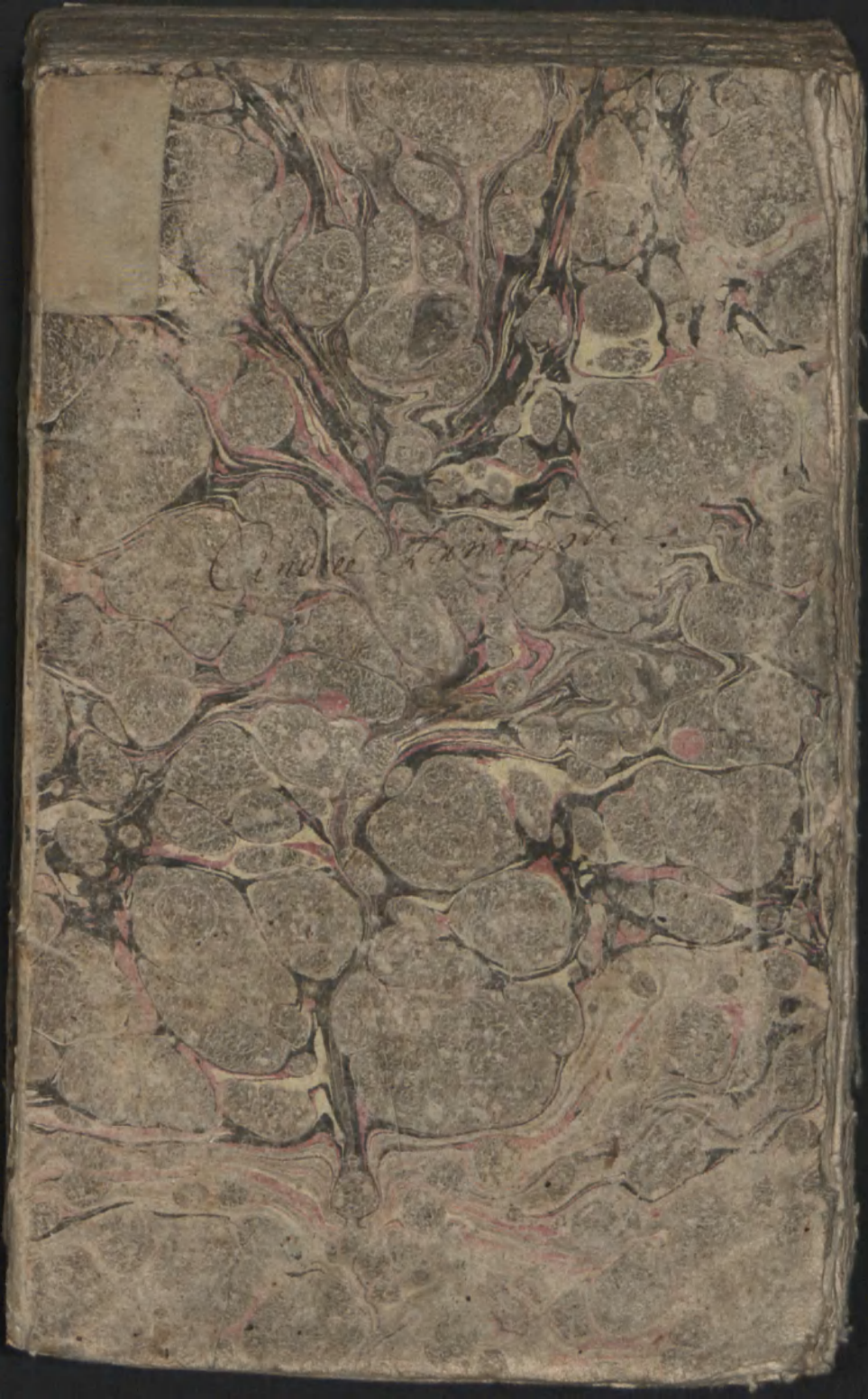

76

930

M. TULLII CICERONIS
DE
OFFICIIS
LIBRI III.

QUIBUS ACCEDUNT
DE LEGIBUS LIBRI III.

CATO MAJOR
DE SENECTUTE
LAEIUS
DE AMICITIA
PARADOXA
DE PETITIONE CONSULATUS
ET
SOMNIUM SCIPIONIS.

EX NOVA RECENSIONE ERNESTIANA

ADJUNCTIS
LECTIONIBUS GRUTERIANIS.

HALAE ET BEROLINI,
IMPENSIS ORPHANOTROPHÆ,
MDCCCXI.

1811

Andree Lamoyshi.

2015112

74

M. TULLII CICERONIS
DE
O F F I C I I S
AD
MARCUM FILIUM
LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Cum Cicero, reipublicae libertate sublata, se ad philosophiae studium retulisset, multosque illustres ejus locos latinis litteris illustrasset; suscepit ad filium, Athenis studiis litterarum operam dantem, de officiis scribere, non modo, ut hic quoque locus, qui latissime patet, latinis litteris illustraretur, sed etiam, quod esset aetati Ciceronis filii et auctoritati parentis aptissimus. Quamquam autem haec quaestio communis est omnium philosophorum; tamen his paene propria est, qui summum bonum honestate metiuntur, nempe Academicorum, Peripateticorum et Stoicorum, qui in constituendo summo bono verbis magis quam re discrepabant. Secutus ergo Cicero est in hac quaestione potissimum Stoicos, et ex eorum fontibus, judicio arbitratuque suo, quantum quoque modo visum est, hausit. Tradita officii et definitione et divisione, quinque facit genera deliberationis in consilio capiendi: primum, honestumne factu sit an turpe, quod in deliberationem cadit: alterum, conducatur an noc:at: reliqua vero, ubi cum honesto pugnat id quod videtur utile, et cum aliud alio honestius aut utilius videtur, utrum alteri sit praeponendum. In tres igitur partes totam disputationem distribuit: quarum prima est de honesto, altera de utili, sed dupliciter utraque, et tertia de compara-

ratione eorum. c. 3. Primum formam quandam honesti exhibet a natura humana ductam, ejusque quattuor partes facit, sapientiam, iustitiam, temperantiam, et fortitudinem seu magnitudinem animi, ex quibus singulis certa quaedam officia nascuntur. c. 4. Ac de his quattuor partibus accurate disputat, et quomodo ab iis officia ducantur, ostendit. c. 5-42. Huic disputationi subjicit de comparatione honesti, de duobus honestis utrum honestius. c. 43. f.

Quamquam te, Marce fili, annum jam audientem Cratippum, idque Athenis, abundare oportet praeceptis institutisque philosophiae, propter summam et doctoris auctoritatem, et urbis; quorum alter te scientia augere potest, altera exemplis: tamen, ut ipse ad meam utilitatem semper cum Graecis Latina conjunxi, neque id in philosophia solum, sed etiam in dicendi exercitatione feci: idem tibi censeo faciundum, ut par sis in utriusque orationis facultate. Quam quidem ad rem, nos ut videmur magnum attulimus adjuvmentum hominibus nostris, ut non modo Graecarum litterarum rudes, sed etiam docti, aliquantum se arbitrentur adeptos et ad dicendum, et ad judicandum. Quamobrem discas tu quidem a principe hujus aetatis philosophorum, et discas, quamdiu voles: tamdiu autem velle debebis, quoad te, quantum proficias, non poenitebit. Sed tamen nostra legens, non multum a Peripateticis dissidentia: quoniam utrique, et Socratici, et Platonici esse volumus: de rebus ipsis utere tuo judicio: nihil enim impedio: orationem autem Latinam profecto legendis nostris efficies plenior. Nec vero arroganter hoc dictum existimari velim. Nam philosophandi scientiam concedens multis; quod est oratoris proprium, apte, distincte, ornateque dicere, quoniam in eo studio aetatem consumsi, si id mihi assumo, videor id meo jure quodam modo vendicare. Quamobrem magnopere te hortor, mi Cicero, ut non solum orationes meas, sed hos etiam de philosophia libros,

broſ, ¹ qui jam illos fere aequarunt, ſtudioſe legas. Vis enim dicendi major eſt in illis: ſed hoc quoque colendum eſt aequabile et temperatum orationis genus. Et id quidem nemini video Graecorum ² contigiffe, ut idem utroque in genere laboraret, ſequereturque et illud forenſe dicendi, et hoc quietum diſputandi genus: niſi forte Demetrius Phalereus in hoc numero haberi poteſt, diſputator ſubtilis, orator parum vehemens: dulcis tamen; ut Theophraſti diſcipulum poſſis agnoſcere. Nos autem quantum in utroque profecerimus, aliorum ſit iudicium: utrumque certe ſecuti ſumus. Equidem et Platonem exiſtimo, ſi genus forenſe dicendi tractare voluiſſet, graviffime et copioſiffime potuiſſet dicere: et Demotheſenem, ſi illa, quae a Platone didicerat, tenuiſſet, et pronuntiare voluiſſet, orate ſplendideque facere potuiſſet. Eodemque modo de Ariſtotele, et Iſocrate iudico: quorum uterque ſuo ſtudio delectatus, contemſit alterum. Sed cum ſtauiſſem aliquid hoc tempore ad te ſcribere, et multa poſthac, ab eo ordiri volui maxime, quod et aetati tuae eſſet aptiſſimum, et auctoritati meae. Nam cum multa ſint in philoſophia et gravia, et utilia, accurate copioſeque a philoſophis diſputata: latiſſime patere videntur ea, quae de officiis tradita ab illis, et praecepta ſunt. Nulla enim vitae pars neque publicis, neque privatis; neque forenſibus, neque domeſticis in rebus; neque ſi tecum agas quid, neque ſi cum altero contrahas, vacare officio poteſt, in eoque ³ colendo ſita vitae eſt honeſtas omnis, et in negligendo turpitudine. Atque haec quidem quaefitio communis eſt omnium philoſophorum. quis eſt enim, qui nullis officii praeceptis tradendis philoſophum ſe audeat dicere? Sed ſunt nonnullae diſciplinæ, quae propoſitis bonorum et malorum finibus, officium omne ⁴ pervertant. nam qui ſummum bonum ſic inſtituit, ut nihil habeat cum virtute conjunctum; idque ſuis com-

A 3

modis,

¹ qui ſe illis jam ſ. aeq.² adhuc cont.³ et colendo.⁴ pervertunt.

modis, non honestate metitur: hic, si sibi ipse consentiat, et non interdum naturae bonitate vincatur, neque amicitiam colere possit, nec iustitiam, nec liberalitatem. fortis vero, dolorem summum malum iudicans; aut temperans, voluptatem summum bonum statuens, esse certe nullo modo potest. Quae quamquam ita sunt in promptu, ut res disputatione non egeat, tamen sunt a nobis alio loco disputata. Hae disciplinae igitur si sibi consentaneae esse velint, de officio nihil queant dicere: neque ulla officii praecepta firma, stabilia, conjuncta naturae, tradi possunt, nisi aut ab iis, qui solam, aut ab his, qui maxime honestatem propter se dicant expetendam. Itaque propria est ea praeceptio Stoicorum, Academicorum, Peripateticorum: quoniam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli, jam pridem explosa sententia est: qui tamen haberent jus suum disputandi de officio, si rerum aliquem delectum reliquissent, ut ad officii inventionem aditus esset. Sequemur igitur hoc quidem tempore, et hac in quaestione potissimum Stoicos, non ut interpretes; sed, ut solemus, e fontibus eorum, iudicio arbitrioque nostro, ¹ quantum quoque modo videbitur, hauriemus.

Placet igitur, quoniam omnis disputatio de officio futura est, ante definire, quid sit officium: quod a Panaetio praetermissum esse miror. omnis enim, quae a ratione suscipitur de aliqua re, institutio, debet a definitione proficisci: ut intelligatur, quid sit id, de quo disputetur. Omnis de officio duplex est quaestio. unum genus est, quod pertinet ad finem bonorum: alterum, quod positum est in praeceptis, quibus in omnes partes usus vitae ² conformari possit. Superioris generis huiusmodi exempla sunt: Omniane officia perfecta sint: num quod officium aliud alio majus sit: et quae sunt generis ejusdem. Quorum autem officiorum praecepta traduntur, ea, quamquam pertinent ad finem bonorum, tamen id minus apparet, quia magis ad institutionem vitae communis spectare videntur: de quibus est nobis
his

¹ quantocunque modo.

² confirmari.

his libris explicandum. Atque etiam alia divisio est officii. nam et medium quoddam officium dicitur, et perfectum. Perfectum officium, rectum, opinor, vocemus, quod Graeci *κατόρθωμα*, hoc autem commune *καθήκον* vocant. Atque ea sic definiunt: medium autem officium id esse dicant, quod, cur factum sit, ratio probabilis reddi possit. Triplex igitur est, ut Panaetio videtur, consilii capiundi deliberatio. nam, honestumne factu sit, an turpe, dubitant, id, quod in deliberationem cadit. in quo considerando saepe animi in contrarias sententias distrahuntur. Tum autem aut anquirunt, aut consultant, ad vitae commoditatem jucunditatemque, ad facultates rerum atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus et se possint juvare, et suos, conducat id, necne, de quo deliberant. quae deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. Tertium dubitandi genus est, cum pugnare videtur cum honesto id, quod videtur esse utile. Cum enim utilitas ad se rapere, honestas contra revocare ad se videtur, fit, ut distrahatur deliberando animus, afferatque ancipitem curam cogitandi. Hac divisione, (cum praeterire aliquid maximum vitium in dividendo sit) duo praetermissa sunt. Nec enim solum, utrum honestum, an turpe sit, deliberari solet, sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius: itemque, duobus propositis utilibus, utrum utilius. Ita, quam ille triplicem putavit esse rationem, in quinque partes distribui debere reperitur. Primum igitur est de honesto, sed dupliciter: tum pari ratione de utili; post de comparatione eorum differendum.

Principio generi animantium omni est a natura tributum, ut se, vitam, corpusque tueatur, declinetque ea, quae nocitura videantur, ³ quaeque ad vivendum sint necessaria, anquirat, et paret, ut pastum, ut latibula, ut alia ejusdem generis. Commune ⁴ item animantium omnium est conjunctionis appetitus, procreandi causa, et cura quaedam eorum, quae procreata sunt. Sed inter hominem et beluam hoc maxime interest,

A 4

3 omnia quaecunque.

4 autem.

terest, quod haec tantum, quantum sensu movetur, ad id solum, quod adest, quodque praesens est, se accommodat, paullulum admodum sentiens praeteritum, aut futurum. Homo autem, quod rationis est particeps, per quam consequentia cernit, causas rerum videt, earumque progressus, et quasi antecessiones non ignorat, similitudines comparat, et rebus praesentibus adjungit atque annectit futuras: facile totius vitae cursum videt, ad eamque degendam praeparat res necessarias. Eademque natura vi rationis hominem conciliat homini et ad orationis, et ad vitae societatem: ingeneratque in primis praecipuum quendam amorem in eos, qui procreati sunt: impellitque, ut hominum coetus, et celebrationes, ¹ esse, et a se obiri velit: ob easque causas studeat parare ea, quae suppetant et ad cultum, et ad victum: nec sibi soli, sed conjugi, liberis, ceterisque, quos caros habeat, tuerique debeat. Quae cura exfuscitat etiam animos, et majores ad rem gerendam facit. Inprimisque hominis est propria veri inquisitio, atque investigatio. Itaque cum sumus necessariis negotiis curisque vacui, tum avemus aliquid videre, audire, addiscere: cognitionemque rerum aut occultarum aut admirabilium ad beate vivendum necessariam ducimus. ex quo intelligitur, quod verum, simplex, sincerumque sit, id esse naturae hominis aptissimum. Huic veri videndi cupiditati adjuncta est appetitio quaedam principatus, ut nemini parere animus bene a natura informatus velit, nisi praecipienti, et docenti, aut utilitatis causa, juste et legitime imperanti: ex quo animi magnitudo existit, humanarumque rerum contentio. Nec vero illa parva vis naturae est rationisque, quod unum hoc animal sentit, quid sit ordo; quid sit, quod deceat; in factis dictisque qui modus. Itaque eorum ipsorum, quae ad spectu sentiuntur, nullum aliud animal pulcritudinem, venustatem, convenientiam partium sentit. quam similitudinem natura ratioque ab oculis ad animum transferens,

¹ et esse.

ferens, multo etiam magis pulcritudinem, constantiam, ordinem in consiliis factisque conservandum putat: cavetque, ne quid indecore, effaeminateve faciat: tum in omnibus et opinionibus, et factis, ne quid libidinose aut faciat aut cogitet. quibus ex rebus conflatur et efficitur id, quod quaerimus, honestum: quod etiam si nobilitatum non sit, tamen honestum sit: quodque vere dicimus, etiam, si a nullo laudetur, natura esse laudabile.

Formam quidem ipsam, Marce fili, et tamquam faciem honesti vides: quae si oculis cerneretur, mirabiles amores (ut ait Plato) excitaret² sui. Sed omne, quod honestum est, id quattuor partium oritur ex aliqua. aut enim in perspicientia veri sollertiaque versatur: aut in hominum societate tuenda,tribuendoque suo cuique, et rerum contractarum fide; aut in animi excelsi atque invicti magnitudine ac robore; aut in omnium, quae sunt, quaeque dicuntur, ordine et modo, in quo inest modestia et temperantia. Quae quattuor quamquam inter se colligata atque implicata sunt, tamen ex singulis certa officiorum genera nascuntur: velut ex ea parte, quae prima descripta est, in qua sapientiam et prudentiam ponimus, inest indagatio atque inventio veri: ejusque virtutis hoc munus est proprium. Ut enim quisque maxime perspicit, quid in re quaque verissimum sit, quique acutissime et celerrime potest et videre, et explicare rationem, is prudentissimus et sapientissimus rite haberi solet. quocirca huic, quasi materia, quam tractet, et in qua versetur, subjecta est veritas. Reliquis autem tribus virtutibus necessitates propositae sunt ad eas res parandas tuendasque, quibus actio vitae continetur: ut et societas hominum conjunctioque servetur, et animi excellentia magnitudoque cum in agendis opibus utilitatibusque et sibi et suis comparandis, tum multo magis in his ipsis despicendis eluceat. Ordo autem, et constantia, et moderatio, et ea quae sunt his similia, versantur in eo gene-

2 sapientiae.

re, ad quod adhibenda est actio quaedam, non solum mentis agitatio. His enim rebus, quae tractantur, in vita, modum quendam et ordinem adhibentes, honestatem et decus conservabimus.

Ex quattuor autem locis, in quos honesti naturam vimque divisimus, primus ille, qui in veri cognitione consistit, maxime naturam attingit humanam. Omnes enim trahimur et ducimur ad cognitionis et scientiae cupiditatem: in qua excellere pulcrum putamus: labi autem, errare, nescire, decipi, et malum, et turpe ducimus. In hoc genere et naturali, et honesto, duo vitia vitanda sunt: unum, ne incognita pro cognitis habeamus, hisque temere assentiamus. quod vitium effugere qui volet, (omnes autem velle debent) adhibebit ad considerandas res, et tempus, et diligentiam. Alterum est vitium, quod quidam nimis magnum studium, multamque operam in res obscuras atque difficiles conferunt, easdemque non necessarias: quibus vitis declinatis, quod in rebus honestis, et cognitione dignis, operae, curaeque ponetur, id jure laudabitur: ut in astrologia C. Sulpicium audivimus: in geometria Sex. Pompejum ipsi cognovimus: multos in dialecticis, plures in jure civili. quae omnes artes in veri investigatione versantur: cujus studio a rebus gerundis abduci, contra officium est. virtutis enim laus omnis in actione consistit: a qua tamen saepe fit intermissio, multique dantur ad studia reditus: tum agitatio mentis, quae numquam acquiescit, potest nos in studiis cogitationis, etiam sine opera nostra, continere. Omnis autem cogitatio, motusque animi, aut in consiliis capiendis de rebus honestis, et pertinentibus ad bene beateque vivendum, aut in studiis scientiae cognitionisque versatur. Ac de primo quidem officii fonte diximus.

De tribus autem reliquis latissime patet ea ratio, qua societas hominum inter ipsos, et vitae quasi communitas continetur. cujus partes duae sunt: justitia, in qua virtutis splendor est maximus: ex qua boni viri nominantur; et huic conjuncta beneficentia, quam
eam.

eamdem vel benignitatem, vel liberalitatem appellari licet. Sed iustitiae primum munus est, ut ne cui quis noceat, nisi laceffitus injuria: deinde ut communibus utatur pro communibus, privatis ut suis. Sunt autem privata nulla natura: sed aut veteri occupatione, ut qui quondam in vacua venerunt; aut victoria, ut qui bello potiti sunt; aut lege, pactione, conditione, sorte. ex quo sit, ut ager Arpinas Arpinatum dicatur: Tusculanum Tusculanorum: ~~Y~~similisque est privatarum possessionum descriptio. ex quo, quia suum cujusque sit; eorum, quae natura fuerant communia, quod cuique obigit, id quisque teneat: ¹ eo si qui sibi plus appetet; violabit jus humanae societatis. Sed quoniam, (ut praeclare scriptum est a Platone) non nobis solis nati sumus, ortusque nostri partem patria vindicat, partem amici: atque, ut placet Stoicis, quae in terris ² gignantur, ad usum hominum omnia creari, homines autem hominum causa esse generatos, ut ipsi inter se, aliis alii prodesse possent: in hoc naturam debemus ducem sequi, communes utilitates in medium afferre, mutatione officiorum, dando, accipiundo, tum artibus, tum opera, tum facultatibus devincire hominum inter homines societatem. Fundamentum est autem iustitiae fides; id est, dictorum conventorumque constantia et veritas. ex quo, quamquam hoc videbitur fortasse cuipiam durius, tamen audeamus imitari Stoicos, qui studiose exquirunt, unde verba sint ducta, credamusque, quia fiat, quod dictum est, appellatam fidem.

Sed injustitiae genera duo sunt: unum eorum, qui inferunt; alterum eorum, qui ab iis, quibus infertur, si possint, non propulsant injuriam. Nam qui injuste impetum in quempiam facit, aut ira, aut aliqua perturbatione incitatus, is quasi manus afferre videtur socio: qui autem non defendit, nec obsistit, si potest, injuriae, tam est in vitio, quam si parentes, aut patriam, aut socios deserat. Atque illae quidem injuriae,
quae

¹ e quo si qui sibi appetet.

² gignantur.

quae nocendi causa de industria inferuntur, saepe a metu proficiscuntur; cum is, qui nocere alteri cogitat, timet, ne, nisi id fecerit, ipse aliquo afficiatur incommodo. Maximam autem partem ad injuriam faciendam aggrediuntur, ut adipiscantur ea, quae concupiverunt: in quo vitio laissime patet avaritia. Expetuntur autem divitiae cum ad usus vitae necessarios, tum ad perfruendas voluptates. In quibus autem major est animus, in iis pecuniae cupiditas spectat ad opes, et ad gratificandi facultatem: ut nuper M. Crassus negabat, ullam satis magnam pecuniam esse ei, qui in republica princeps vellet esse, cujus fructibus exercitum alere non posset. Delectant etiam magnifici apparatus, vitaeque cultus cum elegantia et copia: quibus rebus effectum est, ut infinita pecuniae cupiditas esset. Nec vero rei familiaris amplificatio, nemini nocens, vituperanda: sed fugienda semper injuria est. Maxime autem adducuntur plerique, ut eos justitiae capiat oblivio, cum in imperiorum, honorum, gloriae cupiditatem inciderint. Quod enim est apud Ennium,

Nulla sancta societas, nec fides regni est:

id latius patet. nam, quidquid ejusmodi est, in quo non possint plures excellere, in eo fit plerumque tanta contentio, ut difficillimum sit, sanctam servare societatem. Declaravit id modo temeritas C. Caesaris, qui omnia jura divina atque humana pervertit, propter eum, quem sibi ipse opinionis errore finxerat, principatum. Est autem in hoc genere molestum, quod in maximis animis, splendidissimisque ingeniis plerumque existunt honoris, imperii, potentiae, gloriae cupiditates. quo magis cavendum est, ne quid in eo genere peccetur. Sed in omni injustitia permultum interest, utrum perturbatione aliqua animi, quae plerumque brevis est, et ad tempus, an consulto et cogitato fiat injuria. Leviora enim sunt, quae repentino aliquo motu accidunt, quam ea, quae meditata et praeparata inferuntur. Ac de inferenda quidem injuria satis dictum

ctum est. Praetermittendae autem defensionis, deserendique officii, plures solent esse causae. Nam, aut inimicitias, aut laborem, aut sumtus suscipere nolunt: aut etiam negligentia, pigritia, inertia; aut suis studiis quibusdam occupationibusve sic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, desertos esse patiantur. Itaque videndum est, ne non satis sit id, quod apud Platonem est in philosophos dictum: quod in veri investigatione versentur, quodque ea, quae plerique vehementer expetant, de quibus inter se digladiari soleant, contemnant, et pro nihilo ducant, propterea justos esse. Nam alterum iustitiae genus assequuntur, inferenda ne cui noceant injuria: in alterum incidunt. Descendi enim studio impediti, quos tueri debent, deserunt. Itaque eos ad rempublicam ne accessuros quidem putant, nisi coactos. aequius autem erat id voluntate fieri. nam hoc ipsum ita justum est, quod recte sit, si est voluntarium. Sunt etiam, qui aut studio rei familiaris tuendae, aut odio quodam hominum, suum se negotium agere dicant, ne facere cuiquam videantur injuriam: qui altero injustitiae genere vacant; in alterum incurrunt. deserunt enim vitae societatem, quia nihil conferunt in eam studii, nihil operae, nihil facultatum.

Quoniam igitur duobus generibus injustitiae propositis, adjunximus causas utriusque generis, easque res ante constituimus, quibus iustitia continetur: facile, quod cuiusque temporis officium sit, poterimus, nisi nosmetipsos valde amabimus, judicare. Est enim difficilis cura rerum alienarum: quamquam Terentianus ille Chremes humani nihil a se alienum putat: sed tamen, quia magis ea percipimus atque sentimus, quae nobis ipsis aut prospera, aut adversa eveniunt, quam illa, quae ceteris; quae, quasi longo intervallo interjecto, videmus: aliter de illis, ac de nobis, judicamus. Quocirca bene praecipiunt, qui vetant quidquam agere, quod dubites, aequum sit, an iniquum. Aequitas

I expetunt - - solent.

tas enim lucet ipsa per se: dubitatio cogitationem significat injuriae. Sed incidunt saepe tempora, cum ea, quae maxime videntur digna esse justo homine, eoque, quem virum bonum dicimus, commutantur, fiuntque contraria: ut reddere depositum, promissum facere; quaeque pertinent ad veritatem, et ad fidem, ea migrare interdum, et non servare, sit justam. Referri enim decet ad ea, quae proposui in principio, fundamenta justitiae: primum, ut ne cui noceatur: deinde, ut communi utilitati servjatur. ea cum tempore commutantur, commutatur officium; et non semper est idem. Potest enim accidere promissum aliquod et conventum, ut id effici sit inutile vel ei, cui promissum sit, vel ei, qui promiserit. Nam si, ut in fabulis est, Neptunus, quod Theseo promiserat, non fecisset, Theseus filio Hippolyto non esset orbatus. Ex tribus enim optatis, ut scribitur, hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu iratus optavit: quo impetrato, in maximos luctus incidit. Nec promissa igitur servanda sunt ea, quae sint iis, quibus promiseris, inutilia: nec, si plus tibi noceant, quam illi prosint, cui¹ promiseris, contra officium est, majus anteponi minori: ut, si constitueris te cuipiam advocatum in rem praesentem esse venturum, atque interim graviter aegrotare filius coeperit, non sit contra officium, non facere, quod dixeris: magisque ille, cui promissum sit, ab officio discedat, si se destitutum queratur. Jam illis promissis standum non esse, quis non videt, quae coactus quis metu, quae deceptus dolo promiserit? quae quidem pleraque jure praetorio liberantur, nonnulla legibus. Exsistunt etiam saepe injuriae calumnia quadam, et nimis callida, sed malitiosa juris interpretatione. Ex quo illud: *summum jus, summa injuria*, factum est jam tritum sermone proverbium. Quo in genere etiam in republica multa peccantur: ut ille, qui, cum triginta dierum essent cum hoste pactae induciae, noctu populabatur agros, quod dierum essent pactae, non notetium

¹ promiseris. Contra off. est, majus non anteponi.

etiam induciae. Ne noster quidem probandus, si verum est, Q. Fabium Labeonem, seu quem alium (nihil enim praeter auditum habeo) arbitrum Nolanis et Neapolitanis de finibus a senatu datum, cum ad locum venisset, cum utrisque separatim locutum, ut ne cupide quid agerent, ne appetenter, atque ut regredi, quam progredi mallent. Id cum utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. Itaque illorum fines, sicut ipsi dixerant, terminavit: in medio relictum quod erat, populo Romano adjudicavit. Decipere hoc quidem est, non judicare. quocirca in omni re fugienda est talis solertia.

Sunt autem quaedam officia etiam adversus eos servanda, a quibus injuriam acceperis. Est enim ulciscendi et puniendi modus. atque haud scio, an satis sit, eum, qui lacefferit, injuriae suae poenitere: ut et ipse ne quid tale posthac committat, et ceteri sint ad injuriam tardiores. Atque in republica maxime conservanda sunt jura belli. Nam cum sint duo genera decertandi; unum per disceptationem, alterum per vim: cumque illud proprium sit hominis, hoc beluarum: confugiendum est ad posterius, si uti non licet superiore. Quare suscipienda quidem bella sunt ob eam causam, ut sine injuria in pace vivatur: parva autem victoria, conservandi ii, qui non crudeles in bello, non immanes fuerunt: ut majores nostri Tusculanos, Aequos, Volscos, Sabinos, Hernicos in civitatem etiam acceperunt: at Carthaginem et Numantiam funditus sustulerunt. nollem Corinthum: sed credo aliquid secutos, opportunitatem loci maxime, ne posset aliquando ad bellum faciendum locus ipse adhortari. Mea quidem sententia, paci, quae nihil habitura sit insidiarum, semper est consulendum. In quo si mihi esset obtemperatum; si non optimam, at aliquam rem publicam, quae nunc nulla est, haberemus. Et cum iis, quos vi deviceris, consulendum est; tum ii, qui, armis positis, ad imperatorum fidem confugient, quamvis murum aries percusserit, recipiendi sunt. in quo
tanto-

tantopere apud nostros iustitia culta est, ut ii, qui civitates, aut nationes devictas bello in fidem recepissent, earum patroni essent more majorum. Ac belli quidem aequitas sanctissime fetiali populi Romani jure perscripta est. Ex quo intelligi potest, nullum bellum esse justum, nisi quod aut rebus repetitis geratur, aut denunciatum ante sit, et indictum. Pompilius imperator tenebat provinciam: in cujus exercitu Catonis filius tiro militabat. Cum autem Pompilio videretur, unam dimittere legionem; Catonis quoque filium, qui in eadem legione militabat, dimisit. Sed cum amore pugnandi in exercitu remansisset, Cato ad Pompilium scripsit, ut, si eum pateretur in exercitu remanere, secundo eum obligaret militiae sacramento: quia, priore amisso, jure cum hostibus pugnare non poterat. Adeo summa erat observatio in bello movendo. M. quidem Catonis senis epistola est ad M. filium, in qua scripsit, se audisse, eum missum factum esse a consule, cum in Macedonia Persico bello miles esset. Monet igitur, ut caveat, ne proelium ineat. negat enim jus esse, qui miles non sit, pugnare cum hoste. Equidem illud etiam animadverto, quod, qui proprio nomine perduellis esset, is hostis vocaretur, lenitate verbi tristitiam rei mitigatam. Hostis enim apud majores nostros is dicebatur, quem nunc peregrinum dicimus. Indicant duodecim tabulae: AUT STATUS DIES CUM HOSTE. Itemque, ADVERSUS HOSTEM AETERNA AUCTORITAS. Quid ad hanc mansuetudinem addi potest? eum quicum ¹ bellum geras, tam molli nomine appellari? Quamquam id nomen durius jam effecit vetustas. a peregrino ² enim recessit, et proprie in eo, qui arma contra ferret, remansit. Cum vero de imperio decertatur, belloque quaeritur gloria, causas omnino subesse tamen oportet easdem, quas dixi paullo ante justas causas esse bellorum. Sed ea bella, quibus imperii gloria proposita est, minus acerbè gerenda sunt. Ut enim cum ³ civiliter contendimus, aliter,

¹ bella.

² enim jam.

³ cum civi aliter cont.

aliter, si est inimicus, aliter, si competitor: cum altero certamen honoris, et dignitatis est; cum altero capitis, et famae: sic cum Celtiberis, cum Cimbris bellum, ut cum inimicis gerebatur, uter esset, non uter imperaret; cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Poenis, Pyrrho de imperio dimicabatur. Poeni foedifragi, crudelis Hannibal, reliqui iustiores. Pyrrhi quidem de captivis reddendis, illa praeclara:

*Nec mi aurum posco, nec mi pretium dederitis;
Nec cauponantes bellum, sed belligerantes,
Ferro, non auro vitam cernamus utrique.
Vosne velit, an me regnare, hera quidve ferat fors,
Virtute experiamur. et hoc simul ⁴ accipite dictum:
Quorum virtuti belli fortuna pepercit,
Eorundem me libertati parcere certum est:
Dono, durite, doque, volentibus cum magnis diis.*

Regalis sane, et digna Aeacidarum genere sententia. Atque enim si quid singuli, temporibus adducti, hosti promiserint, est in eo ipso fides conservanda: Ut primo Punico bello, Regulus captus a Poenis, cum de captivis commutandis Romam missus esset, iurassetque se rediturum: primum, ut venit, captivos reddendos in senatu non censuit; deinde, cum retineretur a propinquis, et ab amicis, ad supplicium redire maluit, quam fidem hosti datam fallere. Secundo autem Punico bello, post Cannensem pugnam, quos decem Hannibal Romam adstrictos misit iurejurando se redituros esse, nisi de redimendis vis, qui capti erant, impetrassent: eos omnes censores, quoad quisque eorum vixit, qui pejerassent, in aerariis reliquerunt; nec minus illum, qui iurisjurandi fraude culpam invenerat. Cum enim Hannibalis permissu exisset de castris, rediit paullo post, quod se oblitum nescio quid diceret. Deinde egressus e castris, iurejurando se solutum putabat: et erat verbis, re non erat. Semper autem in fide, quid senseris, non quid dixe-

⁴ accipe.

Cic. de Offic.

dixeris, cogitandum. Maximum autem exemplum est iustitiae in hostem a maioribus nostris constitutum. Cum a Pyrrho perfuga senatui est pollicitus, se venenum regi daturum, et eum necaturum: senatus, et C. Fabricius perfugam Pyrrho dedit. Ita ne hostis quidem, et potentis, et bellum ultro inferentis, interitum cum scelere approbavit. Ac de bellicis quidem officiis satis dictum est.

Meminerimus autem, etiam adversus infimos iustitiam esse servandam. Est autem infima conditio et fortuna servorum: quibus, non male praecipiant, qui ita iubent uti, ut mercenariis; operam exigendam, iusta praebenda. Cum autem duobus modis, id est, aut vi, aut fraude fiat injuria: fraus, quasi vulpeculae; vis, leonis videtur: utrumque homine alienissimum: sed fraus odio digna majore. Totius autem injustitiae nulla capitalior est, quam eorum, ¹ qui cum maxime fallunt, id agunt, ut viri boni esse videantur. De iustitia satis dictum est.

Deinceps (ut erat propositum) de beneficentia ac liberalitate dicatur: qua quidem nihil est naturae hominis accommodatius. sed habet multas cautiones. Videndum est enim primum, ne obsit benignitas, et iis ipsis, quibus benigne videbitur fieri, et ceteris: deinde, ne major benignitas sit, quam facultates: tum, ut pro dignitate cuique tribuatur. Id enim est iustitiae fundamentum, ad quam haec referenda sunt omnia. Nam et qui gratificantur cuipiam, quod obsit illi, cui prodesse velle videantur, non benefici, neque liberales, sed perniciosi assentatores iudicandi sunt: et qui aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eadem sunt injustitia, ut si in suam rem ² alienam convertant. Sunt autem multi, et quidem cupidi splendoris et gloriae, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur: hique arbitrantur se beneficos in suos amicos visum iri, si locupletent eos quacumque ratione. Id autem tantum abest officio, ut nihil magis officio possit esse contrarium.

Viden-

¹ qui tum cum m.

² aliens.

Videndum est igitur, ut ea liberalitate utamur, quae proſit amicis, noceat nemini. Quare L. Sullae et C. Caesaris pecuniarum translatio a juſtis dominis ad alienos non debet liberalis videri. Nihil eſt enim liberale, quod non idem juſtum. Alter erat locus cautionis, ne benignitas major eſſet, quam facultates: quod, qui benigniores volunt eſſe, quam res patitur, primum in eo peccant, quod injurioſi ſunt in proximos. quas enim copias his et ſuppeditari aequius eſt, et relinqui, eas transferunt ad alienos. Ineſt autem in tali liberalitate cupiditas plerumque rapiendi, et auferendi per injuriam, ut ad largiendum ſuppetant copiae. Videre etiam licet pleroſque, non tam natura liberales, quam quadam gloria ductos, ut benefici videantur, facere multa, quae proficiſci ab oſtentione magis, quam a voluntate videantur. Talis autem ſimulatio, vanitati eſt conjunctior, quam aut liberalitati, aut honeſtati. Tertium eſt propoſitum, ut in beneficentia delectus eſſet dignitatis: in quo et mores ejus erunt ſpectandi, in quem beneficium conferetur, et animus erga nos, et communitas, ac ſocietas vitae, et ad noſtras utilitates officia ante collata: quae ut concurrant omnia, optabile eſt; ſin minus, plures cauſae, majoresque, ponderis plus habebunt. Quoniam autem vivitur non cum perfectis hominibus, ³ planeque ſapientibus, ſed cum iis, in quibus praeclare agitur, ſi ſunt ſimulacra virtutis: etiam hoc intelligendum puto, neminem omnino eſſe negligendum, in quo aliqua ſignificatio virtutis appareat: colendum autem eſſe ita quemque maxime, ut quiſque maxime his virtutibus lenioribus erit ornatus, moſteſtia, temperantia, hac ipſa, de qua jam multa dicta ſunt, juſtitia. Nam fortis animus et magnus in homine non perfecto, nec ſapiente, ferventior plerumque eſt: illae virtutes, virum bonum videntur potius attingere. Atque haec in moribus. De benevolentia autem, quam quiſque habeat ergo nos, primum illud eſt in officio, ut ei plurimum tribuamus, a quo pluri-

B. 2

mum

³ pleneque.

mum diligimur: sed benevolentiam non adolescentulo-
 rum more, ardore quodam amoris, sed stabilitate po-
 tius et constantia judicemus: sin erunt merita, ut non
 ineunda, sed referenda sit gratia: major quaedam cura
 adhibenda est: nullum enim officium referenda gratia
 magis necessarium est. Quod si ea, quae utenda acce-
 peris, majore mensura, si modo possis, jubet reddere
 Hesiodus: quidnam beneficio provocati facere debe-
 mus? ¹ an non imitari agros fertiles, qui multo plus
² efferunt, quam acceperunt? Etenim si in eos, quos
 speramus nobis profuturos, non dubitamus officia con-
 ferre: quales in eos esse debemus, qui jam profuerunt?
 Nam cum duo genera liberalitatis sint, unum dandi be-
 neficii, alterum reddendi; demus, necne, in nostra
 potestate est: non reddere, viro bono non licet, modo
 id facere possit sine injuria. Acceptorum autem bene-
 ficiorum sunt delectus habendi. Nec dubium, quin
 maximo cuique plurimum debeat. In quo tamen in
 primis, quo quisque ³ animi studio, benevolentia fece-
 rit, ponderandum est. Multi enim faciunt multa te-
 meritate quadam, sine judicio vel ⁴ modo; in omnes
 repentino quodam, quasi vento, impetu animi incitati:
 quae beneficia aequae magna non sunt habenda, atque
 ea, quae judicio, considerate constanterque delata sunt.
 Sed in collocando beneficio, et in referenda gratia, si
 cetera paria sint, hoc maxime officii est, ut quisque
 maxime opis indigeat, ita ei potissimum opitulari: quod
 contra fit a plerisque. A quo enim plurimum sperant,
 etiamsi ille his non eget, tamen ei potissimum infer-
 viunt. Optime autem societas hominum, conjunctio-
 que servabitur, si, ut quisque erit conjunctissimus, ita
 in eum benignitatis plurimum conferetur. Sed quae
⁵ natura principia sint communitatis et societatis huma-
 nae, repetendum altius videtur. Est enim primum,
 quod cernitur in universi generis humani societate. ejus
 autem vinculum est ratio et oratio: quae docendo, di-
 scendo,

¹ an imitari.

² efferunt.

³ animo.

⁴ morbo.

⁵ naturae.

scendo, communicando, disceptando, judicando, conciliat inter se homines, conjungitque naturali quadam societate. Neque ulla re longius absumus natura ferarum, in quibus inesse fortitudinem saepe dicimus, ut in equis, in leonibus: justitiam, aequitatem, bonitatem non dicimus. Sunt enim rationis et orationis expertes. Ac latissime quidem patens hominibus inter ipsos, omnibus inter omnes, societas haec est: in qua omnium rerum, quas ad communem hominum usum natura genuit, est servanda communitas: ut quae descripta sunt legibus, et jure civili, haec ita teneantur, ut sit constitutum: e quibus ipsis cetera sic observentur, ut in Graecorum proverbio est: *Amicorum esse omnia communia*. Omnia autem communia hominum videntur ea, quae sunt generis ejus, quod ab Ennio positum in una re, transferri in multas potest.

*Homo qui erranti comiter monstrat viam,
Quasi lumen de suo lumine accendat, facit:
Nihilominus ipsi luceat, cum illi accenderit.*

Una ex re satis praecipitur, ut, quidquid sine detrimento possit commodari, ⁶ id tribuatur vel ignoto. Ex quo sunt illa communia, ⁷ Non prohibere ⁸ aqua profluente; Pati ab igne ignem capere, ⁸ si quis velit; Consilium fidele deliberanti dare: quae sunt iis utilia, qui accipiunt, danti non molesta. Quare et his utendum est, et semper aliquid ad communem utilitatem afferendum. Sed quoniam copiae parvae singulorum sunt; eorum autem, qui his egeant, infinita est multitudo: vulgaris liberalitas referenda est ad illum Ennii finem, Nihilominus ipsi luceat: ut facultas sit, qua in nostros simus liberales. Gradus autem plures sunt societatis hominum. Ut enim ab infinita illa discedatur, propior est ejusdem gentis, nationis, linguae; qua maxime homines conjunguntur: interius etiam est, ejusdem esse civitatis. Multa enim sunt civibus inter se communia: forum, fana, porticus, viae, leges, jura, judicia,

B 3

suf.

6 ut.

7 aquam profluentem.

8 si qui.

suffragia, consuetudines praeterea, et familiaritates, multisque cum multis res rationesque contractae. Artior vero colligatio est societatis propinquorum, ab illa enim immensa societate humani generis in exiguum angustumque concluditur. Nam cum sit hoc natura commune animantium, ut habeant libidinem procreandi, prima societas in ipso conjugio est: proxima in liberis: deinde una domus, communia omnia. Id autem est principium urbis, et quasi seminarium reipublicae. Sequuntur fratrum conjunctiones: post consobrinorum, sobrinorumque: qui cum una domo jam capi non possint, in alias domos, tamquam in colonias, exeunt. Sequuntur connubia, et affinitates: ex quibus etiam plures propinqui. Quae propagatio, et soboles, origo est rerum publicarum. Sanguinis autem conjunctio, benevolentia devincit homines et caritate. Magnum est enim, eadem habere monumenta majorum, iisdem uti sacris, sepulera habere communia. Sed omnium societatum nulla praestantior est, nulla firmitior, quam cum viri boni, moribus similes, sunt familiaritate conjuncti. Illud enim honestum, (quod saepe dicimus) etiam si in alio cernimus, tamen nos movet, atque illi, id quo id inesse videtur, amicos facit. Et quamquam omnis virtus nos ad se ¹allicit, facitque, ut eos diligamus, in quibus ipsa inesse videatur: tamen justitia et liberalitas id maxime efficit. nihil autem est amabilius, nec copulativius, quam morum similitudo bonorum. In quibus enim eadem studia sunt, eademque voluntates: in his fit, ut aequae quisque altero delectetur, ac seipso: efficiturque id, ²quod Pythagoras ultimum in amicitia putavit, ut unus fiat ex pluribus. Magna etiam illa communitas est, quae conficitur ex beneficiis ultro citro datis acceptis: quae et mutua, et grata dum sunt, inter quos ea sunt, firma devincuntur societate. Sed cum omnia ratione, animoque lustraris, omnium societatum nulla est gravior, nulla carior, quam ea, quae cum republica est unicuique nostrum.

cari

¹ allicit faciatque.² q. P. vult in amicitia.

cari sunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares: sed omnes omnium caritates patria una complexa est: pro qua quis bonus dubitet mortem oppetere, si ei sit profuturus? Quo est detestabilior istorum immanitas, qui lacerarunt omni scelere patriam, et in ea funditus delenda occupati et sunt, et fuerunt. Sed si contentio quaedam, et comparatio fiat, quibus plurimum tribuendum officii, principes sunt, patria et parentes, quorum beneficiis ³ maximis obligati sumus: proximi, liberi, totaque domus, quae spectat in nos solos, neque aliud ullum potest habere perfugium: deinceps bene convenientes propinqui, quibuscum etiam communis plerumque fortuna est. Quamobrem necessaria praesidia vitae debentur iis maxime, quos ante dixi: vita autem, victusque communis, consilia, sermones, cohortationes, consolationes, interdum etiam objurgationes in amicitiiis vigent maxime: estque ea jucundissima amicitia, quam similitudo morum conjugavit. Sed in his omnibus officiis tribuendis videndum erit, quid cuique maxime necesse sit, et quid quisque vel sine nobis aut possit consequi, aut non possit. Ita non iidem erunt necessitudinum gradus, qui temporum. Sunt quaedam officia, quae aliis magis, quam aliis debeantur: ut vicinum citius adjuveris in fructibus percipiendis, quam aut fratrem, aut familiarem. at, si lis in iudicio sit, propinquum potius, et amicum, quam vicinum defenderis. Haec igitur et talia, circumspicienda sunt in omni officio: et consuetudo exercitatioque capienda, ut boni ratiocinatores officiorum esse possimus, et addendo deducendoque videre, quae reliqui summa fiat: ex quo, quantum cuique debeatur, intelligas. Sed ut nec medici, nec imperatores, nec oratores, quamvis artis praecepta perceperint, quidquam magna laude dignum sine usu et exercitatione consequi possunt: sic officii conservandi praecepta traduntur illa quidem, ut facimus ipsi: sed rei magnitudo usum quoque exercitationemque desiderat. Atque ab

iis rebus, quae sunt in jure societatis humanae, quemadmodum ducatur honestum, ex quo aptum est officium, satis fere diximus.

Intelligendum est autem, cum proposita sint genera quattuor, e quibus honestas officiumque manaret, splendidissimum videri, quod animo magno, elatoque, humanasque res despiciente factum sit. Itaque in probis maxime in promptu est, si quid tale dici potest:

*Vos etenim juvenes, animum geritis muliebrem;
Illa virago viri.*

Et si quid ejusmodi:

Salmaci, da spolia, sine sudore et sanguine.

Contraque in laudibus, quae magno animo, et fortiter, excellenterque gesta sunt, ea nescio quomodo quasi pleniore ore laudamus. Hinc rhetorum campus de Marathone, Salamine, Plataeis, Thermopylis, Leuctris, hinc noster Cocles, hinc Decii, hinc Cn. et P. Scipiones, hinc M. Marcellus, innumerabilesque alii: maximeque ipse populus Romanus animi magnitudine excellit. Declaratur autem studium bellicae gloriae, quod statuas quoque videmus ornatu fere militari. Sed ea animi elatio, quae cernitur in periculis, et laboribus, si justitia vacat, pugnatque non pro salute communi, sed pro suis commodis, in vitio est. non enim modo id virtutis non est, sed potius immanitatis, omnem humanitatem repellentis. Itaque probe definitur a Stoicis fortitudo, cum eam, virtutem esse dicunt propugnantem pro aequitate. Quocirca nemo, qui fortitudinis gloriam consecutus est insidiis, et malitia, laudem est adeptus. nihil enim honestum esse potest, quod justitia vacet. Praeclarum igitur Platonis illud: Non solum, inquit, scientia, quae est remota a justitia, caliditas potius, quam sapientia est appellanda: verum etiam animus paratus ad periculum, si sua cupiditate, non utilitate communi impellitur, audaciae potius nomen

men habeat, quam fortitudinis. Itaque viros fortes, magnanimos, eosdem bonos, et simplices, veritatis amicos, minimeque fallaces esse volumus: quae sunt ex media laude iustitiae. Sed illud odiosum est, quod in hac elatione et magnitudine animi, facillime pertinacia et nimia cupiditas principatus innascitur. Ut enim apud Platonem est, omnem morem Lacedaemoniorum inflammatum esse cupiditate vincendi: sic, ut quisque animi magnitudine maxime excellit, ita maxime vult princeps omnium, vel potius solus esse. Difficile autem est, cum praestare omnibus concupieris, fervare aequitatem, quae est iustitiae maxime propria. Ex quo fit, ut neque disceptatione vinci se, nec ullo publico ac legitimo jure patiantur: existuntque in republica plerumque largitores et factiosi, ut opes quam maximas consequantur, et sint vi potius superiores, quam iustitia pares. Sed quo difficilius, hoc praeclarus. nullum est enim tempus, quod iustitia vacare debeat. Fortes igitur, et magnanimi sunt habendi, non, qui faciunt, sed qui propulsant injuriam. Vera autem et sapiens animi magnitudo, honestum illud, quod maxime natura sequitur, in factis positum, non in gloria judicat: principemque se esse mavult, quam videri. Etenim qui ex errore imperitae multitudinis pendet, hic in magnis viris non est habendus. Facillime autem ad res injustas impellitur, ut quisque est altissimo animo, et gloriae ² cupido. qui locus est sane lubricus, quod vix invenitur, qui, laboribus susceptis, periculisque aditis, non quasi mercedem rerum gestarum ³ desideret gloriam.

Omnino fortis animus, et magnus, duabus rebus maxime cernitur: quarum una in rerum externarum despicientia ponitur, cum persuasum sit, nihil hominem, nisi quod honestum decorumque sit, aut admirari, aut optare, aut expetere oportere: nullique neque homini, neque perturbationi animi, nec fortunae succumbere. Altera est res, ut, cum ita sis affectus

B 5

animo,

2 cupiditate.

3 desiderat.

animo, ut supra dixi, res geras magnas illas quidem, et maxime utiles, sed et vehementer arduas, plenasque laborum, et periculorum, tum vitae, tum multarum aliarum rerum, quae ad vitam pertinent. Harum rerum duarum splendor omnis et amplitudo, addo etiam utilitatem, in posteriore est: causa autem, et ratio efficiens magnos viros, est in priore. in eo enim est illud, quod excellentes animos, et humana contemnentes facit. Id autem ipsum cernitur in duobus, si et solum id, quod honestum sit, bonum iudices, et omni animi perturbatione liber sis. nam et ea, quae eximia plerisque et praeclara videntur, parva ducere, eaque ratione stabili firmaque contemnere, fortis animi, magnique ducendum est: et ea, quae videntur acerba, quae multa et varia in hominum vita fortunaeque versantur, ita ferre, ut nihil a statu naturae discendas, nihil a dignitate sapientis, robusti animi est, magnaeque constantiae. Non est autem consentaneum, qui metu non frangatur, eum frangi cupiditate: nec, qui invictum se a labore praestiterit, vinci a voluptate. Quamobrem et haec videnda, et pecuniae fugienda cupiditas: nihil enim est tam angusti animi, tamque parvi, quam amare divitias: nihil honestius, magnificentiusque, quam pecuniam contemnere, si non habeas: si habeas, ad beneficentiam liberalitatemque conferre. Cavenda est etiam gloriae cupiditas, ut supra dixi. Eripit enim libertatem, pro qua magnanimis viris omnis debet esse contentio. Nec vero imperia expectanda, ac potius aut non accipienda interdum, aut deponenda nonnumquam. Vacandam autem est omni animi perturbatione, tum cupiditate, et metu, tum etiam aegritudine, et voluptate animi, et iracundia; ut tranquillitas et securitas adsit, quae affert cum constantiam, tum etiam dignitatem. Multi autem et sunt, et fuerunt, qui eam, quam dico, tranquillitatem expectantes, a negotiis publicis se removerint, ad otiumque perfugerint: in his et nobilissimi philosophi longeque principes, et quidam homines severi et graves, nec po-
puli

puli nec principum mores ferre potuerunt, vixeruntque nonnulli in agris, delectati re sua familiari. His idem propositum fuit, quod regibus, ut ne qua re egerent, ne cui parerent, libertate uterentur: cujus proprium est, sic vivere, ut velis. Quare, cum hoc commune sit potentiae cupidorum cum iis, quos dixi, otiosis: alteri se adipisci id posse arbitrantur, si opes magnas habeant; alteri, si contenti sint et suo, et parvo. in quo neutrorum omnino contemnenda est sententia: sed et faciliior, et tutior, et minus aliis gravis, aut molestā vita est otiosorum: fructuosior autem hominum generi, et ad claritatem, amplitudinemque aptior eorum, qui se ad rempublicam et ad res magnas gerendas accommodaverunt. Quapropter et iis forsitan concedendum sit, rempublicam non capeissentibus, qui excellenti ingenio, doctrinae sese dediderunt: et iis, qui aut validitudinis imbecillitate, aut aliqua graviore causa impediti, a republica recesserunt, cum ejus administrandae potestatem aliis, laudemque concederent. Quibus autem talis nulla sit causa, si despiciere se dicant ea, quae plerique mirentur, imperia et magistratus, iis non modo non laudi, verum etiam vitio dandum puto. Quorum iudicium in eo, quod gloriam contemnant, et pro nihilo putent, difficile factum est non probare: sed videntur labores et molestias, tum offensionum, tum repulsarum, quasi quandam ignominiam timere, et infamiam. Sunt enim, qui in rebus contrariis parum sibi consent: voluptatem severissime contemnant, in dolore sint molliores; gloriam neglegant, frangantur infamia: atque ea quidem non satis constanter. Sed iis, qui habent a natura adjumenta rerum gerendarum, abjecta omni cunctatione, adipiscendi magistratus, et gerenda respublica est. nec enim aliter aut regi civitas, aut declarari animi magnitudo potest. Capeissentibus autem rempublicam nihilo minus, quam philosophis, haud scio an magis etiam, et magnificentia, et despicientia adhibenda sit rerum humanarum, et ea, quam saepe dico, tranquillitas animi atque

atque securitas: si quidem nec anxii futuri sunt, et cum gravitate constantiaque victuri. Quae eo faciliora sunt philosophis, quo minus multa patent in eorum vita, quae fortuna feriat, et quo minus multis rebus egent: et quia, si quid adversi eveniat, tam graviter cadere non possunt. Quocirca non sine causa majores motus animorum concitantur, majoraque efficienda rempublicam gerentibus, quam quietis, quo magis his et magnitudo animi est adhibenda, et vacuitas ab angoribus. Ad rem gerendam autem qui accedit, caveat, ne id modo consideret, quam illa res honesta sit, sed etiam, ut habeat efficiendi facultatem. in quo ipso considerandum est, ne aut temere desperet, propter ignaviam, aut nimis confidat, propter cupiditatem. In omnibus autem negotiis, prius, quam aggrediare, adhibenda est praeparatio diligens.

Sed cum plerique arbitrentur, res bellicas majores esse, quam urbanas: minuenda est haec opinio. multi enim bella saepe quaesierunt propter gloriae cupiditatem: atque id in magnis animis, ingeniisque plerumque contingit, eoque magis, si sunt ad rem militarem apti, et cupidi bellorum gerendorum. Vere autem si volumus judicare, multae res exstiterunt urbanae majores clarioresque, quam bellicae. Quamvis enim Themistocles jure landetur, et sit ejus nomen, quam Solonis, illustrius, citeturque Salamis clarissimae testis victoriae, quae anteponatur consilio Solonis ei, quo primum constituit Areopagitas: non minus praeclarum hoc, quam illud, judicandum est. Illud enim semel profuit, hoc semper proderit civitati: hoc consilio leges Atheniensium, hoc majorum instituta servantur. Et Themistocles quidem nihil dixerit, in quo ipse Areopagum adjuverit: at ille vere, a se adjutum Themistoclem. Est enim bellum gestum consilio senatus ejus, qui a Solone erat constitutus. Licet eadem de Pausania Lysandroque dicere: quorum rebus gestis quamquam imperium ¹ Lacedaemonis dilatatum putatur;

¹ Lacedaemoniis datum putatur.

tur; tamen ne minima quidem ex parte Lycurgi legibus, et disciplinae conferendi sunt. Quinetiam ob has ipsas causas et parentiores habuerunt exercitus, et fortiores. Mihi quidem neque pueris vobis, M. Scaurus C. Mario, neque, cum versaremur in república, Q. Catulus Cn. Pompejo cedere videbatur. Parvi enim sunt foris arma, nisi est consilium domi. Nec plus Africanus, singularis et vir, et imperator, in excidenda Numantia reipublicae profuit, quam eodem tempore P. Nasica privatus, cum Ti. Gracchum interemit: quamquam haec quidem res non solum ex domestica est ratione: attingit etiam bellicam, quoniam vi, manumque confecta est: sed tamen id ipsum gestum est consilio urbano, sine exercitu. Illud autem optimum est, in quod invadi solere ab improbis et invidis audio:

Cedant arma togae, concedat laurea laudi.

Ut enim alios omittam, nobis rempublicam gubernantibus, nonne togae arma cessere? neque enim in republica periculum fuit gravius unquam, nec majus otium. Ita consiliis, diligentiaque nostra celeriter de manibus audacissimorum civium delapsa arma ipsa ceciderunt. Quae res igitur gesta unquam in bello tanta? qui triumphus conferendus? Licet enim mihi, Marce fili, apud te gloriari, ad quem et hereditas hujus gloriae, et factorum imitatio pertinet. Mihi quidem certe vir abundans bellicis laudibus, Cn. Pompejus, multis audientibus, hoc tribuit, ut diceret, frustra se triumphum tertium deportaturum fuisse, nisi meo in rempublicam beneficio, ubi triumpharet, esset habiturus. Sunt ergo domesticae fortitudines non inferiores militaribus: in quibus plus etiam, quam in his, operae studiique ponendum est. Omnino illud honestum, quod ex animo excelso magnificoque quaerimus: animi efficitur, non corporis viribus. Exercendum tamen corpus, et ita afficiendum est, ut obedire consilio rationique possit in exsequendis negotiis, et in labore tolerando. Honestum autem id, quod exquirimus, totum est positum

tum in animi cura et cogitatione: in quo non minorem utilitatem afferunt, qui togati reipublicae praesunt, quam qui bellum gerunt. Itaque eorum consilio saepe aut non suscepta, aut confecta bella sunt, nonnumquam etiam illata: ut M. Catonis bellum tertium Panicum; in quo etiam mortui valuit auctoritas. Quare expectanda quidem magis est decernendi ratio, quam decertandi fortitudo: sed cavendum, ne id bellandi magis fuga, quam utilitatis ratione faciamus.

Bellum autem suscipiatur, ut nihil aliud, nisi pax, quaesita videatur. Fortis vero et constantis est, non perturbari in rebus asperis, nec temultuantem de gradu dejici, ut dicitur; sed praesentis animi uti consilio, nec a ratione discedere. Quamquam hoc animi, illud etiam ingenii magni est, praecipere cogitatione futura, et aliquanto ante constituere, quid accidere possit in utramque partem: et, quid agendum sit, cum quid evenerit, nec committere, ut aliquando dicendum sit, *Non putavam*. Haec sunt opera magni animi, et excellenti, et prudentia, consilioque fidentis. Temere autem in acie versari, et manu cum hoste configere, immane quiddam, et beluarum simile est. sed cum tempus necessitasque postulat, decertandum manu est, et mors servituti turpitudinique anteponenda. De evertendis autem diripiendisque urbibus, valde considerandum est, ne quid temere, ne quid crudeliter. idque est viri magni, rebus agitatis, punire fontes, multitudinem conservare, in omni fortuna, recta atque honesta retinere. Ut enim sunt, quemadmodum supra dixi, qui urbanis rebus bellicas anteponant: sic reperies multos, quibus periculosa et calida consilia, quietis et cogitatis et splendidiora, et majora videantur. Numquam omnino periculi fuga committendum est, ut imbelles timidique videamur: sed fugiendum etiam illud, ne offeramus nos periculis sine causa: quo nihil potest esse stultius. Quapropter in adeundis periculis consuetudo imitanda medicorum est, qui leviter aegrotantes leniter curant, gravioribus autem morbis peri-

periculosas curationes et ancipites adhibere coguntur. Quare in tranquillo tempestatem adversam optare, dementis est: subvenire autem tempestati quavis ratione, sapientis: eoque magis, si plus adipiscare, re explicata, boni, quam addubitata mali. Periculosae autem rerum actiones partim iis sunt, qui eas suscipiunt, partim reipublicae. Itemque alii de vita, alii de gloria, et benevolentia civium in discrimen vocantur. Promtiores igitur debemus esse ad nostrâ pericula, quam ad communia, dimicareque paratius de honore et gloria, quam de ceteris commodis.

Inventi autem multi sunt, qui non modo pecuniam, sed vitam etiam profundere pro patria parati essent: iidem gloriae jacturam ne minimam quidem facere vellent, ne republica quidem postulante: ut Callicratidas, qui, cum Lacedaemoniorum dux fuisset Peloponnesiaco bello, multaque fecisset egregie, vertit ad extremum omnia, cum consilio non paruit eorum, qui classem ab Arginussis removendam, nec cum Atheniensibus dimicandum putabant. Quibus ille respondit, Lacedaemonios, classe illa amissa, aliam parare posse, se fugere sine suo dedecore non posse. Atque haec quidem Lacedaemoniis plaga mediocris: illa pestifera, qua, cum Cleombrotus, invidiam timens, temere cum Epaminonda conflixisset, Lacedaemoniorum opes corruerunt. Quanto Q. Maximus melius? de quo Ennius:

Unus homo nobis cunctando restituit rem.

Non ponebat enim rumores ante salutem.

Ergo postque, magisque viri nunc gloria claret.

Quod genus peccandi vitandum est etiam in rebus urbanis. Sunt enim, qui, quod sentiunt, etsi optimum sit, tamen invidiae metu non ¹ audeant dicere.

Omnino qui reipublicae praefuturi sunt, duo Platonis praecepta teneant: unum, ut utilitatem civium sic tueantur, ut quaecunque agunt, ad eam referant, obli-

¹ audent.

obliti commodorum suorum: alterum, ut totum corpus reipublicae curent, ne, dum partem aliquam tuerentur, reliquas deferant. Ut enim tutela, sic procuratio reipublicae ad utilitatem eorum, qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissa est, gerenda est. Qui autem parti civium consulunt, partem negligunt, rem perniciosissimam in civitatem inducunt, seditionem atque discordiam: ex quo evenit, ut alii populares, alii studiosi optimi cujusque videantur, pauci universorum. Hinc apud Athenienses magnae discordiae: in nostra republica non solum seditiones, sed pestifera etiam bella civilia: quae gravis et fortis civis, et in republica dignus principatu, fugiet, atque oderit, tradetque se totum reipublicae, neque opes aut potentiam confectabitur: totamque eam sic tuebitur, ut omnibus consulat. Nec vero criminibus falsis in odium aut invidiam quemquam vocabit: omninoque ita iustitiae, honestaeque adhaerescet, ut, dum ea conservet, quamvis graviter offendat, mortemque oppetat potius, quam deferat illa, quae dixi. Miserrima est omnino ambitio honorumque contentio: de qua praeclare apud eundem est Platonem: Similiter facere eos, qui inter se contenderent, uter potius rempublicam administraret, ut si nautae certarent, quis eorum potissimum gubernaret. Idemque ¹praecipit, ut eos adversarios existimemus, qui arma contra ferant; non eos, qui suo iudicio tueri rempublicam velint: qualis fuit inter P. Africanum et Q. Metellum sine acerbitate dissensio.

Nec vero audiendi, qui graviter irascendum inimicis putabunt, idque magnamini et fortis viri esse censebunt. Nihil enim laudabilius, nihil magno et praeclaro viro dignius placabilitate atque clementia. In liberis vero populis, et in juris aequabilitate exercenda, etiam est facilitas, et altitudo animi, quae dicitur: ne, si irascamur aut intempestive accedentibus, aut impudenter rogantibus, in morositatem inutilem et otiosam incidamus. Et tamen ita probanda est mansuetudo

do atque clementia, ut adhibeatur, reipublicae causa, severitas, sine qua administrari civitas non potest. Omnis autem et animadversio et castigatio contumelia vacare debet: neque ad ejus, qui punitur aliquem, aut verbis castigat, sed ad reipublicae utilitatem referri. Cavendum est etiam, ne major poena, quam culpa sit: et ne iis de causis alii plectantur, alii ne appellentur quidem. Prohibenda autem maxime est ira in puniendo. numquam enim, iratus qui accedet ad poenam, mediocritatem illam tenebit, quae est inter nimium et parum; quae placet Peripateticis: et recte placet, modo ne laudarent iracundiam, et dicerent utiliter a natura datam. Illa vero omnibus in rebus repudianda est: optandumque, ut ii, qui praesunt reipublicae, legum similes sint, quae ad puniendum non iracundia, sed aequitate ducuntur.

Atque etiam in rebus prosperis, et ad voluntatem nostram fluentibus, superbiam, fastidium, arrogantiamque magno opere fugiamus. nam ut adversas res, sic secundas immoderate ferre, levitatis est: praeclaraque est aequabilitas in omni vita, et idem semper vultus, eademque frons, ut de Socrate, item de C. Laelio accepimus. Philippum quidem Macedonum regem, rebus gestis, et gloria superatum a filio; facilitate et humanitate video superiorem fuisse. Itaque alter semper magnus, alter saepe turpissimus fuit: ut recte praecipere videantur, qui monent, ut, quanto superiores ² sumus, tanto nos geramus summissius. Panaetius quidem Africanum, auditorem et familiarem suum, solitum, ait, dicere, ut, equos, propter crebras contentiones proeliorum ferocitate exultantes, domitoriis tradere soleant, ut his facilioribus possint uti: sic homines, secundis rebus effrenatos, sibi praesidentes, tamquam in gyrum rationis et doctrinae duci oportere, ut perspicerent rerum humanarum imbecillitatem, varietatemque fortunae. Atque etiam in secundis

² sumus.

diffimis rebus maxime est utendum consilio amicorum, hisque major etiam, quam ante, tribuenda auctoritas. iisdemque temporibus cavendum est, ne assentatoribus patefaciamus aures, nec adulari nos sinamus: in quo falli facile est. Talis enim nos¹ esse putamus, ut jure laudemur. ex quo nascuntur innumerabilia peccata; cum homines inflati opinionibus, turpiter irridentur, et in maximis versantur erroribus. Sed haec quidem hactenus.

Illud autem sic est judicandum, maximas geri res, et maximi animi ab iis, qui respublicas regant, quod earum administratio latissime pateat, ad plurimosque pertineat. Esse autem magni animi, et fuisse multos etiam in vita otiosa, qui aut investigarent, aut conarentur magna quaedam, seseque suarum rerum finibus continerent: aut interjecti inter philosophos, et eos, qui rempublicam administrarent, delectarentur re sua familiari, non eam quidem omni ratione exaggerantes, neque excludentes ab ejus usu suos: potiusque et amicis impartientes, et reipublicae, si quando usus esset. Quae primum bene² partita sit, nullo neque turpi quaestu, neque odioso: tum quam plurimis, modo dignis, se utilem praebeat: deinde augeatur ratione, diligentia, parsimonia: nec libidini potius luxuriaeque, quam liberalitati et beneficentiae pateat. Haec praescripta servantem licet magnifice, graviter, animoseque vivere, atque etiam simpliciter, fideliter, vitaeque hominum amice.

Sequitur, ut de una reliqua parte honestatis dicendum sit: in qua verecundia, et quasi quidam ornatus vitae, temperantia, et modestia, omnisque sedatio perturbationum animi, et rerum modus cernitur. Hoc loco continetur id, quod dici Latine decorum potest: Graece enim *πρέπον* dicitur. Hujus vis ea est, ut ab honesto non queat separari. Nam et quod decet, honestum est: et quod honestum est, decet. Qualis autem differentia sit honesti et decori, facilius intelligi, quam

¹ tunc esse,

² parata.

quam explanari potest. quidquid est enim, quod deceat, id tum apparet, cum antegressa est honestas. Itaque non solum in hac parte honestatis, de qua hoc loco differendum est, sed etiam in tribus superioribus, quid deceat, apparet. nam et ratione uti, atque oratione prudenter, et agere quod agas, considerate; omnique in re quid sit veri, videre, et tueri decet: contraque falli, errare, labi, decipi tam dedecet, quam delirare, et mente esse captum. et iusta omnia, decora sunt; injusta contra, ut turpia, sic indecora. Similis est ratio fortitudinis. quod enim viriliter, animoque magno fit, id dignum viro, et decorum videtur: quod contra, id ut turpe, sic indecorum. Quare pertinet quidem ad omnem honestatem hoc, quod dico, decorum: et ita pertinet, ut non recondita quadam ratione cernatur, sed sit in promptu. est enim quiddam, idque intelligitur in omni virtute, quod deceat: quod cogitatione magis a virtute potest, quam re separari. Ut venustas et pulchritudo corporis fecerini non potest a valitudine: sic hoc, de quo loquimur, decorum, totum illud quidem est cum virtute confusum: sed mente et cogitatione distinguitur. Est autem ejus descriptio duplex. nam et generale quoddam decorum intelligimus, quod in omni honestate versatur: et aliud huic subjectum, quod pertinet ad singulas partes honestatis. Atque illud superius sic fere definiri solet: Decorum id esse, quod consentaneum sit hominis excellentiae, in eo, in quo natura ejus a reliquis animantibus differat. Quae autem pars subjecta generi est, eam sic definiunt, ut id decorum esse velint, quod ita naturae consentaneum sit, ut in eo moderatio et temperantia appareat cum specie quadam liberali. Haec ita intelligi, existimare possumus ex eo decoro, quod poëtae sequuntur: de quo alio loco plura dici solent. Sed cum servare illud poëtas dicimus, quod deceat, cum id, quod quaque persona dignum est, et sit, et dicitur. ut, si Aeacus, aut Minos diceret,

Oderint, dum metuant: - - - aut,

Natis sepulcro ipse est parens:

indecorum videretur: quod eos fuisse justos accepimus. at Atreo dicente, plausus excitantur. est enim digna persona oratio. Sed poëtae quid quemque deceat, ex persona judicabunt. nobis autem personam imposuit ipsa natura, magna cum excellentia praestantiaque animantium reliquarum. Quocirca poëtae in magna varietate personarum, etiam vitiosis quid conveniat, et quid deceat, videbunt: nobis autem cum a natura constantiae, moderationis, temperantiae, verecundiae partes datae sint; cumque eadem natura doceat, non negligere, quemadmodum nos adversus homines geramus: efficitur, ut et illud, quod ad omnem honestatem pertinet, decorum, quam late fusum sit, appareat; et hoc, quod spectatur in unoquoque genere virtutis. Ut enim pulchritudo corporis apta compositione membrorum movet oculos, et delectat hoc ipso, quod inter se omnes partes cum quodam lepore consentiunt: sic hoc decorum, quod elucet in vita, movet approbationem eorum, quibuscum vivitur, ordine, et constantia, et moderatione dictorum omnium, atque factorum. Adhibenda est igitur quaedam reverentia adversus homines, et optimi cujusque, et reliquorum. nam negligere, quid de se quisque sentiat, non solum arrogantis est, sed etiam omnino dissoluti. Est autem quod differat, in hominum ratione habenda, inter justitiam, et verecundiam. Justitiae partes sunt, non violare homines: Verecundiae, non offendere: in quo maxime perspicitur vis decori. His igitur expositis, quale sit id, quod decere dicimus, intellectum puto.

Officium autem, quod ab eo ducitur, hanc ¹ primam habet viam, quae deducit ad convenientiam, conservationemque naturae: quam si sequemur ducem, numquam aberrabimus: ² consequemurque et id, quod acutum et perspicax natura est; et id, quod ad homi-

¹ primum.

² sequemurque.

hominum confociationem accommodatum; et id, quod vehemens atque forte. Sed maxima vis decori in hac inest parte, de qua disputamus. neque enim solum corporis, qui ad naturam apti sunt, sed multo etiam magis animi motus probandi, qui item ad naturam accommodati sunt. Duplex est enim vis animorum, atque naturae: una pars in appetitu posita est, quae est *ὄρεξις* Graece, quae hominem huc et illuc rapit: altera in ratione, quae docet et explanat, quid faciendum, fugiendumve sit. ita fit, ut ratio praesit, appetitus obtemperet. Omnis autem actio vacare debet temeritate, et negligentia: nec vero agere quidquam, cujus non possit causam probabilem reddere. Haec est enim fere descriptio officii. Efficiendum autem est, ut appetitus rationi obediant, eamque neque praecurrant, nec propter pigritiam, aut ignaviam deferant, sintque tranquilli, atque omni perturbatione animi careant. Ex quo elucebit omnis constantia, omnis moderatio. nam qui appetitus longius evagantur, et tamquam exultantes sive cupiendo, sive fugiendo, non satis a ratione retinentur, hi sine dubio finem, et modum transeunt. relinquunt enim, et abjiciunt obedientiam, nec rationi parent, cui sunt subjecti lege naturae: a quibus non modo animi perturbantur, sed etiam corpora. Licet ora ipsa cernere iratorum, aut eorum, qui aut libidine aliqua, aut metu commoti sunt, aut voluptate nimia gestiunt: quorum omnium vultus, voces, motus, statusque mutantur. Ex quibus illud intelligitur (ut ad officii formam revertamur) appetitus omnes contrahendos, sedandosque, excitandamque animadversionem et diligentiam, ut ne quid temere ac fortuito, inconsiderate, negligenterque agamus. neque enim ita generati a natura sumus, ut ad ludum et jocum facti esse videamur, sed ad severitatem potius, et ad quaedam studia graviora atque majora. Ludo autem et joco uti illo quidem licet: sed sicut somno, et quietibus ceteris, tum cum gravibus seriisque rebus satisfecerimus. Ipsumque genus jocandi non profusum, nec immodestum,

stum, sed ingenuum et facetum esse debet. Ut enim pueris non omnem ludendi licentiam damus, sed eam, quae ab honestis actionibus non sit aliena: sic in ipso joco aliquod probi ingenii lumen eluceat. Duplex omnino est jocandi genus: unum illiberale, petulans, flagitiosum, obscenum; alterum, elegans, urbanum, ingeniosum, facetum. quo genere non modo Plautus noster, et Atticorum antiqua comoedia, sed etiam philosophorum Socraticorum libri reperiuntur: multaque multorum facete dicta, ut ea, quae a sene Catone collecta sunt; quae vocant *ἀποφθέγματα*. Facilis igitur est distinctio ingenui et illiberalis joci. alter est, si tempore sit, ac remisso animo, ¹ libero dignus: alter ne ² homine quidem, si rerum turpitudini adhibetur verborum obscenitas. Ludendi etiam est quidam modus retinendus, ut ne nimis omnia profundamus, elati-que voluptate in aliquam turpitudinem delabamur. Suppeditant autem et campus noster, et studia venandi, honesta exempla ludendi.

Sed pertinet ad omnem officii quaestionem, semper in promptu habere, quantum natura hominis pecudibus, reliquisque beluis antecedit. Illae nihil sentiunt, nisi voluptatem, ad eamque feruntur omni impetu: hominis autem mens discendo alitur, et cogitando, semper aliquid aut anquirat, aut agit, videndique et audiendi delectatione ducitur. Quinetiam, si quis est paullo ad voluptates propensior, modo ne sit ex pecudum genere, (sunt enim quidam homines non re, sed nomine) sed si quis est paullo erectior, quamvis voluptate capiatur, occultat et dissimulat appetitum voluptatis, propter verecundiam. Ex quo intelligitur, corporis voluptatem non satis esse dignam hominis praestantia: eamque contemni et rejici oportere; sin sit quispiam, qui aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum esse ejus fruendae modum. Itaque victus cultusque corporis ad valitudinem referantur, et ad vires, non ad voluptatem. atque etiam,

si

1 homine.

2 libero.

si considerare volumus, quae sit in natura excellentia et dignitas, intelligemus, quam sit turpe, diffuere luxuria, et delicate ac molliter vivere; quamque honestum, parcé, continenter, severe, sobrie.

Intelligendum est etiam, duabus quasi nos a natura indutos esse personis: quarum una est communis, ex eo, quod omnes participes sumus rationis, praestantiaeque ejus, qua antecellimus bestiis, a qua omne honestum decorumque trahitur, ex ³ quo ratio inveniendi officii exquiritur: altera autem, quae proprie singulis est tributa. Ut enim in corporibus magnae dissimilitudines sunt (alios enim videmus velocitate ad cursum, alios viribus ad luctandum valere: itemque in formis aliis dignitatem inesse, aliis venustatem) sic in animis existunt etiam majores varietates. Erat in L. Crasso, et in L. Philippo multus lepos: major etiam, magisque de industria, in C. Caesare, L. F. At iisdem temporibus in M. Scauro, et in M. Druso adolescente, singularis severitas: in C. Laelio multa hilaritas: in ejus familiari Scipione ambitio major, vita tristior. De Graecis autem, dulcem et facetum, festivique sermonis, atque in omni oratione simulatorem, quem *εἰρωνεύς* Graeci nominaverunt, Socratem accepimus: contra, Pythagoram et Periclem summam auctoritatem consecutos, sine ulla hilaritate. Callidum Hannibalem, ex Poenorum; ex nostris ducibus Q. Maximum accepimus: facile celare, tacere, dissimulare, insidiari, ⁴ praecipere hostium consilia. In quo genere Graeci Themistoclem, et Pheracum Jasonem ceteris anteponunt. in primisque versutum et callidum factum Solonis: qui, quo et tutior vita ejus esset, et plus ⁵ aliquando reipublicae prodesset, furere se simulavit. Sunt his alii multum dispares, simplices et aperti: qui nihil ex occulto, nihil ex insidiis agendum putant, veritatis cultores, fraudis inimici: itemque alii, qui quidvis perpetiantur, cuivis deserviant, dum, quod velint, consequantur: ut ⁶ Sullae M. Crassum videbamus. quo

C 4

in

3 quæ.

4 præcipere.

5 aliquanto.

6 Sullam et.

in genere versutissimum et patientissimum Lacedaemonium Lyfandrum accepimus: contraque Callicratidam, qui praefectus classi proximus post Lyfandrum fuit: itemque in sermonibus ¹ alium, quamvis praepotens sit, efficere, ut unus de multis esse videatur. quod in Catulo, et in patre, et in filio: idemque in Q. Mucio Mancina vidimus. Audivi ex majoribus natu, hoc idem fuisse in Scipione Nasica: contraque patrem ejus, illum, qui Ti. Gracchi conatus perditos vindicavit, nullam comitatem habuisse sermonis: ne Xenocratem quidem, severissimum philosophorum, ob eamque rem ipsam magnum clarumque fuisse. Innumerabiles aliae dissimilitudines sunt naturae morumque, minime tamen vituperandorum. Admodum autem tenenda sunt sua cuique, non vitiosa, sed tamen propria, quo facilius decorum illud, quod quaerimus, retineatur. sic enim est sciendum, ut contra universam naturam nihil contendamus: ea tamen conservata, propriam naturam sequamur: ut, etiam si sint alia graviora atque meliora, tamen nos studia nostra ² nostrae naturae regula metiamur. neque enim attinet repugnare naturae, nec quidquam sequi, quod assequi nequeas. Ex quo magis emergit, quale sit decorum illud, ideo, quia nihil decet invita (ut ajunt) Minerva, id est, adversante et repugnante natura. Omnino si quidquam est decorum, nihil est profecto magis, quam aequabilitas universae vitae, tum singularum actionum: quam conservare non possis, si aliorum naturam imitans, omittas tuam. Ut enim sermone eo debemus uti, qui notus est nobis, ne, ut quidam, Graeca verba inculcantes jure optimo irrideamur: sic in actiones, omnemque vitam, nullam discrepantiam conferre debemus. Atque haec differentia naturarum tantam habet vim, ut nonnumquam mortem sibi ipse consciscere alius debeat, alius in eadem causa non debeat. Num enim alia in causa M. Cato fuit, alia ceteri, qui se in Africa Caesari tradiderunt? Atqui ceteris forsitan vitio datum esset, si se interemissent,

¹ alium quemque.

² Absit nostrae.

sent, propterea quod eorum vita lenior, et mores fuerant faciliores: Catoni autem cum incredibilem tribuisset natura gravitatem, eamque ipse perpetua constantia roboravisset, semperque in proposito, susceptoque consilio permansisset, moriundum potius, quam tyranni vultus adspiciendus fuit. Quam multa passus est Ulysses in illo errore diuturno, cum et mulieribus (si Circe et Calypso mulieres appellandae sunt) inserviret, et in omni sermone omnibus affabilem ³ se esse vellet? domi vero etiam contumelias servorum ancillarumque pertulit, ut ad id aliquando, quod cupiebat, perveniret. At Ajax, quo animo traditur, millies optetere mortem, quam illa perpeti, maluisset. Quae contemplantes expendere oportebit, quid quisque habeat sui: eaque moderari, nec velle experiri, quam se aliena deceant. id enim maxime quemque decet, quod est cuiusque ⁴ maxime suum. Suum igitur quisque noscat ingenium, acremque se et bonorum et vitiorum suorum iudicem praebeat: ne scenici plus, quam nos, videantur habere prudentiae. illi enim non optimas, sed sibi accommodatissimas fabulas eligunt. qui voce freti sunt, Epigonos, Medumque: qui gestu, Menalippam, Clytaemnestram: semper Rupilius, quem ego memini, Antiopam: non saepe Aesopus Ajacem. Ergo histrio hoc videbit in scena, ⁵ non videbit ⁶ vir sapiens in vita? Ad quas igitur res aptissimi erimus, in iis potissimum elaborabimus. sin aliquando necessitas nos ad ea detruferit, quae nostri ingenii non erunt: omnis adhibenda erit cura, meditatio, diligentia, ut ea, si non decore, at quam minimum indecore facere possimus. Nec tam est enitendum, ut bona, quae nobis data non sint, sequamur, quam ut vitia fugiamus. Ac duabus iis personis, quas supra dixi, tertia adiungitur, quam casus aliqui, aut tempus imponit: quarta etiam, quam ⁷ nobismetipsi iudicio nostro accommodamus. nam regna, imperia, nobilitates, honores, di-

C 5

vitiae,

³ et iucundum.⁴ suum maxime.⁵ quod non.⁶ Absit vir.⁷ nobismetipsi.

vitiae, opes, eaque, quae sunt his contraria, in casu sita, temporibus gubernantur. Ipsi autem gerere quam personam velimus, a nostra voluntate proficiscitur. itaque se alii ad philosophiam, alii ad jus civile, alii ad eloquentiam applicant: ipsarumque virtutum in alia alius mavult excellere. Quorum vero patres, aut majores aliqua gloria praestiterunt, ii student plerumque eodem in genere laudis excellere: ut Q. Mucius, P. F. in jure civili; Pauli filius Africanus in re militari. Quidam autem ad eas laudes, quas a patribus acceperunt, addunt aliquam suam: ut hic idem Africanus eloquentia cumulavit bellicam gloriam. quod idem fecit Timotheus, Cononis filius, qui, cum belli laude non inferior fuisset, quam pater; ad eam laudem, doctrinae et ingenii gloriam adjecit. Fit autem interdum, ut nonnulli, omissa imitatione majorum, suum quoddam institutum consequantur: maximeque in eo plerumque elaborant ii, qui magna sibi proponunt, obscuris orti majoribus. Haec igitur omnia, cum quaerimus, quid deceat, complecti animo et cogitatione debemus. In primis autem constituendum est, quod nos, et quales esse velimus, et in quo genere vitae: quae deliberatio est omnium difficillima. Ineunte enim adolescentia, cum est maxima imbecillitas consilii, tum id sibi quisque genus aetatis degendae constituit, quod maxime adamavit. itaque ante implicatur aliquo certo genere, cursuque vivendi, quam potuit, quod optimum esset, judicare. Nam quod Herculem Prodicium dicunt (ut est apud Xenophontem) cum primum pubesceret (quod tempus a natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus, datum est) exisse in solitudinem, atque ibi sedentem, diu secum multumque dubitasse, cum duas cerneret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis, utram ingredi melius esset: hoc Herculi, Jovis saturo edito, potuit fortasse contingere: nobis non item, qui imitamur, quos cuique visum est, atque ad eorum studia institutaque impellimur. Plerique autem parentium praeceptis imbuti, ad eorum

con-

consuetudinem moremque deducimur. alii multitudinis iudicio feruntur; quaeque majori parti pulcherrima videntur, ea maxime exoptant: nonnulli tamen sive felicitate quadam, sive bonitate naturae, sive parentium disciplina, rectam vitae secuti sunt viam. Illud autem maxime rarum genus est eorum, qui aut excellentis ingenii magnitudine, aut praeclara eruditione atque doctrina, aut utraque re ornati; spatium deliberandi habuerunt, quem potissimum vitae cursum sequi vellent: in qua deliberatione ad suam cuiusque naturam consilium est omne revocandum. Nam cum in omnibus, quae aguntur ex eo modo, quo quisque natus est, (ut supra dictum est) quid deceat, exquirimus; tum in tota vita constituenda, multo est ¹ cura major adhibenda, ut constare in vitae perpetuitate possimus nobismetipsis, nec in ullo officio claudicare. Ad hanc autem rationem quoniam maximam vim natura habet, fortuna proximam: utriusque omnino ratio habenda est in deligendo genere vitae, sed naturae magis. multo enim et firmitior est, et constantior: ut fortuna nonnumquam, tamquam ipsa mortalis, cum immortalis natura pugnare videatur. Qui igitur ad naturae suae non vitiosae genus consilium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat. id enim maxime decet: nisi forte se intellexerit errasse in deligendo genere vitae. Quod si acciderit (potest autem accidere) facienda morum institutorumque mutatio est. eam mutationem, si tempora adjuvabunt, facilius commodiusque faciemus: sin minus, sensim erit, pedetentimque facienda: ut amicitias, quae minus delectent, et minus probentur, magis decere censent sapientes sensim dissuere, quam repente praecidere. Commutato autem genere vitae, omni ratione curandum est, ut id bono consilio fecisse videamur. Sed quoniam paullo ante dictum est, imitandos esse majores: primum illud exceptum sit, ne vitia sint imitanda: deinde, si natura non feret, ut quaedam imitari possint, ut superioris Africani filius, qui hunc Paullo

natum

1 rei cura.

natum adoptavit, propter infirmitatem valitudinis non tam potuit patris similis esse, quam ille fuerat sui. Si igitur non poterit sive causas defendere, sive populum concionibus tenere, sive bella gerere: illa tamen praestare debet, quae erunt in ipsius potestate, justitiam, fidem, liberalitatem, modestiam, temperantiam, quominus ab eo id, quod desit, requiratur. Optima autem hereditas a patribus traditur liberis, omnique patrimonio praestantior, gloria virtutis, rerumque gestarum: cui dedecori esse, nefas et impium iudicandum est.

Et quoniam officia non eadem disparibus aetatibus tribuuntur, aliaque sunt juvenum, alia seniorum: aliquid etiam de hac distinctione dicendum est. Est igitur adolescentis, majores natu vereri, exque his deligere optimos et probatissimos, quorum consilio atque auctoritate nitatur. Ineuntis enim aetatis ¹ inscitia, senum constituenda et regenda prudentia est. Maxime autem haec aetas a libidinibus arcenda est, exercendaque in labore patientiaque et animi et corporis: ut eorum et in bellicis, et in civilibus officiis vigeat industria. atque etiam cum relaxare animos, et dare se jucunditati volent, caveant intemperantiam, meminerint verecundiae: quod erit facilius, si in ejusmodi quidem rebus majores natu interesse velint. Senibus autem labores corporis minuendi, exercitationes animi etiam augendae videntur; danda vero opera, ut et amicos, et juventutem, et maxime rempublicam consilio et prudentia quam plurimum adjuvent. Nihil autem magis cavendum est senectuti, quam ne languori se desidiaque dedat. Luxuria vero cum omni aetati turpis, tum senectuti foedissima est. Sin autem libidinum etiam intemperantia accesserit, duplex malum est; quod et ipsa senectus concipit dedecus, et facit adolescentium impudentiorem intemperantiam. Ac ne illud quidem alienum est, de magistratum, de privatorum, [de civium,] de peregrinorum officiis dicere. Est igitur pro-

¹ inscientia.

proprium munus magistratus, intelligere, se gerere personam civitatis, debereque ejus dignitatem et decus sustinere, servare leges, jura describere, ea fidei suae commissa meminisse. Privatum autem oportet aequo et pari cum civibus jure vivere, neque submissum et abjectum, neque se effertentem: tum in republica ea velle, quae tranquilla et honesta sint. talem enim et sentire bonum civem, et dicere solemus. Peregrini autem et incolae officium est, nihil praeter suum negotium agere, nihil de ² alieno anquirere, minimeque in aliena esse republica curiosum. Ita fere officia reperientur, cum quaeretur, quid deceat, et quid aptum sit personis, temporibus, aetatibus. Nihil est autem, quod tam deceat, quam in omni re gerenda, consilioque capiendo servare constantiam.

Sed quoniam decorum illud in omnibus factis, et dictis, in corporis denique motu, et statu cernitur, idque positum est in tribus rebus, formositate, ordine, ornatu ad actionem apto: difficilibus ad eloquendum; sed satis erit intelligi: in his autem tribus continetur cura etiam illa, ut probemur iis, quibuscum, apud quosque vivamus: his quoque de rebus pauca dicantur. Principio, corporis nostri magnam natura ipsa videtur habuisse rationem: quae formam nostram, reliquamque figuram, in qua esset species honesta, eam posuit in promptu: quae partes autem corporis, ad naturae necessitatem datae, adspectum essent deformem habiturae atque turpem, eas contexit atque abdidit. Hanc naturae tam diligentem fabricam imitata est hominum verecundia. Quae enim natura occultavit, eadem omnes, qui sana mente sunt, remonent ab oculis: ipsique necessitati, dant operam, ut quam occultissime pareant: quarumque partium corporis usus sunt necessarii, eas neque partes, neque earum usus suis nominibus appellant: quodque facere turpe non est, modo occulte; id dicere obscenum est. itaque nec aperta actio rerum illarum petulantia vacat, nec orationis obscenitas. Nec
vero

vero audiendi sunt Cynici, aut si qui fuerunt Stoici
paene Cynici, qui reprehendunt et irrident, quod ea,
quae turpia re non sint, nominibus ac verbis flagitiosa
ducamus: illa autem, quae turpia sint, nominibus ap-
pellemus suis. Latrocinari, frandare, adulterare, re
turpe est; sed dicitur non obscœne: liberis dare ope-
ram, re honestum est, nomine obscœnum: pluraque
in eam sententiam ab eisdem contra verecundiam dis-
putantur. Nos autem naturam sequamur, et ab omni,
quod abhorret ab oculorum auriumque approbatione,
fugiamus. Status, incessus, sessio, accubitio, vultus,
oculi, manuum motus, teneant illud decorum. Qui-
bus in rebus duo maxime iunt fugienda; nequid effae-
minatum, aut molle, et nequid durum, aut rusticum
sit. Nec vero histrionibus oratoribusque concedendum
est, ut iis haec apta sint, nobis dissoluta. Scenicorum
quidem mos tantam habet veteri disciplina verecun-
diam, ut in scenam sine subligaculo prodeat nemo. ve-
rentur enim, ne, si quo casu evenerit, ut corporis
partes quaedam aperiantur, adspiciantur non decore.
Nostro quidem more cum parentibus puberes filii, cum
foceris generi non lavantur. Retinenda est igitur hu-
jus generis verecundia, praesertim natura ipsa magistra
et duce. Cum autem pulcritudinis duo genera sint,
quorum in altero venustas sit, in altero dignitas; ve-
nustatem muliebrem ducere debemus; dignitatem viri-
lem. Ergo et a forma removeatur omnis viro non
dignus ornatus: et huic simile vitium in gestu motuque
caveatur. Nam et palaestrici motus saepe sunt odiosio-
res; et histrionum nonnulli gestus inepti non vacant
offensione: et in utroque genere, quae sunt recta et
simplicia, laudantur. Formae autem dignitas, coloris
bonitate tuenda est: color, exercitationibus corporis.
Adhibenda est praeterea munditia non odiosa, neque
exquisita nimis; tantum quae fugiat agrestem et inhu-
manam negligentiam. eadem ratio est habenda vesti-
tus; in quo (sicut in plerisque rebus) mediocritas op-
tima est. Cavendum est autem, ne aut tarditatibus
uta-

utamur in gressu mollioribus, ut pomparum ferculis
similes esse videamur: aut in festinationibus suscipia-
mus nimias celeritates; quae cum fiunt, anhelitus mo-
ventur, vultus mutantur, ora torquentur: ex quibus
magna significatio fit, non adesse constantiam. Sed
multo etiam magis elaborandum est, ne animi motus
a natura recedant: quod assequemur, si cavebimus, ne
in perturbationes, atque exanimationes incidamus; et,
si attentos animos ad decoris conservationem tenebimus.
Motus autem animorum, duplices sunt: alteri cogita-
tionis; alteri appetitus. Cogitatio in vero exquirendo
maxime versatur: appetitus impellit ad agendum. cu-
randum est igitur, ut cogitatione ad res quam optimas
utamur: appetitum rationi obedientem praebeamus. Et
quoniam magna vis orationis est, eaque duplex: altera
contentionis; altera sermonis: contentio disceptationi-
bus tribuatur iudiciorum, concionum, senatus; sermo
in circulis, disputationibus, congressionibus familia-
rium versetur: persequatur etiam convivia. conten-
tionis praecepta rhetorum sunt; nulla sermonis: quam-
quam haud scio, an possint haec quoque esse. sed di-
scientium studiis inveniuntur magistri: huic autem qui
studeant, sunt nulli: rhetorum turba referta omnia:
quamquam quae verborum, sententiarumque praecepta
sunt, eadem ad sermonem pertinebunt. Sed cum ora-
tionis indicem, vocem habeamus; in voce autem duo
sequamur, ut clara sit, ut suavis: utrumque omnino
a natura petendum est: verum alterum exercitatio au-
gebit, alterum imitatio presse loquentium, et leniter.
Nihil aliud fuit in Catulis, ut eos exquisito iudicio pu-
tares uti litterarum: quamquam erant litterati: sed et
alii: hi autem optime uti lingua latina putabantur. So-
nus erat dulcis: litterae neque expressae, neque oppressae,
ne aut obscurum esset, aut putidum. Sine contentione
vox, nec languens, nec canora. Uberior oratio L.
Crassi, nec minus faceta: sed bene loquendi de Catulis
opinio non minor. Sale vero et facetiis Caesar, Catuli
patris frater, vicit omnes; ut in ipso illo forensi ge-
nere

nere dicendi contentiones aliorum sermone vinceret. in omnibus igitur his elaborandum est, si in omni re, quid deceat, exquirimus. Sit igitur hic sermo, in quo Socratici maxime excellunt, lenis minimeque pertinax: insit in eo lepos. Nec vero, tamquam ¹ in possessionem venerit, excludat alios: sed cum reliquis in rebus, tum in sermone communi, vicissitudinem non iniquam putet: ac videat in primis, quibus de rebus loquatur: si seriis, severitatem adhibeat; si jocosis, leporem. in primisque provideat, ne sermo vitium aliquod indicet inesse in moribus: quod maxime tum solet evenire, cum studiose de absentibus, detrahendi causa, aut per ridiculum, aut severe, maledice contumelioseque dicitur. Habentur autem plerumque sermones aut de domesticis negotiis, aut de republica, aut de artium studiis atque doctrina. Danda igitur opera est, ut etiam si aberrare ab alia coeperit, ad haec revocetur oratio: sed, utcumque aderunt; neque enim omnes iisdem de rebus, nec omni tempore, nec similiter delectamur. Animadvertendum est etiam, quatenus sermo delectationem habeat: et, ut incipiendi ratio fuerit, ita sit desinendi modus. Sed quomodo in omni vita rectissime praecipitur, ut perturbationes fugiamus, id est, motus animi nimios, rationi non obtemperantes: sic ejusmodi motibus sermo debet vacare, ne aut ira existat, aut cupiditas aliqua, aut pigritia, aut ignavia, aut tale aliquid appareat. maximeque curandum est, ut eos, quibuscum sermonem conferimus, et vereri, et diligere videamur. Objurgationes etiam nonnumquam incidunt necessariae, in quibus utendum est fortasse et vocis contentione majore, et verborum gravitate acriore. id agendum etiam, ut ne ea facere videamur irati: sed, ut ad urendum et secandum, sic et ad hoc genus castigandi, raro invitiue veniemus, nec unquam, nisi necessario, si nulla reperietur alia medicina. sed tamen ira procul absit, cum qua nihil recte fieri, nihil considerate potest. Magna autem parte

¹ in p. suam.

parte clementi castigatione licet uti, gravitate tamen adjuncta, ut et severitas adhibeatur, et contumelia repellatur. atque etiam illud ipsum, quod acerbitalis habet objurgatio, significandum est, ipsius causa, qui objurgetur, susceptum esse. Rectum est autem, etiam in illis contentionibus, quae cum inimicissimis fiunt, etiam si nobis indigna audiamus, tamen gravitatem retinere, iracundiam repellere. quae enim cum aliqua perturbatione fiunt, nec constanter fieri possunt, nec ab iis, qui adsunt, probari. Deforme etiam est, de se ipso praedicare, falsa praesertim, et, cum irrisione audientium, imitari militem gloriosum. Et quoniam omnia persequimur, volumus quidem certe, dicendum est etiam, qualem hominis honorati et principis domum placeat esse: cujus finis est usus; ad quem accommodanda est aedificandi descriptio; et tamen adhibenda dignitatis commoditatisque diligentia. Cn. Octavio, qui primus ex illa familia consul factus est, honori fuisse accepimus, quod praeclaram aedificasset in Palatio, et plenam dignitatis domum: quae cum vulgo viseretur, suffragata domino, novo homini, ad consulatum putabatur. hanc Scaurus demolitus, accessionem adjunxit aedibus. Itaque ille in suam domum consulatum primus attulit: hic, summi et clarissimi viri filius, in domum multiplicatam, non repulsam solum retulit, sed ignominiam, etiam calamitatem. Ornanda est enim dignitas domo, non ex domo tota quaerenda: nec domo dominus, sed domino domus honestanda est. et ut in ceteris habenda ratio non sua solum, sed etiam aliorum: sic in domo clari hominis, in quam et hospites multi recipiendi, et admittenda hominum cujusque modi multitudo, adhibenda est cura laxitatis. aliter ampla domus dedecori domino saepe fit, si est in ea solitudo; et maxime, si aliquando, alio domino, solita est frequentari. odiosum est enim, cum a praetereuntibus dicitur:

O domus antiqua, heu, quam dispari dominare domino!

Cic. de Offic.

D

quod

quod quidem his temporibus in multis licet dicere. Cavendum autem est, praesertim si ipse aedifices, ne extra modum sumitu et magnificentia prodeas: quo in genere multum mali etiam in exemplo est. Studiosae enim plerique, praesertim in hanc partem, facta principum imitantur: ut L. Luculli, summi viri, virtutem, quis? at quam multi villarum magnificentiam imitati sunt? quarum quidem certe est adhibendus modus, ad mediocritatemque revocandus. Eademque mediocritas¹ ad usum, cultumque vitae transferenda est. Sed haec hactenus. In omni autem actione suscipienda, tria sunt tenenda: primum, ut appetitus rationi pareat; quo nihil est ad officia conservanda accommodatius: deinde, ut animadvertatur, quanta illa res sit, quam efficere velimus; ut neve major, neve minor cura, et opera suscipiatur, quam causa postulet: tertium est, [ut caveamus,] ut ea, quae pertinent² ad liberalem speciem et dignitatem, moderata sint. Modus autem est optimus, decus ipsum tenere, de quo ante diximus, nec progredi longius. Horum tamen trium praestantissimum est, appetitum obtemperare rationi.

Deinceps de ordine rerum, et temporum opportunitate dicendum est. Haec autem scientia continetur ea, quam Graeci *εὐραξία* nominant, non haec, quam interpretamur modestiam; quo in verbo modus inest: sed illa est *εὐραξία*, in qua intelligitur ordinis conservatio. Itaque, ut eandem nos modestiam appellemus, sic definitur a Stoicis, ut modestia sit scientia earum rerum, quae agentur, aut dicuntur, loco suo collocandarum. itaque videtur eadem vis ordinis et collocationis fore. Nam et ordinem sic definiunt, compositionem rerum aptis et accommodatis locis. locum autem actionis, opportunitatem temporis esse dicunt. tempus autem actionis opportunum, Graece *εὐκαιρία*, Latine appellatur occasio. sic fit, ut modestia haec, quam ita interpretamur, ut dixi, scientia sit opportu-
nita-

¹ ad omnem usum.

² ad liberalitatem, specie et dignitate.

nitatis idoneorum ad agendum temporum. Sed potest eadem esse prudentiae definitio, de qua principio diximus. hoc autem loco de moderatione et temperantia, et earum similibus virtutibus quaerimus. Itaque, quae erant prudentiae propria, suo loco dicta sunt. quae autem harum virtutum, de quibus jamdiu loquimur, quae pertinent ad verecundiam, et ad eorum approbationem, quibuscum vivimus, nunc dicenda sunt. Talis est igitur ordo actionum adhibendus, ut, quemadmodum in oratione constanti, sic in vita omnia sint apta inter se et convenientia. Turpe est enim, valdeque vitiosum, in re severa convivii dicta, aut delicatum aliquem inferre sermonem. Bene Pericles, cum haberet collegam in praetura Sophoclem poetam, hique de communi officio convenissent, et casu formosus puer praeteriret, dixissetque Sophocles, O puerum pulcrum, Pericle! At enim praetorem, Sophocle, decet non solum manus, sed etiam oculos abstinentes habere. Atque hoc idem Sophocles si in athletarum probatione dixisset, iusta reprehensione caruisset. tanta vis est et loci, et temporis. Ut si quis, cum causam sit acturus, in itinere, aut in ambulatione secum ipse meditetur, aut si quid aliud attentius cogitet, non reprehendatur: at hoc idem si in convivio faciat, inhumanius videatur, inscientia temporis. Sed ea, quae multum ab humanitate discrepant, ut, si quis in foro cantet, aut si qua est alia magna perversitas, facile apparent, nec magnopere admonitionem et praecepta desiderant. quae autem parva videntur esse delicta, neque a multis intelligi possunt, ab iis est diligentius declinandum: ut in fidibus, aut in tibiis, quamvis paullum discrepent, tamen id a sciente animadverti solet: sic videndum est in vita, ne forte quid discrepet; vel multo etiam magis, quo major et melior actionum, quam sonorum concentus est. Itaque, ut in fidibus musicorum aures vel minima sentiunt: sic nos, si acres ac diligentes esse volumus: animadverfores vitiorum, magna saepe in-

D 2

telli-

3 animadverforesque.

telligemus ex parvis. Ex oculorum obtutu, ex superciliorum aut remissione, aut contractione, ex maestitia, ex hilaritate, ex risu, ex locutione, ex reticentia, ex contentione vocis, ex submissione, ex ceteris similibus, facile judicabimus, quid eorum apte fiat, quid ab officio, naturaeque discrepet. Quo in genere non est incommodum, quale quodque eorum sit, ex aliis judicare; ut, si quid dedeceat in illis, vitemus et ipsi. fit enim, nescio quo modo, ut magis in aliis cernamus, quam in nobismetipsis, si quid delinquitur. itaque facillime corriguntur in discendo, quorum vitia imitantur, emendandi causa, magistri. Nec vero alienum est, ad ea eligenda, quae dubitationem afferunt, adhibere doctos homines, vel etiam usu peritos, et, quid his de quoque officii genere placeat, exquirere. Major enim pars eo fere deferri solet, quo a natura ipsa deducitur. in quibus videndum est, non modo quid quisque loquatur, sed etiam, quid quisque sentiat, atque etiam, qua de causa quisque sentiat. Ut enim pictores, et ii, qui signa fabricantur, et vero etiam poëtae, suum quisque opus a vulgo considerari vult, ut, si quid reprehensum sit a pluribus, id corrigatur: hique et secum, et cum aliis, quid in eo peccatum sit, exquirunt; sic aliorum iudicio permulta nobis et facienda, et non facienda, et mutanda, et corrigenda sunt. Quae vero more aguntur, institutisque civilibus, de iis nihil est praecipendum. Illa enim ipsa praecepta sunt: nec quemquam hoc errore duci oportet, ut, si quid Socrates, aut Aristippus contra morem consuetudinemque civilem fecerint, locutivae sint, idem sibi arbitretur licere. Magnis illi et divinis bonis hanc licentiam assequabantur. Cynicorum vero ratio tota est ejicienda. est enim inimica verecundiae, sine qua nihil rectum esse potest, nihil honestum. Eos autem, quorum vita perspecta in rebus honestis atque magnis est, bene de republica sentientes, ac bene meritos, aut merentes, sicut aliquo honore, aut imperio affectos, observare et colere debemus; tribuere etiam multum se-

I. aliis.

nectuti:

nectuti: cedere iis, qui magistratum habebunt: habere delectum civis et peregrini: in ipsoque peregrino, privatimne an publice venerit: ad summam, ne agam de singulis, communem totius generis hominum conciliationem et consociationem colere, tueri, servare debemus. Jam de artificiis et quaestibus, qui liberales habendi, qui sordidi sint, haec fere accepimus. Primum improbantur ii quaestus, qui in odia hominum incurrunt, ut portitorum, ut faeneratorum. Illiberales autem et sordidi quaestus mercenariorum, omniumque, quorum operae, ² non artes emuntur. est enim illis ipsa merces auctoramentum servitutis. Sordidi etiam putandi, qui mercantur a mercatoribus, quod statim vendant. nihil enim proficiunt, nisi admodum mentiantur. nec vero quidquam est turpius vanitate. opificesque omnes in sordida arte versantur. nec enim quidquam ingenuum potest habere officina. minimeque artes hae probandae, quae ministrae sunt voluptatum, *cetarii, lanii, coqui, fartores, piscatores*, ut ait Terentius. adde huc, si placet, unguentarios, saltatores, totumque ludum talarium. Quibus autem artibus aut prudentia major inest, aut non mediocris utilitas quaeritur, ut medicina, ut architectura, ut doctrina rerum honestarum, hae sunt iis, quorum ordini conveniunt, honestae. Mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est: si magna et copiosa, multa undique apportans, multisque sine vanitate impartiens; non est admodum vituperanda. atque etiam, si satiata quaestu, vel contenta potius, ut saepe ex alto in portum, ex ipso portu ³ in agros se possessionesque contulerit, videtur jure optimo posse laudari. Omnium autem rerum, ex quibus aliquid acquiritur, nihil est agricultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine ⁴ libero dignius. de qua, quoniam in Catone majore satis multa diximus, illinc assumes, quae ad hunc locum pertinebunt.

Sed ab iis partibus, quae sunt honestatis, quemadmodum officia ducerentur, satis expositum videtur.

D 3

Eorum

² non quorum a.³ se in a.⁴ nihil libero.

Eorum autem ipsorum, quae honesta sunt, potest incidere saepe ¹ contentio; de duobus honestis utrum honestius: qui locus a Panaetio est praetermissus. Nam cum omnis honestas manet a partibus quattuor, quarum una sit cognitionis: altera, communitalis: tertia, magnanimitatis: quarta, moderationis: hae in diligendo officio saepe inter se comparentur, necesse est. Placeat igitur, aptiora esse naturae ea officia, quae ex communitate, quam ea, quae ex cognitione ducantur: idque hoc argumento confirmari potest, quod, si contingerit ea vita sapienti, ut in omnium rerum affluentibus copiis, quamvis omnia, quae cognitione digna ² sint, summo otio secum ipse consideret et contempletur: tamen, si solitudo tanta sit, ut hominem videre non possit, excedat e vita. Princepsque omnium virtutum est illa sapientia, quam σοφία Graeci vocant: prudentiam enim, quam Graeci φρόνησιν dicunt, aliam quandam intelligimus: quae est rerum expetendarum fugiendarumque scientia. illa autem sapientia, quam principem dixi, rerum est divinarum atque humanarum scientia: in qua continetur deorum et hominum communitas et societas inter ipsos. ea si maxima est, ut est certe; necesse est, quod a communitate ducatur officium, id esse maximum. Etenim cognitio contemplatioque naturae, manca quodam modo atque inchoata sit, si nulla actio rerum consequatur. ea autem actio in hominum commodis tuendis maxime cernitur. Pertinet igitur ad societatem generis humani. ergo haec cognitioni anteponenda est: atque id optimus quisque re ipsa ostendit, et iudicat. Quis enim est tam cupidus in perspicienda cognoscendaque rerum natura, ut, si ei, tractanti contemplantique res cognitione dignissimas, subito sit allatum periculum discrimenque patriae, cui subvenire optularique possit, non illa omnia relinquat atque abjiciat, etiam si dinumerare se stellas, aut metiri mundi magnitudinem posse arbitretur? atque hoc idem in parentis, in amici re aut periculo fecerit. Quibus rebus intel-

¹ cont. et comparatio.² sunt.

intelligitur, studiis officiisque scientiae praeponenda esse officia iustitiae, quae pertinent ad hominum utilitatem; qua nihil homini esse debet antiquius. Atque illi, quorum studia vitaeque omnis in rerum cognitione versata est, tamen ab augendis hominum utilitatibus et commodis non recesserunt. nam et erudiverunt multos, quo meliores cives, utilioresque rebus suis publicis essent: ut Thebanum Epaminondam Lysis Pythagoreus, Syracusum Dionem Plato, multique multos: nosque ipsi, quidquid ad rempublicam attulimus, (si modo aliquid attulimus) a doctoribus, atque a doctrina instructi ad eam, et ornati accessimus. Neque solum vivi atque praesentes studiosos discendi erudiunt atque docent: sed hoc idem etiam post mortem monumentis litterarum assequuntur. nec enim locus ullus praetermissus est ab iis, qui ad leges, qui ad mores, qui ad disciplinam reipublicae pertineret: ut otium suum ad nostrum negotium contulisse videantur. ita illi ipsi doctrinae studiis et sapientiae dediti, ad hominum utilitatem suam intelligentiam prudentiamque potissimum conferunt. Ob eamque causam eloqui copiose, modo prudenter, melius est, quam vel acutissime sine eloquentia cogitare: quod cogitatio in se ipsa vertitur, eloquentia complectitur eos, quibuscum communitate juncti sumus. Atque ut apum examina non fingendorum favorum causa congregantur, sed, cum congregabilia natura sint, fingunt favos: sic homines, ac multo etiam magis, natura congregati, adhibent agendi cogitandique sollertiam. Itaque nisi ea virtus, quae constat ex hominibus tuendis, id est, ex societate generis humani, attingat cognitionem rerum, solivaga cognitio et jejuna videatur. Itemque magnitudo animi, remota communitate conjunctioneque humana, feritas sit quaedam et immanitas. Ita fit, ut vincat cognitionis studium consociatio hominum atque communitas. Nec verum est, quod dicitur a quibusdam, propter necessitatem vitae, quod ea, quae natura desideraret, consequi sine aliis, atque efficere non possemus, ideoque istam esse cum hominibus communitatem

et societatem. quod si omnia nobis, quae ad victum cultumque pertinent, quasi virgula divina, ut ajunt, suppeditaerentur: tum optimo quisque ingenio, negotiis omnibus omis- sis, totum se in cognitione et scientia collocaret. Non est ita. nam et solitudinem fugeret, et socium studii quaereret: tum docere, tum discere vellet, tum audire, tum dicere. Ergo omne officium, quod ad conjunctionem hominum, et ad societatem tuendam valet, anteponendum est illi officio, quod cognitione et scientia continetur. Illud forsitan quaerendum sit, num haec communitas, quae maxime est apta naturae, sit etiam moderationi modestiaeque semper anteponenda. Non placet. sunt enim quaedam partim ita foeda, partim ita flagitiosa, ut ea, ne conservandae quidem patriae causa, sapiens facturus sit. ea Posidonius collegit per- multa, sed ita taetra quaedam, ita obscoena, ut dictu quoque videantur turpia. Haec igitur non suscipiet reipublicae causa; ¹ ne res quidem publica pro se suscipi volet. Sed hoc commodius se res habet, quod non potest accidere tempus, ut intersit reipublicae, quidquam illorum facere sapientem. Quare hoc quidem effectum sit, in officiis deligendis id genus officiorum excellere, quod teneatur hominum societate. etenim cognitionem prudentiamque sequitur considerata actio. ita fit, ut agere considerate pluris sit, quam cogitare prudenter. Atque haec quidem hactenus. patefactus est enim locus ipse, ut non sit difficile in exquirendo officio, quod cuique sit praeponendum, videre. In ipsa autem communitate sunt gradus officiorum: ex quibus, quid cuique praestet, intelligi possit: ut prima diis immortalibus; secunda, patriae; tertia, parentibus, deinceps gradatim reliquis debeantur. Quibus ex rebus breviter disputatis intelligi potest: non solum id homines solere dubitare, honestumne an turpe sit: sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius. Hic locus a Panaetio est, ut supra dixi, praetermissus. Sed jam ad reliqua pergamus.

M. TUL-

M. TULLII CICERONIS
DE
OFFICIIS
AD
MARCUM FILIUM
LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Hoc libro de utili agitur, quae erat altera pars totius de officiis disputationis constituta. Utile autem est vel opinatum, quod ab honesto discrepat, vel verum, quod cum honesto est conjunctum, et natura confusum, et totum in virtute a Cicerone constituitur. Sed quoniam quaecunque ad vitam hominum tuendam et ad utilitatem nostram pertinent, aut sunt hominum opere perfecta, aut sine eorum auxilio comparari non possunt; hominesque hominibus plurimum obesse et prodesse possunt: relictis omnibus, docet, conciliandos esse animos hominum, et ad usus nostros adjungendos; quod quomodo fieri possit, non in singulis modo hominibus, sed etiam in multitudine et populo universo, fuisse demonstratur, sed ita, ut omnis amor atque benevolentia hominum a virtute et honestate arcessatur, tamquam a iustitia, sapientia, liberalitate, fide, humanitate, hospitalitate. Ad utilitatem vero quoniam pertinet etiam valetudo pecuniaeque curatio; quomodo valetudo sustentetur et pecunia honeste quaeratur, ostendit. In comparatione autem utilitatum, cum vel externa commoda cum commodis corporis, vel corporis commoda cum externis, aut commoda corporis inter se, aut externa cum externis comparentur, non dubium esse pronunciat, quin major utilitas minori sit anteponenda, hac tamen lege, ne ab honesta deflectatur.

Quemadmodum officia ducerentur ab honestate, Marce fili, atque ab omni genere virtutis, satis explicatum arbitror libro superiore. Sequitur, ut haec officiorum genera persequar, quae pertinent ad vitae cultum, et ad earum rerum, quibus utuntur homines, facultatem, ad opes, ad copias. in quo tum quaeri dixi, quid utile, quid inutile: tum ex utilibus quid utilius, aut quid maxime utile. de quibus dicere aggrediar, si pauca prius de instituto, ac de iudicio meo dixerō. Quamquam enim libri nostri complures non modo ad legendi, sed etiam ad scribendi studium excitaverunt: tamen interdum vereor, ne quibusdam bonis viris philosophiae nomen sit invisum; mirenturque, in ea tantum me operae et temporis ponere. Ego autem quamdiu respublica per eos gerebatur, quibus se ipsa commiserat, omnes meas curas cogitationesque in eam conferebam: cum autem dominatu unius omnia tenerentur, neque esset usquam consilio aut auctoritati locus, socios denique tuendae reipublicae, summos viros, amisissem: nec me angoribus dedidi, quibus essem confectus, nisi iis restitissem; nec rursus indignis homine docto voluptatibus. Atque utinam respublica stetisset, quo coeperat, statu, nec in homines non tam commutandarum rerum, quam evertendarum cupidos, incidisset! primum enim, ut stante republica facere solebamus, in agendo plus, quam in scribendo, operae poneremus: deinde ipsis scriptis non ea, quae nunc, sed actiones nostras mandaremus, ut saepe fecimus. Cum autem respublica, in qua omnis mea cura, cogitatio, opera poni solebat, nulla esset omnino, illae scilicet litterae conticuerunt, forenses et senatoriae. Nihil agere autem cum animus non posset, in his studiis ab initio versatus aetatis; existimaui, honestissime molestias posse deponi, si me ad philosophiam retulissem. cui cum multum adolescens, discendi causa, temporis tribuissem: postea quam honoribus inservire coepi, meque totum reipublicae tradidi; tantum erat philosophiae,

phiae loci, quantum superfuerat amicorum et reipublicae ² temporibus. Id autem omne consumebatur in legendo: scribendi otium non erat. Maximis igitur in malis hoc tamen boni affectui videmur, ut ea litteris mandaremus, quae nec satis erant nota nostris, et erant cognitione dignissima. Quid est enim, per deos! optabilius sapientia? quid praestantius? quid homini melius? quid homine dignius? Hanc igitur, qui expetunt, philosophi nominantur: nec quidquam aliud est philosophia, si interpretari velis, quam studium sapientiae. Sapientia autem est, (ut a veteribus philosophis definitum est) rerum divinarum, et humanarum, causarumque, quibus haec res continentur, scientia: cuius studium qui vituperat, haud sane intelligo, quidnam sit, quod laudandum putet. Nam siue oblectatio quaeritur animi, requiesque curarum: quae conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt, quod spectet et valeat ad bene beateque vivendum? siue ratio constantiae virtutisque ducitur: aut haec ars est, aut nulla omnino, per quam eas assequamur. nullam dicere maximarum rerum artem esse, cum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium, atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quaeretur, cum ab hoc discendi genere discesseris? Sed haec, cum ad philosophiam cohortamur, accuratius disputari solent: quod alio quodam libro fecimus. Hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit, cur orbat reipublicae muneribus, ad hoc nos studium potissimum contulissemus. Occurritur autem nobis, et quidem a doctis et eruditis, quaerentibus, satisne constanter facere videamur, qui, cum percipi nihil posse dicamus, tamen et aliis de rebus differere soleamus, et hoc ipso tempore praecepta officii persequamur. Quibus vellem satis cognita esset nostra sententia. non enim sumus ii, quorum vagetur animus errore: nec ³ habeat umquam, quod sequatur. quae enim esset

2 temporis.

3 habet -- quid.

esset ista mens, vel quae via potius, non modo disputandi, sed vivendi ratione sublata? Nos autem, ut ceteri, alia certa, alia incerta esse dicunt; sic ab his dissentientes, alia probabilia, contra, alia non probabilia esse dicimus. Quid est igitur, quod me impediat, ea, quae mihi probabilia videantur, sequi: quae contra, improbare: atque affirmandi arrogantiam vitantem, fugere temeritatem, quae a sapientia diffidet plurimum? Contra autem omnia disputatur a nostris, quod hoc ipsum probabile elucere non¹ possit, nisi ex utraque parte, causarum esset facta contentio. Sed haec explanata sunt in Academicis nostris fatis, ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quamquam in antiquissima nobilissimaeque philosophia, Cratippo auctore, versaris, iis simillimo, qui ista praeclara pepererunt: tamen haec nostra, finitima vestris, ignota esse nolui. Sed jam ad instituta pergamus.

Quinque igitur rationibus propositis officii persequendi, quarum duae ad decus honestatemque pertinent: duae ad commoda vitae, copias, opes, facultates: quinta ad eligendi iudicium, si quando ea, quae dixi, pugnare inter se viderentur: honestatis pars confecta est, quam quidem tibi cupio esse notissimam. Hoc autem, de quo nunc agimus, id ipsum est, quod utile appellatur. in quo lapsa consuetudo deflexit de via, sensimque eo deducta est, ut honestatem ab utilitate secernens, et constitueret, honestum esse aliquid, quod utile non esset, et utile, quod non honestum: qua nulla perniciēs major hominum vitae potuit afferri. Summa quidem auctoritate philosophi, severe sane atque honeste, haec tria genera confusa, cogitatione distinguunt. quidquid enim iustum sit, id etiam utile esse censent: itemque quod honestum, item iustum. ex quo efficitur, ut, quidquid honestum sit, idem sit utile. Quod qui parum perspiciunt, hi saepe, versutos homines et callidos admirantes, malitiam, sapientiam iudicant. quorum error eripiendus est, opinio-
que

¹ posset.

que omnis ad eam spem traducenda, ut honestis consiliis, justisque factis, non fraude et malitia se intelligant ea, quae velint, consequi posse. Quae ergo ad vitam hominum tuendam pertinent, partim sunt inanima, ut aurum, argentum, ut ea, quae gignuntur e terra, ut alia ejusdem generis: partim animalia, quae habent suos impetus et rerum appetitus. Eorum autem alia rationis expertia sunt, alia ratione utentia. Expertes rationis, equi, boves, reliquae pecudes, apes, quarum opere efficitur aliquid ad hominum usum, atque vitam. Ratione autem utentium duo genera ponuntur: unum, deorum; alterum, hominum. deos placatos pietas efficiet et sanctitas: proxime autem, et secundum deos, homines hominibus maxime utiles esse possunt. Earumque rerum, quae noceant, et obsint, eadem divisio est. Sed quia deos nocere non putant, his exceptis, homines hominibus obesse plurimum, arbitrantur. ea enim ipsa, quae inanima diximus, pleraque sunt hominum operis effecta, quae nec haberemus, nisi manus et ars accessissent: nec his sine hominum administratione uteremur. neque enim validudinis curatio, neque navigatio, neque agricultura, neque frugum fructuumque reliquorum perceptio, et conservatio, sine hominum opera, ulla esse potuisset. Jam vero et earum rerum, quibus abundaremus, exportatio, et earum, quibus egeremus, invectio, certe nulla esset, nisi his muneribus homines fungerentur. eademque ratione nec lapides e terra exciderentur ad usum nostrum necessarii:

*Nec ferrum, aes, aurum, argentum, effoderetur
penitus abditum,*

sine hominum labore, et manu. Tecta vero, quibus et frigorum vis pelleretur, et calorum molestiae sedarentur, unde aut initio generi humano dari potuissent, aut postea subveniri, si aut vi tempestatis, aut terrae motu, aut vetustate cecidissent, nisi communis vita ab hominibus harum rerum auxilia petere didicisset? Adde

de ductus aquarum, derivationes fluminum, agrorum irrigationes, moles oppositas fluctibus, portus manu factos, quae unde sine hominum opera habere possemus? ex quibus, multisque aliis perspicuum est, qui fructus, quaeque utilitates ex rebus iis, quae sunt inanimatae, percipiantur, eas nos nullo modo sine hominum manu atque opera capere potuisse. Qui denique ex bestiis fructus, aut quae commoditas, nisi homines adjuvarent, percipi posset? nam et qui principes inveniendi fuerunt, quem ex quaque belua usum habere possemus, homines certe fuerunt: nec hoc tempore sine hominum opera aut pascere eas, aut domare, aut tueri, aut tempestivos fructus ex his capere possemus: ab eisdemque et eae, quae nocent, interficiuntur: et quae usui possunt esse, capiuntur. Quid enumerem artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla esse potuisset? quis enim aegris subveniret, quae esset oblectatio valentium, qui victus, aut cultus, nisi tam multae nobis artes ministrarent? quibus rebus excolta hominum vita tantum distat a victu et cultu bestiarum. Urbes vero sine hominum coetu non potuissent nec aedificari, nec frequentari: ex quo leges, moresque constituti: tum juris aequa descriptio, certa que vivendi disciplina. quas res et mansuetudo animorum consecuta, et verecundia est: effectumque, ut esset vita munitior; atque ut dando, et accipiendo, mutandisque facultatibus et commodis, nulla re egeremus. Longiores hoc loco sumus, quam necesse est. Quis est enim, cui non perspicua sint illa, quae pluribus verbis a Panaetio commemorantur, neminem neque ducem bello, nec principem domi, magnas res, et salutares sine hominum studiis gerere potuisse? Commemoratur ab eo Themistocles, Pericles, Cyrus, Agesilaus, Alexander, quos negat sine adjumentis hominum tantas res efficere potuisse. Utitur in re non dubia testibus non necessariis. Atque ut magnas utilitates adipiscimur conspiratione hominum atque consensu: sic nulla tam detestabilis pestis est, quae non homini

ab

ab homine nascatur. Est Dicaearchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni et copiosi: qui, collectis ceteris causis, eluvionis, pestilentiae, vastitatis, beluarum etiam repentinae multitudinis, quarum impetu docet quaedam hominum genera esse consumpta: deinde comparat, quanto plures deleti sint homines hominum impetu, id est, bellis, aut seditionibus, quam omni reliqua calamitate.

Cum igitur hic locus nihil habeat dubitationis, quin homines plurimum hominibus et prosint, et ob sint: proprium hoc statuo esse virtutis, conciliare animos hominum, et ad usas suos adjungere. Itaque, quae in rebus inanimis, quaeque in usu et tractatione beluarum fiunt utiliter ad hominum vitam, artibus ea tribuuntur operosis: hominum autem studia ad amplificationem nostrarum rerum prompta ac parata, virorum praestantium sapientia et virtute excitantur. Etenim virtus omnis tribus in rebus fere vertitur: quarum una est in perspicendo, quid in quaque re verum, sincerumque sit, quid consentaneum cuique, quid consequens, ex quo quaeque gignantur, quae cujusque rei causa sit: alterum, cohibere motus animi turbatos, quos Graeci *πάθη* nominant; appetitionesque, quas illi *όρμῆς*, obedientes efficere rationi: tertium, iis, quibuscum congregamur, uti moderate et scienter, quorum studiis ea, quae natura desiderat, expleta cumulatque habeamus: per eosdemque, si quid importetur nobis incommodi, propulsemus, ulciscamurque eos, qui nocere nobis conati ¹ sint, tantaque poena afficiamus, quantam aequitas humanitasque ² patiatur. Quibus autem rationibus hanc facultatem assequi possimus, ut hominum studia complectamur, eaque teneamus, dicemus, neque ita multo post: sed pauca ante dicenda ³ sunt. Magnam vim esse in fortuna in utramque partem, vel secundas ad res, vel adversas, quis ignorat? nam et cum prospero statu ejus utimur, ad exitus pervehimur optatos: et cum refflavit, affligimur. Haec igitur

¹ sunt.² patitur.³ sint.

igitur ipsa fortuna ceteros casus rariores habet, primum ab inanimis procellas, tempestates, naufragia, ruinas, incendia: deinde, a bestiis ictus, morsus, impetus. Haec ergo, ut dixi, rariora. At vero interitus exercituum, ut proxime trium, saepe multorum, clades imperatorum, ut nuper summi ac singularis viri: invidiae praeterea multitudinis, atque ob eas, bene meritorum saepe civium expulSIONES, calamitates, fugae: rursusque secundae res, honores, imperia, victoriae, quamquam fortuita sunt, tamen sine hominum opibus et studiis neutram in partem effici possunt. Hoc igitur cognito, dicendum est, quonam modo hominum studia ad utilitates nostras allicere atque excitare possimus: quae si longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis comparetur. ita fortassis etiam brevior videbitur.

Quaecumque igitur homines homini tribuunt ad eum augendum atque honestandum, aut benivolentiae gratia faciunt, cum aliqua de causa quempiam diligunt: aut honoris, si cuius virtutem suspiciunt, quemque dignum fortuna quam amplissima putant: aut cui fidem habent, et bene rebus suis consulere arbitrantur: aut cuius opes metuunt: aut contra, a quibus aliquid expectant: ut cum reges, popularesve homines, largitiones aliquas proponunt: aut postremo, pretio ac mercede ducuntur: quae fordidissima est illa quidem ratio, et inquinatissima, et his, qui ea tenentur, et illis, qui ad eam confugere conantur. Male enim se res habet, cum, quod virtute effici debet, id tentatur pecunia. Sed quoniam nonnumquam hoc subsidium necessarium est: quemadmodum sit utendum eo, dicemus, si prius iis de rebus, quae virtuti propiores sunt, dixerimus. Atque etiam subjiCIunt se homines imperio alterius, et potestati de causis pluribus. ducuntur enim aut benevolentia, aut beneficiorum magnitudine, aut dignitatis praestantia, aut spe, sibi id utile futurum, aut metu, ne vi parere cogantur, aut spe largitionis, promissisque capti: aut postremo, ut saepe in nostra

nostra republica videmus, mercede conducti. Omnium
 autem rerum nec aptius est quidquam ad opes tuendas
 ac tenendas, quam diligere: nec alienius, quam timeri.
 Praeclare enim Ennius: *Quem metunt, oderunt: quem
 quisque odit, perisse expetit.* Multorum autem odiis
 nullas opes posse obistere, si antea fuit ignotum, nu-
 per est cognitum. Nec vero hujus tyranni solum,
 quem armis oppressa pertulit civitas, parèque cum
 maxime mortuo, interitus declarat, quantum odium
 hominum valeat ad pestem; sed reliquorum similes
 exitus tyrannorum: quorum haud fere quisquam in-
 teritum: talem effugit. Malus enim custos diuturni-
 tatis metus: contraque, benevolentia, fidelis est vel
 ad perpetuitatem. Sed iis, qui vi oppressos imperio
 coercēt, sit sane adhibenda saevitia, ut heris in famu-
 los, si aliter teneri non possunt; qui vero in libera
 civitate ita se instruunt, ut metuantur; his nihil esse
 potest dementius. Quamvis enim demersae sint leges
 alicujus opibus, quamvis time acta libertas, emergunt
 tamen haec aliquando aut judiciis tacitis, aut occultis
 de honore suffragiis. Acriores autem morsus sunt in-
 termissae libertatis, quam retentae. Quod igitur latissi-
 me patet, neque ad incolumitatem solum, sed etiam
 ad opes et potentiam valet plurimum, id amplectamur,
 ut metus abiat, caritas retineatur. Ita facillime, quae
 volumus, et privatis in rebus, et in republica conse-
 quemur. Ibet enim, qui se metui volent, a quibus me-
 tuentur, eosdem metuant ipsi, necesse est. Quid enim
 censemus superiorum illum Dionysium, quo cruciatus
 timoris angere solitum? qui cultres metuens tonsorios,
 candenti carbone sibi adurebat capillum? quid? Ale-
 xandrum Pheracum, quo animo vixisse arbitramur?
 qui (ut scriptum legimus) cum uxorem Theben ad-
 modum diligeret, tamen ad eam ex epulis in cubi-
 culum veniens, barbarum, et eum quidem, ut scriptum
 est, compunctum notis Threiciis, destrecto gladio ju-
 bebatur occidere. *1. similem. 2. volumus.*

bebat anteire: praemittebatque de stipatoribus suis, qui scrutarentur arculas muliebres, et, ne quod in vestimentis occultaretur telum, exquirerent. O miserum, qui fidelio rem et barbaram et stigmatiam putaret, quam conjugem! nec eum fefellit. ab ea enim est ipse, propter pellicatus suspicionem, interfectus. Nec vero ulla vis imperii tanta est, quae premente metu, possit esse diuturna. Testis est Phalaris, cujus est praeter ceteros nobilitata crudelitas: qui non ex insidiis interit, ut is, quem modo dixi, Alexander; non a paucis, ut hic noster: sed in quem universa Agrigentinarum multitudo impetum fecit. Quid? Macedones nonne Demetrium reliquerunt, universique se ad Pyrrhum contulerunt? Quid? Lacedaemonios injuste imperantes, nonne repente omnes fere socii deseruerunt, spectatoresque se otiosos praebuerunt Leuctricae calamitatis? Externa libentius in tali re, quam domestica, recorder. Verumtamen quamdiu imperium populi Romani beneficiis tenebatur, non injuriis, bella aut pro sociis, aut de imperio gerebantur: exitus erant bellorum aut mites, aut necessarii. Regum, populorum, nationum portus erat et refugium, senatus. Nostri autem magistratus, imperatoresque ex hac una re maximam laudem capere studebant, si provincias, si socios aequitate et fide defendissent. Itaque illud patrociniū orbis terrae verius, quam imperium poterat nominari. Sensim hanc consuetudinem et disciplinam jam antea minuebamus: post vero Sullae victoriam penitus amisimus. desitum est enim videri quidquam in socios iniquum, cum existisset in cives tanta crudelitas. Ergo in illo secuta est honestam causam non honesta victoria, est enim ausus dicere, hasta posita, cum bona in foro venderet et bonorum virorum, et locupletum, et certe civium, praedam suam se vendere. Segutus est, qui in causa impia, victoria etiam foediorē, non singulorum civium bona publicaret, sed universas provincias regionesque uno calamitatis jure comprehenderet. Itaque, vexatis et perditis exteris

natio

nationibus, ad exemplum amissi imperii portari in triumpho Massiliam vidimus, et ex ea urbe triumphari, sine qua numquam nostri imperatores ex Transalpinis bellis triumpharunt. multa praeterea commemorarem nefaria in socios, si hoc uno sol quidquam vidisset indignius. Jure igitur plectimur. nisi enim multorum impunita scelera tulissemus, numquam ad unum tanta pervenisset licentia: a quo quidem rei familiaris, ad paucos; cupiditatum, ad multos improbos venit hereditas. Nec vero umquam bellorum civilium semen et causa deerit, dum homines perdit hastam illam cruentam et meminerint, et sperabunt; quam P. Sulla cum vibrasset, dictatore propinquo suo: idem, sexto tricennio anno post, a sceleratiore hasta non recessit. alter autem, qui in illa dictatura scriba fuerat, in hac fuit quaestor urbanus. Ex quo debet intelligi, talibus praemiis propositis, numquam defutura bella civilia. Itaque parietes urbis modo stant et manent, iique ipsi jam extrema scelera metuentes: rem vero publicam penitus amisimus: atque in has clades incidimus (redendum est enim ad propositum) dum metui, quam cari esse et diligi maluimus. Quae si populo Romano injuste imperanti accidere potuerant, quid debent putare singuli? Quod cum perspicuum sit, benevolentiae vim esse magnam; metus, imbecillam: sequitur, ut differamus, quibus rebus possimus facillime eam, quam volumus, adipisci cum honore et fide caritatem. Sed ea non pariter omnes egemus. nam ad cujusque vitam¹ institutam accommodandum est, a multisne opus sit, an satis, a paucis diligi. Certum igitur hoc sit, idque et primum et maxime necessarium. familiaritates habere fidas amantium nos amicorum, et nostra mirantium. haec enim est una res prorsus, ut non multum differat inter summos et mediocres viros; eaque utrisque est propemodum comparanda. Honore, et gloria, et benevolentia civium fortasse non aequae omnes egent, sed tamen si cui haec suppetunt, adjuvant ali-

¹ instituendam.

quantum tum ad cetera, tum ad amicitias comparandas. Sed de amicitia alio libro dictum est, qui inscribitur Laelius. Nunc dicamus de gloria: quamquam ea quoque de re duo sunt nostri libri: sed attingamus, quandoquidem ea in rebus majoribus administrandis adjuvat plurimum.

Summa igitur et perfecta gloria constat ex tribus his: si diligit multitudo: si fidem habet: si cum admiratione quadam honore dignos putat. Haec autem, si est simpliciter breviterque dicendum, quibus rebus parantur a singulis, eisdem fere a multitudine. Sed est alius quoque quidam aditus ad multitudinem, ut in universorum animos tamquam influere possimus. Ac primum de illis tribus, quae ante dixi benevolentiae praecepta, videamus: quae quidem beneficiis capitur maxime: secundo autem loco benefica voluntate benevolentia movetur, etiam si res forte non supererit. vehementer autem amor multitudinis commovetur ipsa fama et opinione liberalitatis, beneficentiae, iustitiae, fidei, omniumque earum virtutum, quae pertinent ad mansuetudinem morum, ac facilitatem. Etenim illud ipsum, quod honestum decorumque dicimus, quia per se nobis placet, animosque omnium natura et specie sua commovet, maximeque quasi perlucet ex eis, quas commemoravi, virtutibus: idcirco illos, in quibus eas virtutes esse reor, a natura ipsa diligere cogimur. Atque hae quidem causae diligendi gravissimae: possunt enim praeterea nonnullae esse leviores. Fides autem ut habeatur, duabus rebus effici potest: si existimabimur adepti conjunctam cum iustitia prudentiam. nam et iis fidem habemus, quos plus intelligere, quam nos, arbitramur, quosque et futura prospicere credimus, et cum res agatur, in discrimenque ventum sit, expedire rem, et consilium ex tempore capere posse. hanc enim utilem omnes existimant veramque prudentiam. Iustis autem et fidis hominibus, id est, bonis, ita fides habetur, ut nulla sit in his fraudis injuriaeque suspicio. Itaque

I pariuntur.

Itaque his salutem nostram, his fortunas, his liberos, rectissime committi arbitramur. Harum igitur duarum ad fidem faciendam iustitia plus pollet: qui peccata ea sine prudentia satis habeat auctoritatis, prudentia sine iustitia nihil valeat ad faciendam fidem. Quod enim quis versutior, et callidior est; hoc invidiosior, et suspectior, detracta opinione probitatis. Quamobrem intelligentiae iustitia conjuncta, quantum volet, habebit ad faciendam fidem virum. iustitia sine prudentia multum poterit: sine iustitia nihil valebit prudentia. Sed, ne quis sit admiratus, cur, cum inter omnes philosophos constet, a meque ipso saepe disputatum sit, qui unam haberet, omnes habere virtutes, nunc ita sejungam, quasi possit quisquam, qui non idem prudens sit, iustus esse: alia est illa, cum veritas ipsa limatur in disputatione, subtilitas; alia, cum ad opinionem communem omnis accommodatur, oratio. Quamobrem, ut vulgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes, alios bonos viros, alios prudentes dicamus. Popularem enim verbis est agendum, et usitatis, cum loquimur de opinione populari, idque eodem modo fecit Panaetius. Sed ad propositum revertamur. Erat igitur ex tribus, quae ad gloriam pertinent, hoc tertium, ut cum admiratione hominum, honore ab iis digni iudicaremur. Admirantur igitur communiter illi quidem omnia, quae magna, et praeter opinionem suam animadvertenterunt: separatim autem in singulis, si perspiciunt nec opinata quaedam bona. itaque eos viros suspiciunt, maximisque efferunt laudibus, in quibus existimant se excellentes quasdam et singulares virtutes perspicere: despiciunt autem eos, et contemnunt, in quibus nihil virtutis, nihil animi, nihil nervorum putant. non enim omnes eos contemnunt, de quibus male existimant. nam quos improbos, maledicos, fraudulentos putant, et ad faciendam injuriam instructos, eos contemnunt quidem nequaquam, sed de his male existimant. Quamobrem, (ut ante dixi) contemnuntur ii, qui nec sibi, nec alteri, ut dicitur, in quibus

bus nullus labor, nulla industria, nulla cura est. Admiratione afficiuntur ii, qui anteire ceteros virtute putantur, et cum omni carere dedecore, tum vero iis vitiis, quibus alii non facile possunt obistere. nam et voluptates, blandissimae dominae, majores partes animi a virtute detorquent; et dolorum cum admoventur faces, praeter modum plerique exterrentur: vita, mors, divitiae, paupertas, omnes homines vehementissime permovent. Quae qui in utramque partem excelso animo magnoque despiciunt, cumque aliqua his ampla et honesta res objecta est, totos ad se convertit et rapit, tum quis non admiretur splendorem pulcritudinemque virtutis? Ergo et haec animi despicientia admirabilitatem magnam facit: et maxime iustitia (ex qua una virtute viri boni appellantur) mirifica quaedam multitudini videtur: nec injuria. Nemo enim justus esse potest, qui mortem, qui dolorem, qui exilium, qui egestatem timet, aut qui ea, quae his sunt contraria, aequitati anteponit. maximeque admirantur eum, qui pecunia non movetur: quod in quo viro perspectum sit, hunc igni spectatum arbitrantur. Itaque illa tria, quae proposita sunt ad gloriam, omnia iustitia conficit: et benevolentiam, quod prodesse vult plurimis: et ob eandem causam, fidem: et admirationem, quod eas res spernit et negligit, ad quas plerique inflammati aviditate rapiuntur.

Ac mea quidem sententia omnis ratio atque institutio vitae adjumenta hominum desiderat: in primisque, ut habeas, quibuscum possis familiares conferre sermones: quod est difficile, nisi speciem prae te boni viri feras. Ergo etiam solitario homini atque in agro vitam agentis, opinio iustitiae necessaria est: eoque etiam magis, quod si eam non habebunt, injusti habebuntur: nullis praesidiis septi, multis afficiuntur injuriis. Atque iis etiam, qui vendunt, emunt, conducunt, locant, contrahendisque negotiis implicantur, iustitia ad rem gerendam necessaria est: cujus tanta vis est, ut ne illi quidem, qui maleficio et scelere pascuntur,

tur, possint sine ulla particula justitiae vivere. nam qui eorum cuipiam, qui una latrocinantur, furatur aliquid, aut eripit; is sibi ne in latrocinio quidem relinquit locum: ille autem, qui archipirata dicitur, nisi aequabiliter praedam dispertiat, aut interficiatur a sociis, aut relinquatur. quinetiam leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas observent. Itaque propter aequabilem praedae partitionem, et Bardylis Illyrius latro, de quo apud Theopompum, magnas opes habuit; et multo majores Viriatus Lusitanus: cui quidem etiam exercitus nostri imperatoresque cesserunt; quem C. Laelius, is, qui sapiens usurpatur, praetor fregit, et comminuit; ferocitatemque ejus ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet. Cum igitur tanta vis justitiae sit, ut ea etiam latronum opes firmet atque augeat, quantam ejus vim inter leges et judicia, in constituta republica fore putamus? Mihi quidem non apud Medos solum, ut ait Herodotus, sed etiam apud majores nostros, justitiae fruendae causa videntur olim bene morati reges constituti. Nam cum premeretur inops multitudo ab iis, qui majores opes habebant: ad unum aliquem confugiebant, virtute praestantem; qui cum prohiberet injuria tenuiores, aequitate constituenda summos cum infimis pari jure retinebat. Eademque constituendarum legum fuit causa, quae regum. Jus enim semper quaesitum est aequabile: neque enim aliter esset jus. id si ab uno justo et bono viro consequerentur, eo erant contenti. cum id minus contingeret, leges sunt inventae, quae cum omnibus semper una atque eadem voce loquerentur. Ergo hoc quidem perspicuum est, eos ad imperandum deligi solitos, quorum de justitia magna esset opinio multitudinis. Adjuncto vero, ut iidem etiam prudentes haberentur, nihil erat, quod homines his auctoribus non posse consequi se arbitrentur. Omni igitur ratione colenda et retinenda justitia est, tum ipsa propter sese; nam aliter justitia non esset: tum propter amplificationem honoris et gloriae. Sed ut pecuniae non quaerendae solum ratio est, sed

etiam collocandae, quae perpetuos sumtus suppetit, nec solum necessarios, sed etiam liberales: sic gloria et quaerenda, et collocanda ratione est. Quamquam praeclare Socrates, hanc viam ad gloriam proximam, et quasi compendariam dicebat esse, si quis id ageret, ut, qualis haberi vellet, talis esset. Quod si qui simulatione, et inani ostentatione, et ficto non modo sermone, sed etiam vultu, stabilem se gloriam consequi posse rentur, vehementer errant. Vera gloria radices agit, atque etiam propagatur: ficta omnia celeriter, tamquam flosculi, decidunt, nec simulatum potest quidquam esse diuturnum. Testes sunt permulti in utramque partem: sed brevitatis causa, familia erimus contenti una. Ti. enim Gracchus, P. F. tamdiu laudabitur, dum memoria rerum Romanarum manebit: at ejus filii, nec vivi probabantur bonis, et mortui numerum obtinent jure caesorum. Qui igitur adipisci veram gloriam volet, justitiae fungatur officiis. ea quae essent, dictum est libro superiore.

Sed, ut facillime, quales simus, tales esse videamur, etsi in eo ipso vis maxima est, ut simus ii, qui haberi velimus, tamen quaedam praecepta danda sunt. nam si quis ab ineunte aetate habet causam celebritatis et nominis, aut a patre acceptam, (quod tibi, mi Cicero, arbitror contigisse) aut aliquo casu atque fortuna: in hunc oculi omnium conjiciuntur, atque in eum, quid agat, quemadmodum vivat, inquiritur: et, tamquam in clarissima luce versetur, ita nullum obscurum potest nec dictum ejus esse, nec factum. Quorum autem prima aetas propter humilitatem et obscuritatem in hominum ignoratione versatur: hi simul ac juvenes esse coeperunt, magna spectare, et ad ea rectis studiis debent contendere: quod eo firmiore animo facient, quia non modo non invidetur illi aetati, verum etiam favetur. Prima igitur est adolescenti commendatio ad gloriam, si qua ex bellicis rebus comparari potest; in qua multi apud majores nostros exstiterunt:

1 inquiritur.

runt: semper enim fere bella gerebantur. Tua autem aetas incidit in id bellum, ejus altera pars sceleris nimium habuit, altera felicitatis parum. Quo tamen in bello, cum te Pompejus alae alteri praefecisset, magnam laudem et a summo viro, et ab exercitu consequere equitandō, jaculando, omni militari labore tolerando. atque ea quidem tua laus pariter cum republica cecidit. Mihi autem haec oratio suscepta non de te est, sed de genere toto. quamobrem pergamus ad ea, quae restant. Ut igitur in reliquis rebus multo majora sunt opera animi, quam corporis: sic hae res, quas persequimur ingenio ac ratione, graviores sunt, quam illae, quas viribus. Prima igitur commendatio proficiscitur a modestia, tum pietate in parentes, tum in suos benevolentia. Facillime autem et in optimam partem cognoscantur adolescentes, qui se ad claros et sapientes viros, bene consulentes reipublicae, contulerunt: quibusum si frequentes² sunt, opinionem afferunt populo, eorum³ fore similes, quos sibi ipsi delegerint ad imitandum. P. Rutilii adolescentiam ad opinionem et innocentiae, et juris scientiae, P. Mucii commendavit domus. nam L. quidem Crassus, cum esset admodum adolescens, non aliunde mutuatus est, sed sibi ipse peperit maximam laudem ex illa accusatione nobili et gloriosa. et, qua aetate qui exercentur, laude affici solent, (ut de Demosthene accepimus) ea aetate L. Crassus ostendit, id se in foro optime jam facere, quod etiam tum poterat domi cum laude meditari. Sed cum duplex ratio sit orationis, quarum in altera sermo sit, in altera contentio: non est id quidem dubium, quin contentio orationis majorem vim habeat ad gloriam. ea est enim, quam eloquentiam dicimus. sed tamen difficile dictu est, quantopere conciliet animos hominum comitas affabilitasque sermonis. Exstant epistolae, et Philippi ad Alexandrum, et Antipatri ad Cassandrum, et Antigoni ad Philippum filium, trium prudentissimorum, (sic enim accepimus) quibus praecipunt, ut ora-

E 5

tione

² sunt.³ fore se s.

tione benigna multitudinis animos ad benevolentiam alliciant, militesque blande appellando deleniant. Quae autem in multitudine cum contentione habetur oratio, ea saepe universam excitat. Magna est enim admiratio copiose, sapienterque dicentis: quem qui audiunt, intelligere etiam, et sapere plus, quam ceteros, arbitrantur. Si vero inest in oratione mista modestiae gravitas, nil admirabilius fieri potest; eoque magis, si ea sunt in adolescente. Sed, cum sint plura causarum genera, quae eloquentiam desiderant, multique in nostra republica adolescentes et apud iudices, et apud senatum dicendo laudem affecti sint; maxima admiratio est in iudiciis: quorum ratio duplex est. nam ex accusatione et defensione constat: quarum etsi laudabilior est defensio, tamen etiam accusatio probata persaepe est. Dixi paullo ante de Crasso. idem fecit adolescens M. Antonius. etiam P. Sulpicii eloquentiam accusatio illustravit, cum seditiosum et inutilem civem, C. Norbanum, in iudicium vocavit. Sed hoc quidem non est saepe faciendum, nec umquam, nisi aut reipublicae causa, ut ii, quos ante dixi; aut ulciscendi, ut duo Luculli; aut patrocinio, ut nos pro Siculis; pro Sardis: pro M. Albucio Julius. in accusando etiam M. Aquilio L. Fusii cognita industria est. Semel igitur, aut non saepe certe. Sin erit, cui faciendum sit saepius, reipublicae tribuat hoc munus, cujus inimicos ulcisci saepius, non est reprehendendum. modus tamen adsit. dari enim hominis, vel potius vix hominis videtur, periculum capitis inferre multis. id cum periculosum ipsi est, tum etiam sordidum ad famam, committere, ut accusator nominare: quod contigit M. Bruto, summo genere nato, illius filio, qui juris civilis in primis peritus fuit. Atque etiam hoc praeceptum officii diligenter tenendum est, ne quem umquam innocentem iudicio capitis arceffas: id enim sine scelere fieri nullo pacto potest. Nam quid est tam inhumanum, quam eloquentiam, a natura ad salutem hominum, et ad conservationem datam, ad bonorum pestem

pestem perniciemque convertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum est, ita habendum est religioni, nocentem aliquando, modo ne nefarium, impiumque defendere. vult hoc multitudo, patitur consuetudo, fert etiam humanitas. Iudicis est, semper in causis verum sequi: patroni, nonnumquam verisimile, etiam si minus sit verum, defendere: quod scribere (praesertim cum de philosophia scriberem) non auderem, nisi idem placeret gravissimo Stoicorum Panaetio. Maxime autem et gloria paritur et gratia defensionibus, eoque major, si quando accidit, ut ei subveniatur, qui potentis alienius opibus circumveniri urgerique videatur. ut nos et saepe alias, et adolescentes, contra L. Sullae dominantis opes pro S. Roscio Amerino fecimus: quae, ut scis, exstat oratio.

Sed expositis adolescentium officiis, quae valeant ad gloriam adipiscendam, deinceps de beneficentia ac liberalitate dicendum est. Cujus est ratio duplex. nam aut opera benigne sit indigentibus, aut pecunia. facilius est haec posterior, locupleti praesertim: sed illa lautior ac splendidior, et viro forti clarioque dignior. quamquam enim in utroque inest gratificandi liberalis voluntas, tamen altera ex arca, altera ex virtute depromitur: largitioque, quae fit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit. ita benignitate benignitas tollitur: qua quo in plures usus sis, eo minus in multos uti possis. At qui opera, id est, virtute et industria, benefici et liberales erunt, primum, quo pluribus profuerint, eo plures ad benigne faciendum adiutores habebunt: deinde consuetudine beneficentiae paratiores erunt, et tamquam exercitiores ad bene de multis promerendum. Praeclare epistola quadam Alexandrum filium Philippus accusat, quod largitione benevolentiam Macedonum consecetur. *Quae te, malum, inquit, ratio in istam spem induxit, ut eos tibi fideles putares fore, quos pecunia corrupisses? An tu id agis, ut Macedones non te regem suum, sed ministrum et praebito-*

bitorem sperent fore? Bene ministrum et praebitorem; quia sordidum regi: melius etiam, quod largitionem, corruptelam esse dixit. Fit enim deterior, qui accipit, atque ad idem semper expectandum paratior. Hoc ille filio: sed praeceptum putemus omnibus. Quamobrem id quidem non dubium est, quin illa benignitas, quae¹ constat ex opera et industria, et honestior sit, et latius pateat, et possit prodesse pluribus: nonnumquam tamen est largiendum, nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum est, et saepe idoneis hominibus indigentibus de re familiari impertiendum: sed diligenter, atque moderate. Multi enim patrimonia effuderunt, inconsulte largiendo. Quid autem est stultius, quam quod libenter facias, curare, ut id diutius facere non possis? Atque etiam sequuntur largitionem rapinae. Cum enim dando egere coeperint, alienis bonis manus asferre coguntur. ita, cum benevolentiae comparandae causa benefici esse velint: non tanta studia assequuntur eorum, quibus dederunt, quanta odia eorum, quibus ademerunt. Quamobrem nec ita claudenda est res familiaris, ut eam benignitas aperire non possit: nec ita referenda, ut pateat omnibus. modus adhibeatur, isque referatur ad facultates. Omnino meminisse debemus id, quod a nostris hominibus saepissime usurpatum, jam in proverbii consuetudinem venit, largitionem fundum non habere. etenim quis potest modus esse, cum et idem qui consuerunt, et idem illud alii desiderent? Omnino duo sunt genera largorum: quorum alteri, prodigi; alteri, liberales. Prodigii, qui epulis, et viscerationibus, et gladiatorum muneribus, ludorum, venationumque apparatu, pecunias profundunt in eas res, quarum memoriam aut brevem, aut nullam omnino sint relicturi. Liberales autem, qui suis facultatibus aut captos a praedonibus redimunt, aut aes alienum suscipiunt amicorum, aut in filiarum collocatione adjuvant, aut opitulantur vel in re quaerenda, vel augenda. Itaque miror, quid
in

in mentem venerit Theophrasto, in eo libro, quem de divitiis scripsit: in quo multa praeclare; illud absurde. Est enim multus in laudanda magnificentia, et apparatione popularium munerum: taliumque sumptuum facultatem, fructum divitiarum putat. Mihi autem ille fructus liberalitatis, cujus exempla pauca posui, ² multo et major videtur, et certior. Quanto Aristoteles gravius, et verius nos reprehendit, qui has pecuniarum effusiones non admiremur, quae sunt ad multitudinem deleniendam. at ii, qui ab hoste obidentur, si emere aquae sextarium mina ³ cogantur, hoc primo incredibile nobis videri, omnesque mirari: sed, cum attenderint, veniam necessitati dare: in his immanibus jacturis, infinitisque sumptibus, nihil nos magnopere mirari; cum praesertim nec necessitati subveniatur, nec dignitas augeatur; ipsaeque illa delectatio multitudinis sit ad breve exiguumque tempus; eaque a levissimo quoque: in quo tamen ipso, una cum satietate, memoria quoque moriatur voluptatis. Bene etiam colligit, haec pueris, et mulierculis, et servis, et servorum simillimis liberis, esse grata: gravi vero homini, et ea, quae ⁴ fiant, iudicio certo ponderanti, probari posse nullo modo. quamquam intelligo, in nostra civitate inveterasse jam a bonis temporibus, ut splendor aedilitatum ab optimis viris postuletur. itaque et P. Crassus, cum cognomine dives, tum copiis, functus est aedilicio maximo munere. Et paullo post L. Crassus cum omnium hominum moderatissimo Q. Mucio, magnificentissima aedilitate functus est: deinde C. Claudius, Appii filius: multi post, Luculli, Hortensius, Silanus. omnes autem P. Lentulus, me consule, vicit superiores. hunc est Scaurus imitatus. Magnificentissima vero nostri Pompeji munera secundo consulatu: in quibus omnibus quid mihi placeat, vides. Vitanda tamen est suspicio avaritiae. Mamerco, homini divitissimo, praetermissio aedilitatis consulatus repulsam attulit. Quare et, si postulatur a populo, bonis viris

fi

² m. etiam major.³ cogerentur.⁴ fiant.

si non desiderantibus, attamen approbantibus, faciendum est, modo pro facultatibus; nos ipsi ut fecimus: et, siquando aliqua res major, atque utilior populari largitione acquiritur; ut Oresti nuper prandia in semitis decumae nomine magno honori fuerunt. ne M. quidem Sejo vitio datum est, quod in ¹ annonae caritate asse modium populo dedit. magna enim se, et inveterata invidia, nec turpi jactura, quando erat aedilis, nec maxima liberavit. Sed honori summo nuper nostro Miloni fuit, quod gladiatoribus emtis reipublicae causa, quae salute nostra continebatur, omnes P. Clodii conatus, furoresque compressit. Causa igitur largitionis est, si aut necesse est, aut utile. In his autem ipsis mediocritatis regula optima est. L. quidem Philippus Q. F. magno vir ingenio, in primisque clarus; gloriari solebat, se sine ullo munere adeptum esse omnia, quae haberentur amplissima. dicebat idem ² C. Curio. Nobis quoque licet in hoc quodammodo gloriari. Nam pro amplitudine honorum, quos cunctis suffragiis adepti sumus, nostro quidem anno, quod contigit eorum nemini, quos modo nominavi, sane exiguus sumtus aedilitatis fuit. Atque etiam illae impensae meliores, muri, navalia, portus, aquarum ductus, omniaque, quae ad usum reipublicae pertinent. quamquam quod praefens tamquam in manum datur, jucundius est: tamen haec in posterum gratiora. Theatra, porticus, nova templa, verecundius reprehendo, propter Pompejum: sed doctissimi non probant, ut et hic ipse Panaetius, quem multum in his libris secutus sum, non interpretatus: et Phalereus Demetrius, qui Periclem, principem Graeciae, vituperat, quod tantam pecuniam in praeclara illa propylaea conjecerit. Sed de hoc genere toto, in iis libris, quos de republica scripsi, diligenter est disputatum. Tota igitur ratio talium largitionum, genere, vitiosa est; temporibus, necessaria; et tum ipsa et ad facultates accommodanda, et mediocritate moderanda est. In illo autem altero genere largiendi, quod a liberalitate proficiscitur, non uno modo

1 Abest annonae.

2 Cotta Curio.

in

in disparibus causis affecti esse debemus. Alia causa est ejus, qui calamitate premitur, et ejus, qui res meliores quaerit, nullis suis rebus adversis. Propensior benignitas esse debet in calamitosos, nisi forte erunt digni calamitate. in his tamen, qui se adjuvari volunt, non ut ne assilgantur, sed ut altiore gradum adscendant, restricti omnino esse nullo modo debemus: sed in deligendis idoneis judicium et diligentiam adhibere. nam praecclare Ennius:

Benefacta male locata, malefacta arbitror.

Quod autem tributum est bono viro et grato, in eo cum ex ipso fructus est, tum etiam ex ceteris. temeritate enim remota, gratissima est liberalitas: eoque eam studiosius plerique laudant, quod summi cujusque bonitas, commune perfugium est omnium. Danda igitur opera est, ut his beneficiis quam plurimos afficiamus, quorum memoria liberis posterisque prodatur, ut iis ingratis esse non liceat. omnes enim immemorem beneficii oderunt; eamque injuriam in deterrenda liberalitate sibi etiam fieri, eumque, qui faciat, communem hostem tenuiorum putant. Atque haec benignitas etiam reipublicae utilis est, redimi e servitute captos, locupletari tenuiores: quod quidem vulgo solitum fieri ab ordine nostro in oratione Crassi scriptum copiose videmus. Hanc ergo consuetudinem benignitatis largitioni munerum longe antepono. haec est gravium hominum, atque magnorum: illa quasi assentatorum populi, multitudinis levitatem voluptate quasi titillantium. Conveniet autem, cum in dando munificum esse, tum in exigendo non acerbum: in omni re contrahenda, vendendo, emendo, conducendo, locando; vicinatis et confiniis, aequum et facilem: multa multis de jure suo cedentem: a litibus vero, quantum liceat, et nescio an paullo plus etiam, quam liceat, abhorrentem. Est enim non modo liberale, paullum nonnumquam de suo jure decedere, sed interdum etiam fructuosum. Habenda autem est ratio rei familiaris, quam quidem dilabi sinere, flagitiosum est: sed
ita,

ita, ut illiberalitatis avaritiaeque absit suspicio. Posse enim liberalitate uti, non spoliante se patrimonio, nimirum is est pecuniae fructus maximus. Recte etiam a Theophrasto est laudata hospitalitas. Est enim, ut mihi quidem videtur, valde decorum, patere domos hominum illustrium illustribus hospitibus: idque etiam reipublicae est ornamento, homines externos hoc liberalitatis genere in urbe nostra non egere. Est autem etiam vehementer utile iis, qui honeste posse multum volunt, per hospites apud externos populos valere opibus et gratia. Theophrastus quidem scribit, Cimonem Athenis etiam in suos curiales Laciadas hospitem fuisse. ita enim instituisse, et villicis imperavisse, ut omnia praeberentur, quicumque Laciades in villam suam devertisset. Quae autem opera, non largitione, beneficia dantur, haec tum in universam rempublicam, tum in singulos cives conferuntur. nam in jure cavere, consilio juvare, atque hoc scientiae genere prodesse quam plurimis, vehementer et ad opes augendas pertinet, et ad gratiam. Itaque cum multa praeclara majorum, tum quod optime constituti juris civilis summo semper in honore fuit cognitio atque interpretatio: quam quidem ante hanc confusionem temporum in possessione sua principes retinuerunt: nunc ut honores, ut omnes dignitatis gradus, sic hujus scientiae splendor deletus est: idque eo indignius, quod eo tempore hoc contigit, cum is esset, qui omnes superiores, quibus honore par esset, scientia facile vicisset. Haec igitur opera, grata multis, et ad beneficiis obstringendos homines accommodata. Atque huic arti finitima est dicendi gravior facultas, et gratior, et ornatior. Quid enim eloquentia praestabilius, vel admiratione audientium, vel spe indigentium, vel eorum, qui defensi sunt, gratia? huic quoque ergo a majoribus nostris est in toga dignitatis principatus datus. Diserti igitur hominis, et facile laborantis, quodque in patriis est moribus, multorum causas, et non gravate, et gratuito defendentis, beneficia, et patrocinia late patent. Admonebat

bat me res, ut hoc quoque loco intermissionem eloquentiae, ne dicam interitum, deplorarem: ni verer, ne de meipso aliquid viderer queri. Sed tamen videmus, quibus extinctis oratoribus, quam in paucis spes, quanto in paucioribus facultas, quam in multis sit audacia. Cum autem omnes non possint, ne multi quidem, aut jurisperiti esse, aut disert: licet tamen opera prodesse multis, beneficia petentem, commendantem iudicibus, et magistratibus, vigilantem pro re alterius, eos ipsos, qui aut consuluntur, aut defendunt, rogantem: quod qui faciunt, plurimum gratiae consequuntur, latissimeque eorum manat industria. Jam illud non sunt admonendi, (est enim in promptu) ut animum advertant, cum juvare alios velint, ne quos offendant. saepe enim aut eos laedunt, quos non debent; aut eos, quos non expedit. si imprudentes, negligentiae est: si scientes, temeritatis. Utendum etiam est excusatione adversus eos, quos invitus offendas, quacumque possis, quare id, quod feceris, necesse fuerit, nec aliter facere potueris: ceterisque operis et officiis erit, quod violatum est, compensandum. Sed cum in hominibus juvandis aut mores spectari, aut fortuna soleat: dictu quidem est proclive, itaque vulgo loquuntur, se in beneficiis collocandis mores hominum, non fortunam sequi. honesta ratio est. sed quis est tandem, qui inopis, et optimi viri causae non anteponat, in opera danda, gratiam fortunati, et potentis? a quo enim expeditior et celerior remuneratio fore videtur, in eum fere est voluntas nostra propensior. Sed animadvertendum est diligentius, quae natura rerum sit. nimirum enim inops ille, si bonus est vir, etiam si referre gratiam non potest, habere certe potest. Commode autem, quicumque dixit, pecuniam qui habeat, non reddidisse: qui reddiderit, non habere: gratiam autem et qui retulerit, habere: et qui habeat, retulisse. At, qui se locupletes, honoratos, beatos putant, hi ne obligari quidem beneficio volunt. quin etiam beneficium se dedisse arbitrantur, cum ipsi,

quamvis magnum aliquod acceperint: atque etiam a se postulari, aut expectari aliquid suspicantur: patrocini-
nio vero se usos, et clientes appellari, mortis instar putant. At vero ille tenuis, cum, quidquid factum sit, se spectatum, non fortunam putet, non modo illi, qui est meritis, sed etiam illis, a quibus expectat, (eget enim multis) gratum se videri studet. neque vero verbis auget suum munus, si quo forte fungitur, sed etiam extenuat. Videndumque illud est, quod si opulentum, fortunatumque defenderis, in illo uno, aut forte in liberis ejus manet gratia: sin autem inopem, probum tamen, et modestum: omnes non improbi humiles (quae magna in populo multitudo est) praesidium sibi paratum vident. Quamobrem melius apud bonos; quam apud fortunatos, beneficium collocari puto. Danda omnino opera est, ut omni generi satisfacere possimus. sed si res in contentionem veniet, nimirum Themistocles est auctor adhibendus; qui cum consuleretur, utrum bono viro pauperi, an minus probato diviti filiam collocaret: *Ego vero, inquit, malo virum, qui pecunia egeat, quam pecuniam, quae viro.* Sed corrupti mores depravatique sunt admiratione divitiarum: quarum magnitudo quid ad unumquemque nostrum pertinet? Illum fortasse adjuvat, qui habet: ne id quidem semper: sed fac juvare: utentior sane sit; honestior vero quomodo? Quod si etiam bonus erit vir, ne impediant divitiae, quo minus juvetur, modo ne adjuvent: sitque omne judicium, non quam locuples, sed qualis quisque sit. Extremum autem praecceptum in beneficiis, operaque danda est, ne quid contra aequitatem contendas, ne quid pro injuria. fundamentum enim perpetuae commendationis et famae, est justitia; sine qua nihil potest esse laudabile.

Sed quoniam de eo genere beneficiorum dictum est, quae ad singulos spectant: deinceps de iis, quae ad universos, quaeque ad rempublicam pertinent, disputandum est. Eorum autem ipsorum partim ejusmodi sunt, ut ad universos cives pertineant, partim singulos

ut

ut attingant, quae sunt etiam gratiora. danda est opera omnino, si possit, utrisque, nec minus, ut etiam singulis consulatur, sed ita, ut ea res aut proficit, aut certe non obstat reipublicae. C. Gracchi frumentaria magna largitio; exhaustiebat igitur aerarium: modica M. Octavii, et reipublicae tolerabilis, et plebi necessaria; ergo et civibus, et reipublicae salutaris. In primis autem videndum erit ei, qui reipublicam administrabit, ut suum quisque teneat, neque de bonis privatorum publice deminutio fiat. perniciosè enim Philippus in tribunatu, cum legem agrariam ferret, quam tamen antiquari facile passus est, et in eo vehementer se moderatum praebebat: sed cum in agendo multa populariter, tum illud male: *non esse in civitate duo millia hominum, qui rem haberent.* Capitalis oratio, et ad aequationem bonorum pertinens: qua peste quae potest esse major? Hanc enim ob causam maxime, ut sua tenerent, reipublicae civitatesque constitutae sunt. Nam etiam, duce natura, congregabantur homines, tamen, spe custodiae rerum suarum, urbium praesidia quaerebant. Danda etiam opera est, ne (quod apud majores nostros saepe fiebat, propter aerarii tenuitatem, assiduitatemque bellorum) tributum sit conferendum; idque ne eveniat, multo ante erit providendum. sin qua necessitas hujus muneris alicui reipublicae obveniret: (malo enim alteri, quam nostrae, ominari, neque tamen de nostra, sed de omni republica disputo) danda erit opera, ut omnes intelligant, (si salvi esse velint) necessitati esse parendum. atque etiam omnes, qui reipublicam gubernabunt, consulere debebunt, ut earum rerum copia sit, quae sunt necessariae. quarum qualis comparatio fieri soleat, et debeat, non est necesse disputare. est enim in promptu: tantum locus attingendus fuit. Caput autem est in omni procuratione negotii, et muneris publici, ut avaritiae pellatur etiam minima suspicio. Utinam, inquit C. Pontius Samnis, ad illa tempora me fortuna reservasset, et tum essem natus, siquando Romani dona accipere coepissent! non

essem passus diutius eos imperare. Nae illi multa saecula expectanda fuerunt. modo enim hoc malum in hanc rempublicam invasit. itaque facile patior tum potius Pontium fuisse, siquidem in illo tantum fuit roboris. Nondum centum et decem anni sunt, cum de pecuniis repetundis a L. Pisone lata est lex, nulla antea cum fuisset. At vero postea tot leges, et proxima quaeque duriores: tot rei, tot damnati, tantum Italicum bellum propter iudiciorum metum excitatum: tanta, sublatis legibus et iudiciis, expilatio direptioque sociorum, ut imbecillitate aliorum, non nostra virtute valeamus. Laudat Africanum Panaetius, quod fuerit abstinens. Quid ni laudet? sed in illo alia majora. Laus abstinentiae, non hominis est solum, sed etiam temporum illorum. Omni Macedonum gaza, quae fuit maxima, potitus est Paullus: tantum in aerarium pecuniae invexit, ut unius imperatoris praeda finem attulerit tributorum. at hic nihil domum suam praeter memoriam nominis sempiternam detulit. Imitatus patrem Africanus, nihilo locupletior Carthagine everfa. Quid? qui ejus collega in censura fuit L. Mummius, numquid copiosior, cum copiosissimam urbem funditus sustulisset? Italiam ornare, quam domum suam, maluit. quamquam Italia ornata, domus ipsa mihi videtur ornatior. Nullum igitur vitium taetrius, (ut eo, unde degressa est, referat se oratio) quam avaritia, praesertim in principibus rempublicam gubernantibus. habere enim quaestui rempublicam non modo turpe est, sed sceleratum etiam, et nefarium. Itaque quod Apollo Pythius oraculo edidit, Spartam nulla re alia, nisi avaritia perituram, id videtur non solum Lacedaemoniis, sed et omnibus opulentis populis, praedixisse. Nulla autem re conciliare facilius benevolentiam multitudinis possunt ii, qui reipublicae praesunt, quam abstinentia et continentia. Qui vero se populares volunt, ob eamque causam aut agrariam rem tentant, ut possessores suis sedibus pellantur, aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant: ii
labe-

labefactant fundamenta reipublicae; concordiam primum, quae esse non potest, cum aliis adimuntur, aliis condonantur pecuniae: deinde aequitatem, quae tollitur omnis, si habere suum cuique non licet. id enim est proprium (ut supra dixi) civitatis atque urbis, ut sit libera, et non sollicita suae rei cuiusque custodia. Atque in hac perniciē reipublicae ne illam quidem consequuntur, quam putant, gratiam. nam cui res erepta est, est inimicus: cui data, etiam dissimulat se accipere voluisse: et maxime in pecuniis creditis occultat suum gaudium, ne videatur non fuisse solvendo. At vero ille, qui accipit injuriam, et meminit, et prae se fert dolorem suum: nec, si plures sunt ii, quibus improbe datum est, quam illi, quibus injuste ademptum est, idcirco plus etiam valent. Non enim numero haec judicantur, sed pondere. Quam autem habet aequitatem, ut agrum multis annis, aut etiam saeculis ante possessum, qui nullum habuit, habeat: qui autem habuit, amittat? Ac propter hoc injuriae genus Lacedaemonii Lyfandrum ephorum expulerunt: Agin regem (quod numquam antea apud eos acciderat) necaverunt: ex eoque tempore tantae discordiae secutae sunt, ut et tyranni existerent, et optimates exterminarentur: et praeclarissime constituta respublica dilaberetur. nec vero solum ipsa cecidit, sed etiam reliquam Graeciam evertit contagionibus malorum, quae a Lacedaemoniis ¹ profectae, manarunt latius. Quid? nostros Gracchos, Ti. Gracchi, summi viri, filios, Africani nepotes, nonne agrariae contentiones perdidērunt? At vero Aratus Sicyonius jure laudatur, qui, cum ejus civitas quinquaginta annos a tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem, clandestino introitu urbe est potitus. Cumque tyrannum Nicoclem improviso oppressisset, sexcentos exsules, qui fuerant ejus civitatis locupletissimi, restituit, remque publicam adventu suo liberavit. Sed cum magnam animadverteret in bonis et possessionibus difficultatem, quod

et eos, quos ipse restituerat, quorum bona alii possederant, egere iniquissimum arbitrabatur, et quinquaginta annorum possessiones moveri non nimis aequum putabat, propterea quod tam longo spatio multa hereditatibus, multa emtionibus, multa dotibus tenebantur sine injuria: judicavit, neque illis adimi, neque his non satisfieri, quorum illa fuerant, oportere. Cum igitur statuisset, opus esse ad eam rem constituendam pecunia, Alexandriam se proficisci velle dixit, remque integram ad reditum suum jussit esse: isque celeriter ad Ptolemaeum, suum hospitem, venit, qui tum regnabat alter post Alexandriam conditam: cui cum exposuisset, patriam se liberare velle, causamque docuisset, a rege opulento vir summus facile impetravit, ut grandi pecunia adjuvaretur. Quam cum Sicyonem attulisset, adhibuit sibi in consilium quindecim principes, cum quibus causas cognovit et eorum, qui aliena tenebant, et eorum, qui sua amiserant: perfecitque aestimandis possessionibus, ut persuaderet aliis, ut pecuniam accipere mallerent, possessionibus cederent: aliis, ut commodius putarent, numerari sibi, quod tanti esset, quam suum recuperare. Ita perfectum est, ut omnes, concordia constituta, sine querela discederent. O virum magnum dignumque, qui in nostra republica natus esset! Sic par est agere cum civibus, non (ut bis jam vidimus) hastam in foro ponere, et bona civium voci subicere praeconis. At ille Graecus (id quod fuit sapientis et praestantis viri) omnibus consulendum putavit: eaque et summa ratio et sapientia boni civis, commoda civium non divellere, atque omnes aequitate eadem continere. Habitant gratis in alieno. Quid ita? Ut, cum ego emerim, aedificarim, tuear, impendam, tu, me invito, fruarere meo? Quid est aliud, aliis sua eripere, aliis dare aliena? Tabulae vero novae quid habent argumenti, nisi, ut emas mea pecunia fundum: cum tu habeas, ego non habeam pecuniam? Quamobrem, ne sit aes alienum, quod reipublicae noceat, pro-

providendum est; quod multis rationibus caveri potest: non, si fuerit, ut locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum. nec enim ulla res vehementius rempublicam continet, quam fides: quae esse nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum. Numquam vehementius actum est, quam me consule, ne solveretur. armis, et castris tentata res est ab omni genere hominum et ordine: quibus sic restiti, ut hoc tantum malum de republica tolleretur. numquam nec majus aes alienum fuit: nec melius, nec facilius dissolutum est. fraudandi enim spe sublata, solvendi necessitas consecuta est. At vero hic nunc victor, tum quidem victus, quae cogitavit, ea perfecit, cum ejus jam nihil interesset. tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipsum eum delectaret, peccare, etiam si causa non esset. Ab hoc igitur genere largitionis, ut aliis detur, aliis auferatur, aberunt ii, qui rempublicam tuebuntur: in primisque operam dabunt, ut juris, ut judiciorum aequitate suum quisque teneat: et neque tenuiores propter humilitatem circumveniantur, neque locupletibus ad sua vel tenenda, vel recuperanda obsit invidia: praeterea quibuscumque rebus vel belli, vel domi poterunt, rempublicam augeant imperio, agris, vectigalibus. Haec magnorum hominum sunt: haec apud majores nostros facitata: haec genera officiorum qui persequuntur, cum summa utilitate reipublicae magnam ipsi adipiscuntur et gratiam, et gloriam.

In his autem utilitatum praeceptis Antipater Tyrus, Stoicus, qui Athenis nuper est mortuus, duo praeterita censet esse a Panaetio, valitudinis curationem et pecuniae. quas res a summo philosopho praeteritas arbitror, quod essent faciles: sunt certe utiles. Sed valitudo sustentatur notitia sui corporis; et observatione, quae res aut prodesse soleant, aut obesse; et continentia in victu omni, atque cultu, corporis tuendi causa; et praetermittendis voluptatibus; postremo arte eorum, quorum ad scientiam haec pertinent. Res autem familiaris quaeri debet iis rebus, a quibus abest

turpitudine: conservari autem diligentia, et parsimonia; iisdem etiam rebus augeri. has res commodissime Xenophon Socraticus persecutus est in eo libro, qui Oeconomicus inscribitur: quem nos, ista fere aetate cum essemus, qua es tu nunc, e Graeco in Latinum convertimus.

Sed utilitatum comparatio, quoniam hic locus erat quartus a Panaetio praetermissus, saepe est necessaria. Nam et corporis commoda cum externis, et externa cum corporis, et ipsa inter se corporis, et externa cum externis comparari solent. Cum externis, corporis hoc modo comparantur: Valere ut malis, quam dives esse. Cum corporis externa, hoc modo: Dives esse potius, quam maximis corporis viribus. Ipsa inter se corporis sic: ut bona valitudo voluptati anteponatur, vires celeritati. Externorum autem, ut gloria divitiis, vectigalia urbana rusticis. Ex quo genere comparationis illud est Catonis senis: a quo cum quaereretur, quid maxime in re familiari expediret, respondit, Bene pascere. Quid secundum? Satis bene pascere. Quid tertium? Male pascere. Quid quartum? Arare. Et, cum ille, qui quaesierat, dixisset, Quid foenerari? Tum Cato, Quid hominem, inquit, occidere? Ex quo, et multis aliis, intelligi debet, utilitatum comparationes fieri solere, recteque hoc adjunctum esse quartum exquirendorum officiorum genus. Sed toto hoc de genere, de quaerenda, de collocanda pecunia, etiam de utenda, commodius a quibusdam optimis viris, ad medium Janum sedentibus, quam ab ullis philosophis ulla in schola disputatur. Sunt tamen ea cognoscenda, pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc libro disputatum est. Reliqua deinceps persequemur.

M. TULLII CICERONIS
DE
O F F I C I I S
AD
MARCUM FILIUM
LIBER TERTIUS.
ARGUMENTUM.

Hic liber de comparatione honestatis et utilitatis agit, quae erat tertia propositae disputationis pars. Negat Cicero, aut dubitandum esse, aut unquam dubitari, an id, quod utile videatur, honesto sit anteponendum; sed tempora incidere, quibus, quod turpe haberi soleat, honestum videatur: tamquam, quod turpe sit, occidere aliquem, si tyrannus occidatur, non modo non turpe, sed etiam gloriosum videri; in quo non anteponitur utile honesto, sed honestas utilitatem sequitur. Itaque, ut sine ullo errore dijudicari possit, si quando cum illo, quod honestum intelligitur, pugnare id videbitur, quod appellamus utile, formulam quandam constituit, e Stoicorum disciplina, quam si quis in comparatione rerum sequatur, nunquam ab officio recedat. Ea haec est: detrahere aliquid alteri, et alterius incommodo suum augere commodum, est contra naturam: pro multorum autem incolumitate et salute labores et molestias suscipere, secundum naturam est. Hanc legem qui servaverit, nunquam aberrabit, neque aut temporibus perturbabitur, aut jure civili, quo quae conceduntur, turpia quidem plerisque non videntur, sed sunt tamen saepissime, cum formulae constitutae, h. e. legi naturae, repugnant. Ex hac formula deinde multas quaestiones propositas, quibus officium ex temporibus exquiritur, explicat.

Publium Scipionem, Marce fili, cum, qui primus Africanus appellatus est, dicere solitum, scripsit Cato, qui fuit fere ejus aequalis, Numquam se minus otiosum esse, quam cum otiosus; nec minus solum, quam cum solus esset. Magnifica vero vox, et magno viro ac sapiente digna: quae declarat, illum et in otio de negotiis cogitare, et in solitudine secum loqui solitum; ut neque cessaret umquam, et interdum colloquio alterius non egeret. Itaque duae res, quae languorem afferunt ceteris, illum acuebant, otium, et solitudo. Vellem nobis hoc idem vere dicere liceret: sed si minus imitatione tantam ingenii praestantiam consequi possumus, voluntate certe proxime accedimus: nam et a republica forensibusque negotiis, armis impiis, vique prohibiti, otium persequimur: et ob eam causam, urbe relicta, rura peragrantes, saepe soli sumus. Sed nec otium hoc cum Africani otio, nec haec solitudo cum illa comparanda est. Ille enim requiescens a reipublicae pulcerrimis muneribus otium sibi sumebat aliquando, et a coetu hominum frequentiaque interdum, tamquam in portum, se in solitudinem recipiebat. nostrum autem otium negotii inopia, non requiescendi studio, constitutum est. extincto enim senatu, deletisque judiciis, quid est, quod dignum nobis aut in curia, aut in foro agere possimus? Itaque qui in maxima celebritate, atque in oculis civium quondam viximus: nunc fugientes conspectum sceleratorum, quibus omnia redundant, abdimus nos, quantum licet, et saepe soli sumus. Sed quia sic ab hominibus doctis accepimus, non solum ex malis eligere minima oportere; sed etiam excerpere ex his ipsis, si quid inesset boni: propterea et otio fruor, non illo quidem, quo debeat is, qui quondam peperisset otium civitati; nec eam solitudinem languere patior, quam mihi avertit necessitas, non voluntas. Quamquam Africanus majorem laudem vel meo judicio assequeretur. nulla enim ejus ingenii monumenta mandata litteris, nullum opus otii, nullum solitudinis munus exstat. ex quo

quo intelligi debet, illam mentis agitatione, investigationeque earum rerum, quas cogitando consequeretur, nec otiosum, nec solum unquam fuisse. nos autem, qui non tantum roboris habemus, ut cogitatione tacita a solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam omne studium curamque convertimus. Itaque plura brevi tempore, eversa, quam multis annis, stante republica, scripsimus. Sed cum tota philosophia, mi Cicero, frugifera et fructuosa, nec ulla pars ejus inculta ac deserta sit: tum nullus feracior in ea locus est, nec uberior, quam de officiis, a quibus constanter honesteque vivendi praecepta ducuntur. Quare quamquam a Cratippo nostro, principe hujus memoriae philosophorum, haec te assidue audire atque accipere confido: tamen conducere arbitror, talibus aures tuas vocibus undique circumsonare; nec eas, si fieri possit, quidquam aliud audire. Quod cum omnibus est faciendum, qui vitam honestam ingredi cogitant, tum haud scio, an nemini potius, quam tibi. sustines enim non parvam expectationem imitandae industriae nostrae, magnam honorum, nonnullam fortasse nominis. Suscepisti onus praeterea grave et Athenarum, et Cratippi: ad quos cum tamquam ad mercaturam bonarum artium sis profectus, inanem redire turpissimum est, dedecorantem et urbis auctoritatem, et magistrum. Quare quantum coniti animo potes, quantum labore contendere (si discendi labor est potius, quam voluptas) tantum, fac, ut efficias: neve committas, ut, cum omnia suppositata sint a nobis, tute tibi defuisse videare. Sed haec hactenus. multa enim saepe ad te cohortandi gratia scripsimus. nunc ad reliquam partem propositae divisionis revertamur.

Panaetius igitur, qui sine controversia de officiis accuratissime disputavit, quemque nos. correctione quadam adhibita, potissimum secuti sumus, tribus generibus propositis, in quibus deliberare homines, et consultare de officio solerent: uno, cum dubitarent, honestumne id esset, de quo ageretur, an turpe; altero, utilene,

utilene, an inutile: tertio, si id, quod speciem haberet honesti, pugnaret cum eo, quod utile videretur, quomodo ea discerni oporteret: de duobus generibus primis, tribus libris explicavit; de tertio autem genere deinceps se scripsit dicturum, nec exsolvit, quod promiserat. Quod eo magis miror, quia scriptum a discipulo ejus Posidonio est, triginta annis vixisse Panaetium, posteaquam eos libros edidisset. Quem locum miror a Posidonio breviter esse tactum in quibusdam commentariis; praesertim cum scribat, nullum esse locum in tota philosophia tam necessarium. Minime vero assentior iis, qui negant, eum locum a Panaetio praetermissum, sed consulto relictum, nec omnino scribendum fuisse, quia numquam posset utilitas cum honestate pugnare: de quo alterum potest habere dubitationem, adhibendumne fuerit hoc genus, quod in divisione Panaetii tertium est, an plane omittendum: alterum dubitari non potest, quin a Panaetio susceptum sit, sed relictum. nam qui e divisione tripartita duas partes absolverit, huic necesse est restare tertiam. Praeterea in extremo libro tertio de hac parte pollicetur se deinceps esse dicturum. Accedit eodem testis locuples, Posidonius, qui etiam scribit in quadam epistola, P. Rutilium Rufum dicere solere, qui Panaetium audierat: Ut nemo pictor esset inventus, qui Coae Veneris eam partem, quam Apelles inchoatam reliquisset, absolveret (oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi spem auferbat); sic ea, quae Panaetius praetermisisset, et non perfecisset, propter eorum, quae perfecisset, praestantiam, neminem esse persecutum.

Quamobrem de judicio Panaetii dubitari non potest: rectene autem hanc tertiam partem ad exquirendum officium adjunxerit, an secus, de eo fortasse disputari potest. Nam sive honestum, solum bonum est, ut Stoicis placet, sive quod honestum est, id ita summum bonum est, quemadmodum Peripateticis¹ nostris videtur, ut omnia ex altera parte collocata, vix mi-

nimi

nimi momenti instar habeant: dubitandum non est, quin nunquam possit utilitas cum honestate contendere. Itaque accepimus, Socratem execrari solitum eos, qui primum haec, natura cohaerentia, opinione distraxissent. Cui quidem ita sunt Stoici assensi, ut, quidquid honestum esset, id utile esse censerent, nec utile quidquam, quod non honestum. Quod si is esset Panaetius, qui virtutem propterea colendam diceret, quod ea efficiens utilitatis esset; ut ii, qui res expetendas vel voluptate, vel indolentia metiuntur; liceret ei dicere, utilitatem aliquando cum honestate pugnare: sed, cum sit is, qui id solum bonum iudicet, quod honestum sit; quae autem huic repugnent specie quadam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vitam fieri, nec decessione pejorem: non videtur ejusmodi debuisset deliberationem introducere, in qua, quod utile videretur, cum eo, quod honestum² esset, compararetur. Etenim quod summum bonum a Stoicis dicitur, Convenienter naturae vivere: id habet hanc, ut opinor, sententiam, cum virtute congruere semper: cetera autem, quae secundum naturam essent, ita legere, si ea virtuti non repugnarent. Quod cum ita sit, putant quidam, hanc comparisonem non recte introductam, nec omnino de eo genere quidquam praecipendum fuisse. Atque illud quidem honestum, quod proprie vereque dicitur, id in sapientibus est solis, neque a virtute divelli umquam potest; in iis autem, in quibus sapientia perfecta non est, ipsum illud quidem perfectum honestum nullo modo; similitudines honesti esse possunt. Haec enim omnia officia, de quibus his libris disputamus, media Stoici appellant, ea communia sunt, et late patent; quae et ingenii bonitate multi assequuntur, et progressionem discendi: illud autem officium, quod rectum iidem appellant, perfectum atque absolutum est, et, ut iidem dicunt, omnes numeros habet; nec, praeter sapientem, cadere in quemquam potest. Cum autem aliquid actum est, in quo media officia

officia compareant, id cumulate videtur esse perfectum: propterea quod vulgus, quid absit a perfecto, non fere intelligit: quatenus autem intelligit, nihil putat prae-
 1
 termissum. quod item in poematibus et picturis usu venit, in aliisque compluribus, ut delectentur imperiti, laudentque ea, quae laudanda non sint, ob eam, credo, causam, quod insit in his aliquid probi, quod capiat ignaros, qui iidem, quid in unaquaque re vitii sit, nequeant judicare. Itaque cum sunt docti a peritis, facile desistunt a sententia. Haec igitur officia, de quibus his libris differimus, quasi secunda quaedam honesta esse dicunt, non sapientum modo propria, sed cum omni hominum genere communia. Itaque his omnes, in quibus est virtutis indoles, commoventur. Nec vero cum duo Decii, aut duo Scipiones, fortes viri commemorantur, aut cum Fabricius, Aristidesve justus nominatur, aut ab illis, fortitudinis, aut ab his, justitiae, tamquam a sapientibus, petitur exemplum. nemo enim horum sic sapiens est, ut sapientem volumus intelligi: nec ii, qui sapientes habiti sunt, et nominati, M. Cato, et C. Laelius, sapientes fuerunt; ne illi quidem septem: sed ex mediiorum officiorum frequentia similitudinem quandam gerebant speciemque sapientum. Quocirca nec id, quod vere honestum est, fas est cum utilitatis repugnantia comparari: nec id, quod communiter appellamus honestum, quod colitur ab iis, qui bonos se viros haberi volunt, cum emolumentis unquam est comparandum: tamque id honestum, quod in nostram intelligentiam cadit, tuendum conservandumque est nobis, quam id, quod proprie dicitur, vereque est honestum, sapientibus. aliter enim teneri non potest, si qua est ad virtutem facta progressio. Sed haec quidem de iis, qui conservatione officiorum existimantur boni. Qui autem omnia metiuntur emolumentis et commodis, neque ea volunt praeponderari honestate, hi solent in deliberando honestum cum eo, quod utile putant, comparare: boni viri

viri non solent. Itaque existimo, Panaetium, cum dixerit, homines, solere in hac comparatione dubitare, hoc ipsum sensitse, quod dixerit, solere modo, non etiam oportere. etenim non modo pluris putare, quod utile videatur, quam quod honestum; sed haec etiam inter se comparare, et in his addubitare, turpissimum est. Quid est ergo, quod nonnumquam dubitationem asserre soleat, considerandumque videatur? Credo, si quando dubitatio accidit, quale sit id, de quo consideretur. Saepe enim tempore fit, ut, quod plerumque turpe haberi soleat, inveniatur non esse turpe. Exempli causa, ponatur aliquid, quod pateat latius. Quod potest majus esse scelus, quam non modo hominem, sed etiam familiarem hominem occidere? Num igitur se adstrinxit scelere, si quis tyrannum occidit, quamvis familiarem? Populo quidem Romano non videtur, qui ex omnibus praeclaris factis illud pulcherrimum existimat. Vicit ergo utilitas honestatem? immo vero honestatem utilitas secuta est.

Itaque, ut sine ullo errore judicare possimus, si quando cum illo, quod honestum intelligimus, pugnare id videbitur, quod appellamus utile, formula quaedam constituenda est: quam si sequemur in comparatione rerum, ab officio numquam recedemus. Erit autem haec formula, Stoicorum rationi, disciplinaeque maxime consentanea: quam quidem in his libris propterea sequimur, quod, quamquam a veteribus Academicis, et a Peripateticis² nostris, qui quondam iidem erant, qui Academici, quae honesta sunt, anteponuntur iis, quae videntur utilia: tamen splendidius haec ab eis differuntur, quibus, quidquid honestum est, idem utile videtur: nec utile quidquam, quod non honestum: quam ab his, quibus aut honestum aliquid non utile, aut utile non honestum. Nobis autem nostra Academia magnam licentiam dat, ut quodcumque maxime Probabile occurrat, id nostro jure liceat defendere. Sed redeo ad formulam. Detrahère igitur aliquid alteri,

teri, et hominem hominis incommodo suum augere commodum, magis est contra naturam, quam mors, quam paupertas, quam dolor, quam cetera, quae possunt aut corpori accidere, aut rebus externis. nam principio tollit convictum humanum, et societatem. si enim sic erimus affecti, ut propter suum quisque emolumentum spoliet, aut violet alterum, dirumpi necesse est eam, quae maxime est secundum naturam, humani generis societatem. Ut, si unumquodque membrum sensum hunc haberet, ut posse putaret, se valere, si proximi membri validitatem ad se traduxisset; debilitari, et interire totum corpus necesse¹ esset: sic, si unusquisque nostrum rapiat ad se commoda aliorum, detrahatque, quod cuique possit, emolumenti sui gratia: societas hominum, et communitas evertatur necesse est. nam, sibi ut quisque malit, quod ad usum vitae pertineat, quam alteri, acquirere, concessum est, non repugnante natura. illud natura non patitur, ut aliorum spoliis nostras facultates, copias, opes augeamus. Neque vero hoc solum natura, id est, jure gentium, sed etiam legibus populorum, quibus in singulis civitatibus respublica continetur, eodem modo constitutum est, ut non liceat sui commodi causa nocere alteri. hoc enim spectant leges, hoc volunt; incolumem esse civium conjunctionem: quam qui dirimunt, eos morte, exilio, vinculis, damno coercent. atque hoc multo magis exigit ipsa naturae ratio, quae est lex divina, et humana: cui parere qui velit (omnes autem parebunt, qui secundum naturam volent vivere) numquam committet, ut alienum appetat, et id, quod alteri detraxerit, sibi assumat. Etenim multo magis est secundum naturam excelsitas animi, et magnitudo: itemque comitas, justitia, liberalitas, quam voluptas, quam vita, quam divitiae: quae quidem continere, et pro nihilo ducere, comparantem cum utilitate communi, magni animi, et excelsi est: detrahere autem alteri sui commodi causa, magis est contra naturam,

¹ est.

turam, quam mors, quam dolor, quam cetera generis ejusdem. Itemque, magis est secundum naturam, pro omnibus gentibus, si fieri possit, conservandis, aut juvandis maximos labores molestiasque suscipere, imitantem Herculem illum, quem hominum fama, beneficiorum memor, in concilio coelestium collocavit: quam vivere in solitudine, non modo sine ullis molestiis, sed etiam in maximis voluptatibus, abundantem omnibus copiis; ut excellas etiam pulcritudine, et viribus. Quocirca optimo quisque, et splendidissimo ingenio longe illam vitam huic anteponit. Ex quo efficitur, hominem naturae obedientem, homini nocere non posse. Deinde, qui alterum violat, ut ipse aliquid commodi consequatur, aut nihil se existimat contra naturam facere, aut magis fugiendam censet mortem, paupertatem, dolorem, amissionem etiam liberorum, propinquorum, amicorum, quam facere culpam injuriam: si nihil existimat contra naturam fieri hominibus violandis: quid cum eo differas, qui omnino hominem ex homine tollat? si fugiendum id quidem censet, sed et multo illa pejora, mortem, paupertatem, dolorem: errat in eo, quod nullum aut corporis, aut fortunae vitium, animi vitiis gravius existimat. Ergo unum debet esse omnibus propositum, ut eadem sit utilitas uniuscujusque, et universorum: quam si ad se quisque rapiat, dissolvetur omnis humana consortio. Atque si etiam hoc natura praescribit, ut homo homini, quicumque sit, ob eam ipsam causam, quod is homo sit, consultum velit: necesse est secundum eandem naturam omnium utilitatem esse communem. quod si ita est, una continemur omnes, et eadem lege naturae: idque ipsum si ita est, certe violare alterum lege naturae prohibemur. verum autem primum: verum igitur et extremum. Nam illud quidem absurdum est, quod quidam dicunt, parenti se aut fratri nihil detracturos, commodi sui causa; aliam rationem esse bivium reliquorum. hi sibi nihil juris, et nullam societatem, communis utilitatis causa, statuunt

esse cum civibus: quae sententia omnem societatem distrahit civitatis. Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant: hi dirimunt communem humani generis societatem: qua sublata, beneficentia, liberalitas, bonitas, justitia funditus tollitur: quae qui tollunt, etiam adversus deos immortales impii judicandi sunt. ab iis enim constitutam inter homines societatem evertunt: cujus societatis arctissimum vinculum est, magis arbitrari esse contra naturam, hominem homini detrahere, sui commodi causa, quam omnia incommoda subire vel externa, vel corporis, vel etiam ipsius animi, quae vacent justitia. Haec enim una virtus, omnium est domina, et regina virtutum. Forsitan quispiam dixerit: Nonne igitur sapiens, si fame ipse conficiatur, abstulerit cibum alteri, homini ad nullam rem utili? Minime vero. Non enim mihi est vita mea utilior, quam animi talis affectio, neminem ut violem commodi mei gratia. Quid? si Phalarim, crudelem tyrannum et immanem, vir bonus, ne ipse frigore conficiatur, vestitu spoliare possit; nonne faciat? Haec ad judicandum sunt facillima. nam, si quid ab homine ad nullam partem utili, tuae utilitatis causa detraxeris: inhumane feceris, contraque naturae legem: sin autem is tu sis, qui multam utilitatem reipublicae atque hominum societati, si in vita remaneas, afferre possis, si quid ob eam causam alteri detraxeris, non sit reprehendendum. sin autem id non sit ejusmodi: suum cuique incommodum ferendum est potius, quam de alterius commodis detrahendum. Non igitur magis est contra naturam morbus, aut egestas, aut quid hujusmodi, quam detractio aut appetitio alieni. Sed communis utilitatis derelictio contra naturam est; est enim injusta. itaque lex ipsa naturae, quae utilitatem hominum conservat et continet, decernit profecto, ut ab homine inerti atque inutili, ad sapientem, bonum, fortemque virum transferantur res ad vivendum necessariae: qui si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit: modo hoc ita faciat, ut ne ipse de se bene existi-

existimans, seseque diligens, hanc causam habeat ad injuriam. ita semper officio fungetur, utilitati consulens hominum, et ei, quam saepe commemoro, humanae societati. Nam quod ad Phalarim attinet, per facile judicium est. nulla enim nobis societas cum tyrannis, sed potius summa distractio est: neque est contra naturam, spoliare eum si possis, quem honestum est necare: atque hoc omne genus pestiferum, atque impium, ex hominum communitate exterminandum est. Etenim, ut membra quaedam amputantur, si et ipsa sanguine, et tamquam spiritu carere coeperunt, et nocent reliquis partibus corporis: sic ista in figura hominis feritas, et immanitas beluae, a communi tamquam humanitate corporis segreganda est. Hujus generis sunt quaestiones omnes eae, in quibus ex tempore officium exquiritur. Ejusmodi igitur, credo, res Panaetium persecuturum fuisse, nisi aliqui casus, aut occupatio consilium ejus peremisset: ad quas ipsas consultationes ex superioribus libris satis multa praecepta sunt, quibus perspicui possit, quid sit propter turpitudinem fugiendum; quid, quod idcirco fugiendum non sit, quia omnino turpe non sit. Sed quoniam operi inchoato, et prope jam absoluto, tamquam fastigium imponimus: ut geometrae solent non omnia docere, sed postulare, ut quaedam sibi concedantur, quo facilius, quae velint, explicant: sic ego a te postulo, mi Cicero, ut mihi concedas, si potes, nihil, praeter id, quod honestum sit, propter se esse expetendum. In hoc non licet per Cratippum: at illud certe dabis, quod honestum sit, id esse maxime propter se expetendum. Mihi utrumvis satis est: et tum hoc, tum illud probabilius videtur, nec praeterea quidquam probabile. Ac primum Panaetius in hoc defendendus est, quod non utilia cum honestis pugnare aliquando posse dixerit (neque enim ei fas erat) sed ea, quae viderentur utilia. Nihil vero utile, quod non idem honestum: nihil honestum, quod non idem utile sit, saepe testatur: ne-

G 2

gatque,

1 est.

2 tamen.

3 voluat.

4 videntur.

gatque, nullam pestem majorem in vitam hominum invasisse, quam eorum opinionem, qui ista distraxerint. Itaque non, ut aliquando anteponeremus utilia honestis, sed ut ea sine errore dijudicaremus, si quando incidissent, induxit eam, quae videretur esse, non quae esset, repugnantiam. Hanc igitur partem relictam explebimus, ¹ nullius adminiculis, sed (ut dicitur) Marte nostro. neque enim quidquam de hac parte post Panaetium explicatum est, quod quidem mihi probaretur, de iis, quae in manus meas venerunt.

Cum igitur aliqua species utilitatis objecta est, commoveri necesse est. sed si, cum animum attenderis, turpitudinem videas adjunctam ei rei, quae speciem utilitatis attulerit; tum non utilitas relinquenda est, sed intelligendum, ubi turpitudine sit, ibi utilitatem esse non posse. Quod si nihil est tam contra naturam, quam turpitudine, (recta enim, et convenientia, et constantia natura desiderat, aspernaturque contraria) nihilque tam secundum naturam, quam utilitas: certe in eadem re utilitas et turpitudine esse non potest. itemque, si ad honestatem nati sumus, eaque aut sola expetenda est, (ut Zenoni visum est); aut certe omni pondere gravior habenda, quam reliqua omnia, quod Aristoteli placet: necesse est, quod honestum sit, id esse aut solum, aut summum bonum: quod autem bonum, id certe utile: ita quidquid honestum, id utile. Quare error hominum non proborum, cum aliquid, quod utile visum est, arripuit, id continuo fecernit ab honesto. Hinc fidae, hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur: hinc furta, peculatus, expilationes, direptionesque fociorum, et civium: hinc opum nimiarum potentiae non ferendae: postremo etiam in liberis civitatibus regnandi existunt cupiditates, quibus nihil nec taetrius, nec foedius excogitari potest. emolumenta enim rerum fallacibus judiciis vident: poenam, non dico legum, quas saepe perrumpunt, sed ipsius turpitudinis, quae acerbissima est, non vident. Quamobrem hoc quidem deli-

¹ nullis.

deliberantium genus pellatur e medio (est enim totum sceleratum, et impium) qui deliberant, utrum id sequantur, quod honestum esse videant, an se scientes scelere contaminent: in ipsa enim dubitatione facinus inest, etiamsi ad id non pervenerint. Ergo ea deliberanda omnino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio. atque etiam ex omni deliberatione celandi et occultandi spes, opinioque removenda est. satis enim nobis (si modo in philosophia aliquid profecimus) persuasum esse debet, si omnes deos hominesque celare possimus, nihil tamen avare, nihil injuste, nihil libidinosè, nihil incontinentè esse faciendum. Hinc ille Gyges inducitur a Platone: qui, cum terra discessisset magnis quibusdam imbribus, in illum hiatus descendit, aeneumque equum (ut ferunt fabulae) animadvertit, cujus in lateribus fores essent: quibus apertis hominis mortui vidit corpus magnitudine inusitata, annulumque aureum in digito: quem ut detraxit, ipse induit: (erat autem regius pastor) tum in concilium pastorum se recepit. ibi cum palam ejus annuli ad palmam converterat, a nullo videbatur, ipse autem omnia videbat. idem rursus videbatur, cum in locum annulum inverterat. Itaque hac opportunitate annuli usus, reginae stuprum intulit, eaque adjutrice regem dominum interemit, ² sustulitque, quos obistere arbitrabatur: nec in his cum quisquam facinoribus potuisset videre. sic repente annuli beneficio rex exortus est Lydiae. Hunc igitur ipsum annulum si habeat sapiens, nihilo plus sibi licere putet peccare, quam si non haberet. Honestas enim bonis viris, non occulta quaeruntur. Atque hoc loco philosophi quidam, minime mali illi quidem, sed non satis acuti, fictam et comenticiam fabulam dicunt prelatam a Platone: quasi vero ille, aut factum id esse, aut fieri potuisse defendat. Haec est vis hujus annuli, et hujus exempli: si nemo sciturus, nemo ne suspicaturus quidem sit, cum aliquid, divitiarum, potentiae, dominationis, libidi-

nis causa, feceris, si id diis hominibusque futurum sit semper ignotum; sine facturus. negant, id fieri posse: nequaquam potest id quidem. sed quaero, quo negant posse, id si posset, quidnam facerent? Urgent rustice sane. negant enim posse, et in eo perstant: hoc verbum quid valeat, non vident. Cum enim quaerimus, si possint celare, quid facturi sint: non quaerimus, possintne celare: sed tamquam tormenta quaedam adhibemus, ut, si responderint, se, impunitate proposita, facturos, quod expediat, facinorosos se esse fateantur: si negent, omnia turpia per seipsa fugienda esse concedant. Sed jam ad propositum revertamur.

Incidunt saepe multae causae, quae conturbent animos utilitatis speciei; non, cum hoc deliberetur, relinquendane sit honestas propter utilitatis magnitudinem: (nam id quidem improbum est) sed illud, possitne id, quod utile videatur, fieri non turpiter. Cum Collatino collegae Brutus imperium abrogabat, poterat videri facere id injuste. fuerat enim in regibus expellendis socius Bruti, consiliorum etiam adiutor. cum autem consilium ad principes cepissent, cognitionem Superbi, nomenque Tarquiniorum, et memoriam regni, esse tollendam: quod erat utile, patriae consulere; id erat ita honestum, ut etiam ipsi Collatino placere deberet. Itaque utilitas valuit propter honestatem: sine qua ne utilitas quidem esse potuisset. At in eo rege, qui urbem condidit, non ita. Species enim utilitatis animum pepulit ejus: cui cum visum esset utilis, solum, quam cum altero regnare, fratrem interemit. Omisit hic et pietatem, et humanitatem, ut id, quod utile videbatur, neque erat, assequi posset: et tamen muri causam opposuit, speciem honestatis neque probabilem, neque satis idoneam. Peccavit igitur; pace vel Quirini, vel Romuli dixerim. Nec tamen nostrae nobis utilitates omittendae sunt, aliisque tradendae, cum his ipsi egemus: sed suae cuique utilitati, quod sine alterius injuria fiat, servandum est. Scite Chrysippus,
ut

ut multa: Qui stadium, inquit, currit, enī et contendere debet, quam maxime possit, ut vincat: supplantare eum, quicum certet, aut manu depellere, nullo modo debet. sic in vita sibi quemque petere, quod pertineat ad usum, non iniquum est: alteri deripere, jus non est. Maxime autem perturbantur officia in amicitiiis: quibus et non tribuere, quod reete possis, et tribuere, quod non sit aequum, contra officium est. Sed hujus generis totius, brevē, et non difficile praeceptum est. Quae enim videntur utilia, honores, divitiae, voluptates, cetera generis ejusdem, haec amicitiae numquam anteponenda sunt. At neque contra rempublicam, neque contra jusjurandum, ac fidem, amici causa, vir bonus faciet; ne si judex quidem erit de ipso amico. Ponit enim personam amici, cum induit iudicis. Tantum dabit amicitiae, ut veram amici causam esse malit: ut orandae ² liti^s tempus, quoad per leges liceat, accommodet. Cum vero jurato sententia dicenda sit: meminerit, deum se adhibere testem, id est (ut arbitror) mentem suam, qua nihil homini dedit deus ipse divinius. Itaque praeclarum a majoribus accepimus morem rogandi iudicis, si eum teneremus, *Quae salva fide facere possit.* Haec rogatio ad ea pertinet, quae paulo ante dixi honeste amico a iudice posse concedi. nam, si omnia facienda sint, quae amici velint: non amicitiae tales, sed conjurationes putandae ³ sint. Loquor autem de communibus amicitiiis. nam in sapientibus viris, perfectisque, nihil potest esse tale. Damonem, et Phintiam, Pythagorēos, ferunt hoc animo inter se fuisse, ut, cum eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis destinavisset, et is, qui morti addictus esset, paucos sibi dies commendandorum suorum causa postulavisset, vas factus ⁴ sit alter ejus sistendi; ut, si ille non revertisset, moriendum esset ipsi. qui cum ad diem se recepisset, admiratus eorum fidem tyrannus, petivit, ut se ad amicitiam tertium adscriberent. Cum igitur id, quod utile videtur in amicitia,

G 4

cum

2 liti.

3 sunt.

4 est.

cum eo, quod honestum est, comparatur: jaceat utilitatis species, valeat honestas. cum autem in amicitia, quae honesta non sunt, postulabuntur: religio et fides¹ anteponantur amicitiae: sic habebitur is, quem exquirimus, delectus officii. Sed utilitatis specie in republica saepissime peccatur, ut in Corinthi disturbance nostris. durius etiam Athenienses, qui sciverunt, ut Aeginetis, qui classe valebant, pollices praeciderentur. hoc visum est utile. nimis enim imminerebat, propter propinquitatem, Aegina Piraeo: sed nihil, quod crudele, utile. est enim hominum naturae, quam sequi debemus, maxime inimica crudelitas. Male etiam, qui peregrinos urbibus uti prohibent, eosque exterminant, ut Pennus apud patres nostros, Papius nuper. Nam esse pro cive, qui civis non sit, rectum est non licere: quam tulerunt legem sapientissimi consules, Crassus et Scaevola; usu vero urbis prohibere peregrinos, sane inhumanum est. Illa praeclara, in quibus publicae utilitatis species prae honestate contemnitur. Plena exemplorum est nostra respublica, cum saepe, tum maxime bello Punico secundo: quae, Cannensi calamitate accepta, majores animos habuit, quam umquam rebus secundis. nulla timoris significatio, nulla mentio pacis. tanta vis est honesti, ut speciem utilitatis obsceuret. Athenienses cum Persarum impetum nullo modo possent sustinere, statuerentque, ut urbe relicta, conjugibus et liberis Troezenae depositis, naves conscenderent, libertatemque Graeciae classe defenderent: Cyrsilum quendam, suadentem, ut in urbe manerent, Xerxemque reciperent, lapidibus obruerunt. Atque ille utilitatem sequi videbatur: sed ea nulla erat, repugnante honestate. Themistocles post victoriam ejus belli, quod cum Persis fuit, dixit in concione, Se habere consilium reipublicae salutare, sed id sciri, opus non esse. postulavit, ut aliquem populus daret, quicum communicaret. datus est Aristides. Huic ille, Classem Lacedaemoniorum, quae subducta esset ad Gytheum,

¹ anteponatur.

theum, clam incendi posse; quo facto frangi Lacedaemoniorum opes necesse esset. Quod Aristides cum audisset, in concionem magna expectatione venit: dixitque, Perutile esse consilium, quod Themistocles afferret; sed minime honestum. Itaque Athenienses, quod honestum non esset, id ne utile quidem putaverunt: totamque eam rem, quam ne audierant quidem, auctore Aristide repudiaverunt. Melius hi, quam nos, qui piratas immunes, focios vectigales habemus. Maneat ergo, quod turpe sit, id numquam esse utile, ne tum quidem, cum id, quod esse utile putes, adipiscare. Hoc enim ipsum, utile putare, quod turpe sit, calamitosum est.

Sed incidunt (ut supra dixi) saepe causae, cum repugnare utilitas honestati ² videtur, animadvertendum sit, repugnetque plane, an possit cum honestate conjungi. Ejus generis hae sunt quaestiones: Si (exempli gratia) vir bonus Alexandria Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia et fame, summaque annonae caritate: si idem sciat, complures mercatores Alexandria solvisse, navesque in cursu, frumento onustas, petentes Rhodum, viderit: dicturusne sit id Rhodiis, an silentio suum quam plurimo venditurus? Sapientem, et bonum virum fingimus: de ejus deliberatione et consultatione quaerimus: qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe judicet: sed dubitet, ³ turpe sit, an non sit. In hujusmodi causis aliud Diogeni Babylonio videri solet, magno et gravi Stoico, aliud Antipatro, discipulo ejus, homini acutissimo. Antipatro, omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor norit, emptor ignoret: Diogeni, venditorem, quatenus jure civili constitutum sit, dicere vitia oportere: cetera sine insidiis agere: et quoniam vendat, velle quam optime vendere. Advexi, exposui, vendo meum non plaris, quam ceteri: fortasse etiam minoris, cum major est copia. cui sit injuria? Exoritur Antipatri ratio ex altera parte: Quid ais? tu, cum ho-

G 5

mini-

² videatur,³ an turpe non sit,

minibus consulere debeas, et servire humanæ societati, eaque lege natus sis, et ea habeas principia naturae, quibus parere, et quae sequi debeas, ut utilitas tua, communis utilitas sit, vicissimque communis utilitas, tua sit, celabis homines, quid iis adsit commoditas et copiae? Respondebit Diogenes fortasse sic, Aliud est celare, aliud tacere: neque ego nunc te celo, si tibi non dico, quae natura deorum sit, ¹ qui sit finis bonorum: quae tibi plus prodesse cognita, quam tritici ² vilitas: sed non, quidquid audire utile est, id mihi dicere necesse est. Immo vero (inquit ille) necesse est, si quidem meministi, esse inter homines natura conjunctam societatem. Memini, inquit ille, sed num ista societas talis est, ut nihil suum cujusque sit? quod si ita est, ne vendendum quidem quidquam est, sed donandum. Vides in hac tota disceptatione non illud dici, Quamvis hoc turpe sit; tamen, quoniam expedit, faciam: sed ita expedire, ut turpe non sit: ex altera autem parte; ea re, quia turpe sit, non esse faciendum. Vendat aedes vir bonus propter aliqua vitia, quae ipse norit, ceteri ignorent: pestilentes sint, et habeantur salubres: ignoretur, in omnibus cubiculis apparere serpentes; male materiatae, ruinosae: sed hoc, praeter dominum, nemo sciat. quaero, si hoc emtoribus venditor non dixerit, aedesque vendiderit pluris multo, quam se venditum putarit, num id injuste, an improbe fecerit. Ille vero, inquit Antipater, quid enim est aliud, erranti viam non monstrare, (quod Athenis execrationibus publicis sancitum est,) si hoc non est, emtorem pati ruere, et per errorem in maximam fraudem incurrere? plus etiam est, quam viam non monstrare. nam est scientem in errorem alterum inducere. Diogenes contra: num te emere coëgit, qui ne hortatus quidem est? ille, quod non placebat, proscripsit: tu, quod placebat, emisisti. quod si qui proscribunt, VILLAM BONAM, BENEQUE AEDIFICATAM, non existimantur sefellisse, etiam si illa

¹ quis.² utilitas.

illa nec bona est, nec aedificata ratione; multo minus, qui domum non laudarunt. Ubi enim iudicium emtoris est, ibi fraus venditoris quae potest esse? sin autem dictum non omne praestandum est, quod dictum non est, id praestandum putas? Quid vero est stultius, quam venditorem, ejus rei, quam vendat, vitia narrare? quid autem tam absurdum, quam si domini jussu ita praeco praedicet? DOMUM PESTILENTEM VENDO. Sic ergo in quibusdam causis dubiis ex altera parte defenditur honestas, ex altera ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non modo facere honestum sit: sed etiam, non facere, turpe. Haec est illa, quae videtur utilium fieri cum honestis saepe dissensio. Quae dijudicanda sunt. non enim, ut quaereremus, exposuimus, sed ut explicaremus. Non igitur videtur nec frumentarius ille Rhodios, nec hic aedium venditor celare emtores debuisse. Neque enim id est celare, quidquid reticeas: sed cum, quod tu scias, id ignorare emolumenti tui causa velis eos, quorum interfit id scire. Hoc autem celandi genus quale sit, et cujus hominis, quis non videt? certe non aperti, non simplicis, non ingenui, non justi, non viri boni, versuti potius, obscuro, astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri. haec tot et alia plura, nonne inutile est, vitiorum subire nomina?

Quod si vituperandi sunt, qui reticuerunt: quid de iis existimandum est, qui orationis vanitatem adhibuerunt? C. Canius, eques Romanus, nec infacetus, et satis litteratus, cum se Syracusas otia (ut ipse dicere solebat) non negotiandi causa contulisset, dietitabat, se hortulos aliquos velle emere, quo invitare amicos, et ubi se oblectare sine interpellatoribus posset. quod cum percrebuisse, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syracusis, ¹ dixit, venales quidem se hortos non habere, sed licere uti Canio, si vellet, ut suis: et simul ad coenam hominem in hortos invitavit in posternum diem. cum ille promississet, tum Pythius, qui esset, ut argentarius, apud omnes ordines
gra-

¹ Absit dixit.

gratiosus, piscatores ad se convocavit, et ab his peti-
vit, ut ante suos hortulos postridie piscarentur: dixit-
que, quid eos facere vellet. Ad coenam tempore ve-
nit Canius: opipare a Pythio apparatus convivium:
cymbarum ante oculos multitudo. pro se quisque quod
ceperat, afferebat: ante pedes Pythii pisces adjicieban-
tur. Tum Canius, Quaeso, inquit, quid est hoc, Py-
thi, tantumne piscium, tantumne cymbarum? Et ille,
Quid mirum? inquit, hoc loco est, Syrachsis quidquid
est piscium: haec aquatio: hac villa isti carere non pos-
sunt. Incensus Canius cupiditate, contendit a Pythio,
ut venderet. Gravate ille primo. quid multa? impe-
trat, emit homo cupidus, et locuples, tanti, quanti
Pythius voluit, et emit instructos: nomina facit: ne-
gotium conficit. invitat Canius postridie familiares
suos. venit ipse mature. scalum nullum videt, quae-
rit ex proximo vicino, num feriae quaedam piscatorum
essent, quod eos nullos videret. Nullae, (quod sciam)
inquit ille: sed hic piscari nulli solent. itaque heri mi-
rabar, quid accidisset. Stomachari Canius. Sed quid
faceret? nondum enim Aquillius, collega et fami-
liaris mens, protulerat de dolo malo formulas: in
quibus ipsis cum ex eo quaereretur, Quid esset dolus
malus; respondebat, Cum esset aliud simulatum, aliud
actum. Hoc quidem fane luculenter, ut ab homine
perito definiendi. Ergo et Pythius, et omnes aliud
agentes aliud simulantes, perfidi, improbi, malitiosi
sunt. Nullum igitur factum eorum potest utile esse,
cum sit tot vitiis inquinatum. Quod si Aquilliana de-
finitio vera est: ex omni vita simulatio, dissimulatio-
que tollenda est. ita nec, ut emat melius, nec, ut
vendat, quidquam simulabit, aut dissimulabit vir bo-
nus. Atque iste dolus malus etiam legibus erat vindi-
catus, ut tutela XII tabulis, et circumscriptio ado-
lescentium lege Laetoria: et sine lege judiciis, in qui-
bus additur, EX FIDE BONA. Reliquorum autem
judiciorum haec verba maxime excellunt; in arbitrio
rei uxoriae, MELIUS, AEQUIUS: in fiducia, U

INTER BONOS BENE AGIER. Quid ergo? aut in eo, quod MELIUS AEQUIUS: potest ulla pars inesse fraudis? aut, cum dicitur, INTER BONOS BENE AGIER: quidquam agi dolose, aut maliuose potest? Dolus autem malus simulatione, ut ait Aquilius, continetur. tollendum est igitur ex rebus contrahendis omne mendacium. non licitorem venditor, nec qui contra se liceatur, emtor apponet: uterque, si ad eloquendum venerit, non plus, quam semel, eloquetur. Q. quidem Scaevola, P. F. cum postulasset, ut sibi fundus, cujus emtor erat, semel indicaretur, idque venditor ita fecisset: dixit, se pluris aestimare: addidit centum millia. nemo est, qui hoc boni viri fuisse neget; sapientis, negant: ut si minoris, quam potuisset, vendidisset. Haec igitur est illa pernicies, quod alios bonos, alios sapientes existimant, ex quo Ennius *nequicquam sapere sapientem, qui sibi ipse prodesse non quiret*. vere id quidem, si, quid esset prodesse, mihi cum Ennio conveniret. Hecatonem quidem Rhodium, discipulum Panaetii, video in iis libris, quos de ¹ Officio scripsit Q. Tuberoni, dicere; Sapientis esse, nihil contra mores, leges, instituta facientem, habere rationem rei familiaris. neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis, maximeque reipublicae. singulorum enim facultates, et copiae, divitiae sunt civitatis. Huic Scaevolae factum (de quo paulo ante dixi) placere nullo modo potest. etenim omnino tantum se negat facturum compendii sui causa, quod non liceat. Huic nec laus magna tribuenda, nec gratia est. Sed sive simulatio, et dissimulatio, dolus malus est; perpaucae res sunt, in quibus dolus iste malus non versetur: sive vir bonus est is, qui prodest, quibus potest, nocet nemini, ² certe istum virum bonum non facile reperiemus. Numquam igitur est utile peccare, quia semper est turpe: et, quia semper est honestum, virum bonum esse, semper est utile.

Ac

¹ Officiis.² recte justum v. b. n. f. reperimus.

Ac de jure quidem praediorum sancitum est apud nos jure civili, ut in his vendendis vitia dicerentur, quae nota essent venditori. Nam, cum ex XII tabulis satis esset ea praestari, quae essent lingua nuncupata; quae qui inficiatus esset, dupli poenam subiret: a jureconsultis etiam reticentiae poena est constituta. Quidquid enim esset in praedio vitii, id statuerunt, si venditor sciret, nisi nominatim dictum esset, praestari oportere. Ut, cum in arce augurium augures acturi esset, jussissentque T. Claudium Centumalum, qui aedes in Caelio monte habebat, demoliri¹ ea, quorum altitudo officeret auspiciis: Claudius proseripxit insulam, vendidit: emit P. Calpurnius Lanarius. huic ab auguribus illud idem denuntiatum est. Itaque Calpurnius cum demolitus esset, cognovissetque, Claudium aedes postea proseripxisse, quam esset ab auguribus demoliri jussus, arbitrum illum adegit, quidquid sibi dare facere oporteret ex fide bona. M. Cato sententiam dixit, hujus nostri Catonis pater. ut enim ceteri ex patribus, sic, qui lumen illud progeniuit, ex filio est nominandus. Is igitur iudex ita pronuntiavit: cum in venundando rem eam scisset, et non pronuntiasset, emtori damnum praestari oportere. Igitur ad fidem bonam statuit pertinere, notum esse emtori vitium, quod posset venditor. Quod si recte judicavit: non recte frumentarius ille, non recte aedium pestilentium venditor tacuit. sed hujusmodi reticentiae jure civili omnes comprehendi non possunt: quae autem possunt, diligenter tenentur. M. Marius Gratidianus, propinquus noster, C. Sergio Oratae vendiderat aedes eas, quas ab eodem ipse paucis ante annis emerat. hae Sergio serviebant: sed hoc in mancipio Marius non dixerat. Adducta res in judicium est. Oratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius. jus Crassus urgebat: quod vitii venditor non dixisset sciens, id oportere praestari: aequitatem Antonius: quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, qui illas aedes vendidisset nihil fuisse necesse dici: nec eum esse deceptum,

¹ eas, quarum.

qui id, quod emerat, quo jure esset, teneret. Quorsum haec? ut illud intelligas, non placuisse majoribus nostris astutos. Sed aliter leges, aliter philosophi tollunt astutias: leges, quatenus manu tenere possunt: philosophi, quatenus ratione et intelligentia. Ratio igitur postulat, ne quid insidiosè, ne quid simulate, ne quid fallaciter. Suntne igitur insidiae, tendere plagas, enim si excitaturus non sis ² feras, nec agiturus? ipsae enim ³, nullo insequente, saepe incidunt. sic tu aedes proscribas, tabulam, tamquam plagam, ponas, domum propter vitia vendas; in eam aliquis incurrat imprudens. Hoc quamquam video propter depravationem consuetudinis, neque more turpe haberi, neque aut legè sanciri, aut jure civili: tamen naturae lege sancitum est. societas enim est, (quod etsi saepe dictum est, dicendum tamen est saepius) latissime quidem quae pateat, hominum inter homines: interior eorum, qui ejusdem gentis sunt; propior eorum, qui ejusdem civitatis. Itaque majores aliud jus gentium, aliud jus civile esse voluerunt. quod civile, non idem continuo gentium; quod autem gentium, idem civile esse debet. Sed nos veri juris, germanaeque justitiae solidam et expressam effigiem nullam tenemus: umbra et imaginibus utimur: eas ipsas utinam sequeremur! feruntur enim ex optimis naturae et veritatis exemplis. Nam quanti verba illa, UTI NE PROPTER TE, FIDEMVE TUAM CAPTUS, FRAUDATUSVE SIEM? quam illa aurea! UT INTER BONOS BENE AGIER OPORTET, ET SINE FRAUDATIONE? Sed, qui sint *boni*, et quid sit *bene agi*, magna quaestio est. Q. quidem Scaevola, pontifex maximus, summam vim dicebat esse in omnibus iis arbitriis, in quibus adderetur, EX FIDE BONA: fideique bonae nomen existimabat manere latissime, idque versari in tutelis, societatibus, fiduciis, mandatis, rebus emtis, venditis, conductis, locatis, quibus vitae societas ⁴ contineretur: in his magni esse iudicis, statuere

2 Absq̃ feras.

3 feras.

4 continetur.

tuere (praefertim cum in plerisque essent judicia contraria) quid quemque cuique praestare oporteret. Quocirca astutiae tollendae sunt, eaque malitia, quae vult illa quidem videri se esse prudentiam: sed abest ab ea, distatque plurimum. Prudentia est enim locata in ductu bonorum et malorum: malitia (si omnia, quae turpia sunt, mala sunt) mala bonis ponit ante. Nec vero in praediis solum jus civile, ductum a natura, malitiam, fraudemque vindicat: sed etiam in mancipiorum venditione fraus venditoris omnis excluditur. qui enim scire debuit, de sanitate, de fuga, de furtis, praestat edicto aedilium. Heredum alia causa est. Ex quo intelligitur, quoniam juris natura fons sit, hoc secundum naturam esse, neminem id agere, ut ex alterius praedetur inscientia. nec ulla perniciēs vitae major inveniri potest, quam in malitia simulatio intelligentiae: ex quo ista innumerabilia nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare videantur. Quotus enim quisque reperietur, qui impunitate, et ignoratione omnium proposita, abstinere possit injuria?

Periclitemur, si placeat, in iis quidem exemplis, in quibus peccari vulgus hominum fortasse non putat. Neque enim de sicariis, veneficis, testamentariis, furibus, peculatoribus hoc loco differendum est; qui non verbis sunt et disputatione philosophorum, sed vinculis et carcere fatigandi: sed haec consideremus, quae faciunt ii, qui habentur boni. L. Minucii Basili, locupletis hominis, falsum testamentum quidam e Graecia Romam attulerunt: quod quo facilius obtinerent, scripserant heredes secum M. Crassum, et Q. Hortensium, homines ejusdem aetatis potentissimos: qui, cum illud falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius essent conscii culpaē; alieni facinoris munusculum non repudiaverunt. Quid ergo? satin hoc est, ut non deliquisse videantur? mihi quidem non videtur: quamquam alterum amavi, alterum non odi mortuum. Sed cum Basilius M. Satrium, sororis filium, nomen
suum

i scripserunt.

suum ferre voluisset, eumque fecisset heredem: hunc dico patronum agri Piceni et Sabini: (O turpem notam temporum illorum!) num erat aequum, principes cives rem habere, ad Satrium nihil praeter nomen pervenire? Etenim, si is, qui non defendit injuriam, neque propulsat a suis, cum potest, injuste facit, ut in primo libro disserui: qualis habendus est is, qui non modo non repellit, sed etiam adjuvat injuriam? Mihi quidem etiam verae hereditates, non honestae videntur, si sint malitiosis blanditiis officiorum; non veritate, sed simulatione quaesitae. Atqui in talibus rebus aliud utile interdum, aliud honestum videri solet. Falso: nam eadem utilitatis, quae honestatis est regula. qui hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus aberit, nullum facinus. sic enim cogitans: *Est istuc quidem honestum, verum hoc expedit*: res a natura copulatas audebit errore divellere; qui fons est fraudum, maleficiorum, scelerum omnium. Itaque si vir bonus habeat hanc vim, ut, si digitis concrepuerit, possit in locupletium testamenta nomen ejus irrepere, hac vi non utatur, ne si exploratum quidem habeat, id omnino neminem umquam suspicaturum. At dares hanc vim M. Crasso, ut digitorum percussione heres posset scriptus esse, qui re vera non esset heres, in foro, mihi crede, saltaret. homo autem justus, isque quem sentimus virum bonum, nihil eniquam, quod in se transferat, detrahet. Hoc qui admiratur, is se, quid sit vir bonus, nescire fateatur. At vero si quis voluerit animi sui complicatam notionem evolvere, jam se ipse doceat, eum virum bonum esse, qui prosit quibus possit: noceat nemini, nisi laceffit injuria. Quid ergo? hic non noceat, qui quodam quasi veneno perficiat, ut veros heredes moveat, in eorum locum ipse succedat? Non igitur faciat (dixerit quis) quod utile sit, quod expediat? Immo intelligat, nihil nec expedire, nec utile esse, quod sit injustum. hoc qui non didicerit, bonus vir esse non poterit. Fimbriam consularem, audiebam de patre nostro puer, judicem M. Lutatio Pinthiae fuisse,

fuisse, equiti Romano sane honesto, cum is sponsionem fecisset, *ni bonus vir esset*. itaque ei dixisse Fimbriam, se illam rem numquam judicaturum; ne aut spoliaret fama probatum hominem, si contra judicasset; aut statuisset videretur, virum bonum aliquem esse, cum ea res innumerabilibus officiis et laudibus contineretur. Huic igitur viro bono, quem Fimbria etiam, non modo Socrates noverat, nullo modo videri potest quidquam esse utile, quod non honestum sit. Itaque talis vir non modo facere, sed ne cogitare quidem quidquam audebit, quod non audeat praedicare. Haec, nonne est turpe, dubitare philosophos, quae ne rustici quidem dubitent? a quibus natum est id, quod jam contritum est vetustate proverbium. cum enim fidem alicujus, bonitatemque laudant; dignum esse dicunt, quicum in tenebris mices. Hoc, quam habet vim, nisi illam, nihil expedire, quod non deceat, etiam si id possis, nullo refellente, obtinere? Videsne igitur, hoc proverbio, neque Gygi illi posse veniam dari, neque huic, quem paullo ante fingebam, digitorum percussione hereditates omnium posse ¹ convertere? Ut enim, quod turpe est, id quamvis occultetur, tamen honestum fieri nullo modo potest: sic, quod honestum non est, id utile ut sit, effici non potest, adversante et repugnante natura. At enim, cum permagna praemia sunt, est causa peccandi. C. Marius cum a spe consulatus longe abesset, et jam septimum annum post praeturam jaceret, neque petiturus umquam consulatum videretur: Q. Metellum, cujus legatus erat, summum virum, et civem, cum ab eo, imperatore suo, Romam missus esset, apud populum Romanum criminatus est, bellum ² illum ducere: si se consulem fecissent, brevi tempore, aut vivum, aut mortuum Jugurtham se in potestatem populi Romani redacturum. Itaque factus est ille quidem consul, sed a fide, justitiaque discessit, qui optimum, et gravissimum civem, cujus legatus, et a quo missus esset, in invidiam falso crimine

¹ convertere.² Abest illum.

crimine adduxerit. Ne noster quidem Gratidianus officio boni viri functus est tum, cum praetor esset, collegiumque praetorum tribuni plebis adhibuissent, ut res numaria de communi sententia constitueretur. jactabatur enim temporibus illis numus, sic, ut nemo posset scire, quid haberet. Conscripserunt communiter edictum cum poena, atque iudicio, constitueruntque, ut omnes simul in Rostra post meridiem escenderent. et ceteri quidem alius alio: Marius a subselliis in Rostra recta, idque quod communiter compositum fuerat, solus edixit. et ea res (si quaeris) ei magno honori fuit. omnibus vicis statuæ: ad eas tus, et cerei. quid multa? nemo umquam multitudini fuit carior. Haec sunt, quae conturbant homines in deliberatione nonnumquam, cum id, in quo violatur aequitas, non ita magnum; illud autem, quod ex eo paritur, permagnum videtur: ut Mario, praeripere collegis, et tribunis plebis popularem gratiam, non ita turpe: consulem ob eam rem fieri, quod sibi tunc proposuerat, valde utile videbatur. Sed omnium una regula est, quam tibi cupio esse notissimam: aut illud, quod utile videtur, turpe ne sit; aut, si turpe est, ne videatur esse utile. Quid igitur? possumusne aut illum Marium, virum bonum iudicare, aut hunc? Explica, atque exente intelligentiam tuam, ut videas, quæ³ sit in ea species, forma, et notio viri boni. Cadit ergo in virum bonum, mentiri emolumentum sui causa, criminari, praeripere, fallere? nihil profecto minus. Est ergo ulla res tanti, aut commodum ullum tam expetendum, ut viri boni et splendorem, et nomen amittas? quid est, quod asserere tantum utilitas ista. quæ dicitur, possit, quantum auferre, si boni viri nomen eripuerit? fidem, iustitiamque detraxerit? Quid enim interest, utrum ex homine se quis conferat in beluam, an hominis figuram immanitatem gerat beluæ? Quid? qui omnia recta et honesta negligunt, dummodo potentiam consequantur, nonne idem faciunt,

H 2

³ Absit sit.

ciunt, quod is, qui etiam focerum habere voluit eum, cuius ipse audacia potens esset? Utile ei videbatur plurimum posse alterius invidia. id quam injustum in patriam, quam inutile, quam turpe esset, non videbat. Ipse autem focer in ore semper Graecos versus de Phoenissis habebat, quos dicam ut potero, incondite fortasse, sed tamen, ut res possit intelligi.

Nam si violandum est jus, regnandi gratia

Violandum est; aliis rebus pietatem colas.

Capitalis Eteocles, vel potius Euripides, qui id unum, quod omnium sceleratissimum¹ fuerit, exceperit. Quid igitur minuta colligimus, hereditates, mercaturas, venditiones fraudulentas? Ecce tibi, qui rex populi Romani dominusque omnium gentium esse concupierit, idque perfecerit. Hanc cupiditatem si honestam quis esse dicit, amens est. probat enim legum et libertatis interitum, earumque oppressionem taetram, et detestabilem, gloriosam putat. Qui autem fatetur, honestum non esse in ea civitate, quae libera fuit, quaeque esse debeat, regnare, sed ei, qui id facere possit, esse utile: qua hunc objurgatione, aut quo potius convicio a tanto errore coner avellere? Potest enim, dii immortales! cuiquam esse utile foedissimum et taeterrimum parricidium patriae: quamvis is, qui se eo obstrinxerit, ab oppressis civibus Parens nominetur? Honestate igitur dirigenda utilitas est, et quidem sic, ut haec duo, verbo inter se discrepare, re tamen unum sonare videantur. Non habeo, ad vulgi opinionem, quae major utilitas, quam regnandi, esse posse: nihil contra inutilius ei, qui id injuste consecutus sit, invenio, cum ad veritatem coepi revocare rationem. possint enim cuiquam esse utiles angores, sollicitudines, diurni et nocturni metus, vita insidiarum periculorumque plenissima?

Multi iniqui atque infideles regno, pauci sunt boni,

inquit

¹ fueret.

inquit Accius. At cui regno? quod a Tantalo et Pe-
lope proditum, jure obtinebatur. Nam quanto plures
ei regi pntas, qui exercitu populi Romani populum
ipsum Romanum oppressisset, civitatemque non modo
liberam, sed etiam gentibus imperantem, servire sibi
coëgisset? Hunc tu quas conscientiae lates in animo
censes habuisse? quae vulnera? Cujus autem vita ipsi
potest utilis esse, cum ejus vitae ea conditio sit, ut,
qui illam eripuerit, in maxima et gratia futurus sit,
et gloria? Quod si haec utilia non sunt, quae maxime
videntur, quia plena sunt dedecoris, ac turpitudinis:
satis persuasum esse debet, nihil esse utile, quod non
idem honestum sit. Quamquam id quidem, cum
saepè alias, tum Pyrrhi bello a C. Fabricio, consule
iterum, et a senatu nostro judicatum est. Cum enim
rex Pyrrhus populo Romano bellum ultro intulisset,
cumque de imperio certamen esset cum rege generoso,
ac potente; perfuga ab eo venit in castra Fabricii, ei-
que est pollicitus, si praemium sibi proposuisset, se, ut
clam venisset, sic clam in Pyrrhi castra rediturum, et
cum veneno necaturum. Hunc Fabricius reducendum
curavit ad Pyrrhum: idque factum ejus a senatu lau-
datum est. Atqui si speciem utilitatis opinionemque
quaerimus, magnum illud bellum perfuga unus, et gra-
vem adversarium imperii sustulisset: sed magnum de-
decus et flagitium, quicum laudis certamen fuisset,
eum non virtute, sed scelere superatum. Utrum igitur
utilius vel Fabricio, qui talis in hac urbe, qualis
Aristides Athenis fuit, vel senatui nostro, qui num-
quam utilitatem a dignitate sejunxit, armis cum hoste
certare, an venenis? Si gloriae causa imperium expe-
tendum est, scelus absit, in quo non potest esse gloria:
sin ipsae opes expetuntur quoquo modo, non poterunt
utiles esse cum infamia. Non igitur utilis illa L. Phi-
lippi, Q. F. sententia: quas civitates L. Sulla, pecu-
nia accepta, ex senatusconsulto liberavisset, ut hae rur-
sus vectigales essent: neque his pecuniam, quam pro

H. 3

liber.

libertate dederant, redderemus. Est ei senatus assensus. turpe imperio. piratarum enim melior fides, quam senatus. At aucta vectigalia: utile igitur. Quousque audebunt dicere quidquam utile, quod non honestum? Potest autem ulli imperio, quod gloria fultum esse debet, et benevolentia sociorum, utile esse odium, et infamia? Ego etiam cum Catone meo saepe dissensi. nimis mihi prae fracte videbatur aerarium vectigaliaque defendere, omnia publicanis negare, multa sociis: cum in hos benefici esse deberemus, cum illis sic agere, ut cum colonis nostris solemus: eoque magis, quo illa ordinum conjunctio ad salutem reipublicae pertinebat. Male etiam Curio, cum causam Transpadanorum aequam esse dicebat: semper autem addebat, Vincat utilitas. Potius diceret, non esse aequam, quia non esset utilis reipublicae, quam, cum utilem esse diceret, non esse aequam fateretur.

Plenus est sextus liber de officiis Hecatonis talium quaestionum: Sitne boni viri, in maxima caritate annonae, familiam non alere. in utramque partem disputat: sed tamen ad extremum utilitate putat officium dirigi magis, quam humanitate. Quaerit, si in mari jactura facienda sit, equine pretiosi potius jacturam faciat, an servuli vilis. hic alio res familiaris, alio ducit humanitas. Si tabulam de naufragio stultus arripuerit, extorquebitne eam sapiens, si potuerit? negat, quia sit injurium. Quid? dominus navis, eripietne suum? minime: non plus, quam si navigantem in alto ejicere de navi velit, quia sua sit. quoad enim perventum sit eo, quo sumta navis est, non domini est navis, sed navigantium. Quid, si una tabula sit, duo naufragi, aequae sapientes: ¹ sibi uter rapiat, an alter cedat alteri? cedat vero: sed ei, cujus magis intersit, vel sua, vel reipublicae causa, vivere. Quid, si haec paria in utroque? nullum erit certamen, sed quasi sorte, aut micando victus, alteri cedat alter. Quid si pater fana expilet, cuniculos agat ad aerarium: indicetne id magi-

¹ sibi uterque.

magistratibus filius? nefas id quidem est. quin etiam defendat patrem, si arguatur. non igitur patria praestat omnibus officiis? immo vero: sed ipsi patriae conducit, pios cives habere in parentes. Quid, si tyrannidem occupare, si patriam prodere conabitur pater? filebitne filius? immo vero obsecrabit patrem, ne id faciat. si nihil proficiet, accusabit: minabitur etiam: ad extremum si ad perniciem patriae res spectabit, patriae salutem anteponet saluti patris. Quaerit etiam, si sapiens adulterinos numos acceperit imprudens pro bonis: cum id rescierit; soluturusne sit eos, si cui debeat, pro bonis. Diogenes ait: Antipater negat: cui potius asfentior. Qui vinum fugiens vendat sciens, debeatne dicere. Non necesse putat Diogenes: Antipater viri boni existimat. Haec sunt quasi controversa jura Stoicorum. In mancipio vendendo, dicendane vitia, non ea, quae nisi dixeris, redhibeatur mancipium jure civili: sed haec, mendacem esse, aleatorem, furacem, ebriosum. Alteri dicenda videntur, alteri non videntur. Si quis aurum vendens, orichalcum se putet vendere, indicetne ei vir bonus, aurum illud esse, an emat denario, quod sit mille denarium? Perspicuum jam est, et quid mihi videatur, et quae sit inter eos philosophos, quos nominavi, controversia. Pacta, et promissa semperne servanda sint, quae nec vi, nec dolo malo (ut praetores solent) facta sint? Si quis medicamentum cuiuspiam dederit ad aquam intercutem, pepigeritque, ne illo medicamento umquam postea uteretur; si eo medicamento sanus factus fuerit: et annis aliquot post incidere in eundem morbum: nec ab eo, qui eum pepigerat, impetret, ut iterum eo liceat uti, quid faciendum sit. Cum sit is inhumanus, qui non concedat uti, nec ei quidquam fiat injuriae; vitae et saluti consulendum. Quid? si quis sapiens rogatus sit ab eo, qui eum heredem faciat, cum ei testamento sestertium milles relinquantur, ut ante, quam hereditatem adeat, luce palam in foro saltet, idque se facturum promiserit,

H 4

quod

quod aliter eum heredem scripturus ille non esset: faciat, quod promiserit, necne? Promisisse nollem, et id arbitror fuisse gravitatis. sed quoniam promisit, si saltare in foro turpe ducet, honestius mentietur, si ex hereditate nihil ceperit, ¹ nisi forte eam pecuniam in reipublicae magnum aliquod tempus contulerit: ut vel saltare eum, cum patriae consulturus sit, turpe non sit. Ac ne illa quidem promissa servanda sunt, quae non sunt iis ipsis utilia, quibus illa promiseris. Sol Phaethonti filio (ut redeamus ad fabulas) facturum se esse dixit, quidquid optasset: optavit, ut in currum patris tolleretur: sublatus est; atque infans, qua constitit, ictu fulminis deflagravit. Quanto melius fuerat, in hoc, promissum patris non esse servatum? Quid, quod Theseus exegit promissum a Neptuno? Cui cum tres optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hippolyti, filii sui, cum is patri suspectus esset de noverca: quo optato impetrato, Theseus in maximis fuit luctibus. Quid? Agamemnon cum devovisset Dianae, quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno, immolavit Iphigeniam, qua nihil erat eo quidem anno natum pulcrius. promissum potius non faciendum, quam tam tætrum facinus admittendum fuit. Ergo et promissa non facienda nonnumquam: neque semper deposita reddenda. Si gladium quis apud te sana mente deposuerit, repetat insaniens: reddere, peccatum sit; non reddere, officium. Quid? si is, qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriae, reddasne depositum? non, credo: facias enim contra rempublicam, quae debet esse carissima. Sic multa, quae honesta natura videntur esse, temporibus fiunt non honesta. facere promissa, stare conventis, reddere deposita, commutata utilitate, fiunt non honesta. Ac de iis quidem, quae videntur esse utilitates contra iustitiam, simulatione prudentiae, satis arbitror dictum.

Sed quoniam a quattuor fontibus honestatis primo libro officia duximus, in eisdem versabimur, cum docebi-

¹ quam si ceperit, nisi.

cebimus, ea, quae videntur esse utilia, neque sunt, quam sunt virtutis inimica. Ac de prudentia quidem, quam vult imitari malitia; itemque de iustitia, quae semper est utilis, disputatum est. Reliquae sunt duae partes honestatis, quarum altera in animi excellentis magnitudine et praestantia cernitur; altera in conformatione, et moderatione continentiae, et temperantiae. Utile videbatur Ulyssi, ut quidem poëtae tragici prodiderunt: nam apud Homerum, optimum auctorem, talis de Ulysse nulla suspicio est: sed insimulant eum tragoediae, simulatione insaniae militiam subterfugere voluisse. non honestum consilium. at utile (ut aliquis fortasse dixerit) regnare, et Ithacae vivere otiose cum parentibus, cum uxore, cum filio. Ullum tu decus in quotidianis periculis et laboribus cum hac tranquillitate conferendum putas? Ego vero istam contemnendam et abjiciendam: quoniam, quae honesta non sit, ne utilem quidem esse arbitror. Quid enim auditurum putas fuisse Ulyssiem: si in illa simulatione perseverasset? qui cum maximas res gesserit in bello, tamen haec audiat ab Ajace:

*Cujus ipse princeps juris jurandi fuit,
Quod omnes scitis, solus neglexit fidem.
Furere assimulavit, ne coiret, insitit.
Quod ni Palamedis perspicax prudentia
Istius percepisset malitiosam audaciam,
Fide sacratum jus perpetuo falleret.*

Illi vero non modo cum hostibus, verum etiam cum fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit, quam deferere consentientem Graeciam ad bellum barbaris inferendum. Sed dimittamus et fabulas, et externa: ad rem factam, ² nostraque veniamus. M. Attilius Regulus, cum consul iterum in Africa ex insidiis captus esset, duce Xanthippo Lacedaemonio, imperatore autem patre Hannibalis, Hamilcare: juratus missus est ad senatum, ut, nisi redditi essent Poenis captivi

H 5

nobi-

² nostramque.

nobiles quidam, rediret ipse Carthaginem. is cum Romam venisset, utilitatis speciem videbat; sed eam, ut re, declarat, falsam judicavit: quae erat talis. manere in patria, esse domi suae cum uxore, cum liberis; quam calamitatem accepisset in bello, communem fortunae bellicae judicantem, tenere consularis dignitatis gradum. quis haec neget esse utilia? quae censes, magnitudo animi et fortitudo negat. Num locupletiores quaeris auctores? Harum enim est virtutum proprium, nil extimescere, omnia humana despicere; nihil, quod homini accidere possit, intolerandum putare. itaque quid fecit? In senatum venit: mandata exposuit: sententiam ne diceret, recusavit: quamdiu jurejurando hostium teneretur, non esse se senatorem. Atque illud etiam, (o stultum hominem, dixerit quispiam, et repugnantem utilitati suae!) reddi captivos, negavit esse utile: illos enim adolescentes esse, et bonos duces, se jam confectum senectute. cujus cum valuisset auctoritas, captivi retenti sunt: ipse Carthaginem rediit: neque enim caritas patriae retinuit, nec suorum. Neque vero tum ignorabat, se ad crudelissimum hostem, et ad exquisita supplicia proficisci: sed jusjurandum conservandum putabat. Itaque tum, cum vigilando necabatur, erat in meliore causa, quam si domi senex captivus, perjurus consularis remansisset. At stulte, qui non modo non censuerit captivos remittendos, verum etiam dissuaserit. Quomodo stulte? etiamne si reipublicae conducebat? potest autem: quod utile reipublicae sit, id cuiquam civi utile esse? Pervertunt homines ea; quae sunt fundamenta naturae, cum utilitatem ab honestate sejungunt. omnes enim expetimus utilitatem, ad eamque rapimur, nec facere aliter ullo modo possumus. nam quis est, qui utilia fugiat? aut quis potius, qui ea non studiosissime persequatur? sed quia nusquam possumus, nisi in laude, decore, honestate utilia reperire, propterea illa prima, et summa habemus: utilitatis nomen non tam splendidum, quam necessarium ducimus. Quid est igitur, dixerit quis,
in

in jurejurando? num iratum timemus Jovem? At hoc quidem commune est omnium philosophorum, non eorum modo, qui deum nihil habere ipsum negotii dicunt, et nihil exhibere alteri: sed eorum etiam, qui deum semper agere aliquid, et moliri volunt, numquam nec irasci deum, nec nocere. Quid autem iratus Jupiter plus nocere potuisset, quam nocuit sibi ipse Regulus? nulla igitur vis fuit religionis, quae tantam utilitatem¹ perverteret. An ne turpiter faceret? Primum, minima de malis. Num igitur tantum mali turpitudine ista habebat, quantum ille cruciatus? denique illud etiam apud Attium,

Fregisti fidem: neque dedi, neque do infideli cuiquam:

quamquam ab impio rege dicitur, luculente tamen dicitur. Addunt etiam, quemadmodum nos dicamus, videri quaedam utilia, quae non sint: sic se dicere, videri quaedam honesta, quae non sint: ut hoc ipsum videtur honestum, conservandi juris jurandi causa ad cruciatum revertisse; sed fit non honestum; quia, quod per vim hostium esset actum, ratum esse non debuit. Addunt etiam, quidquid valde utile sit, id fieri honestum, etiam si antea non videretur. Haec fere contra Regulum. Sed prima videamus. Non fuit Jupiter metuendus, ne iratus noceret: qui neque irasci solet, neque nocere. Haec quidem ratio non magis contra Regulum, quam contra omne jusjurandum valet. sed in jurejurando, non qui metus, sed quae vis sit, debet intelligi. est enim jusjurandum affirmatio religiosa. quod autem affirmate, quasi deo teste, promiseris: id tenendum est. jam enim non ad iram deorum, quae nulla est; sed ad justitiam, et ad fidem pertinet. nam praeclare Ennius:

O fides alma, apta pinnis, et jusjurandum Jovis!

Qui igitur jusjurandum violat, is fidem violat, quam in Capitolio vicinam Jovis Optimi Maximi (ut in Catonis

¹ praeverteret.

tonis oratione est) majores nostri esse voluerunt. At enim ne iratus quidem Jupiter plus Regulo nocuisset, quam sibi nocuit ipse Regulus. Certe, si nihil malum esset, nisi dolere. Id autem non modo non summum malum, sed ne malum quidem esse, maxima auctoritate philosophi affirmant: quorum quidem testem non mediocre, sed haud scio an gravissimum, Regulum, nolite, quaeso, vituperare. quem enim locupletiores quaerimus, quam principem populi Romani, qui retinendi officii causa cruciatum subierit voluntarium? Nam quod ajunt, minima de malis, id est, ut turpius potius, quam calamitose: an est ullum majus malum turpitudine? quae si in deformitate corporis habet aliquid offensionis, quanta illa depravatio, et foeditas turpificati animi debet videri? Itaque, nervosius qui ista differunt, solum audent malum dicere id, quod turpe sit: qui autem remissius, hi tamen non dubitant summum malum dicere. Nam illud quidem,

Neque dedi, neque do fidem infideli cuiquam:

idecirco recte a poeta; quia, cum tractaretur Atreus, personae serviendum fuit. Sed si hoc sibi sumunt, nullam esse fidem, quae infideli data sit: videant, ne quaeratur latebra perjurio. Est autem jus etiam bellicum, fidesque jurisjurandi saepe cum hoste servanda. Quod enim ita juratum est, ut mens conciperet fieri oportere, id servandum est: quod aliter; id si non feceris, nullum est perjurium. ut, si praedonibus pactum pro capite pretium non attuleris, nulla frasis est, ne si juratus quidem id non feceris. nam pirata non est ex perduellium numero definitus: sed communis hostis omnium. cum hoc nec fides debet, nec jusjurandum esse commune. Non enim falsum jurare, perjurare est: sed, quod ex animi tui sententia juraris, sicut verbis concipitur more nostro, id non facere, perjurium est. Scite enim Euripides:

Juravi lingua, mentem injuratam gero.

Regu-

Regulus vero non debuit condiciones, pactionesque bellicas et hostiles perturbare perjurio. cum iusto enim et legitimo hoste res gerebatur; adversus quem et totum ius fetiale, et multa sunt jura communia. quod nisi ita esset, numquam claros viros senatus victos hostibus dedidisset. At vero T. Veturius, et Sp. Postumius; cum iterum consules essent, quia, cum male pugnatum apud Caudium esset, legionibus nostris sub iugum missis, pacem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt his: injussu enim populi senatusque fecerant. eodemque tempore Ti. Numicius, Q. Maelius, qui tum tribuni plebis erant, quod eorum auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax Samnitium repudiaretur. Atque hujus deditionis ipse Postumius, qui dedebatur, suasor et auctor fuit. quid idem multis annis post C. Mancinus: qui, ut Numantinis, quibuscum sine senatus auctoritate foedus fecerat, dederetur, rogationem suavit eam, quam L. Furius et S. Atilius ex senatus consulto ferebant: qua accepta, est hostibus deditus. Honestius hic, quam Q. Pompejus, quo, cum in eadem causa esset, deprecante, accepta lex non est. hic ea, quae videbatur utilitas, plus valuit, quam honestas: apud superiores, utilitatis species falsa, ab honestatis auctoritate superata est. At non debuit ratum esse, quod erat actum per vim. Quasi vero forti viro vis possit adhibere. Cur igitur ad senatum proficiscebatur, cum praesertim de captivis dissuasurus esset? Quod maximum in eo est, id reprehenditis. non enim suo iudicio stetit, sed suscepit causam, ut esset iudicium senatus: cui nisi ipse auctor fuisset, captivi profecto Poenis redditi essent. ita incolumis in patria Regulus restitisset. quod quia patriae non utile putavit, ideo sibi honestum, et sentire illa, et pati, credidit. Nam, quod ajunt, quod valde utile sit, id fieri honestum: immo vero esse, non fieri. est enim nihil utile, quod idem non honestum: nec quia utile, honestum est; sed quia honestum, utile. Quare ex multis mirabilibus exemplis, haud facile quis dixerit, hoc exem-

exemplo aut laudabilius, aut praestantius. Sed ex tota hac laude Reguli, unum illud est admiratione dignum, quod captivos retinendos censuerit. nam quod rediit, nobis nunc mirabile videtur: illis quidem temporibus aliter facere non potuit. itaque ista laus non est hominis, sed temporum. nullum enim vinculum ad adstringendam fidem jurejurando majores arctius esse voluerunt. id indicant leges in XII tabulis, indicant sacrae, indicant foedera, quibus etiam cum hoste devincitur fides: indicant notiones animadversionesque censorum; qui nulla de re diligentius, quam de jurejurando, judicabant. L. Manlio, A. F. cum dictator fuisset, M. Pomponius, tribunus plebis, diem dixit, quod is paucos sibi dies ad dictaturam gerendam addidisset: criminabatur etiam, quod Titum filium, qui postea est Torquatus appellatus, ab hominibus relegasset, et ruri habitare jussisset. quod cum audivisset adolescens filius, negotium exhiberi patri: accurrisse Romanam, et cum prima luce Pomponii domum venisse dicitur. cui cum esset nuntiatum; quod illum iratum allaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur: surrexit e lectulo, remotisque arbitris, ad se adolescentem jussit venire. At ille, ut ingressus est, confestim gladium destrinxit, juravitque, se illum statim interfectorum, nisi jusjurandum sibi dedisset, se patrem missum esse factorum. Juravit hoc coactus terrore Pomponius. rem ad populum detulit: docuit, cur sibi causa desistere necesse esset: Mantium missum fecit. tantum temporibus illis jusjurandum valebat. Atque hic T. Manlius is est, qui ad Anienem Galli, quem ab eo provocatus occiderat, torque detracto, cognomen invenit: cujus tertio consulatu Latini ad Vesperim fusi, et fugati, magnus vir in primis, et qui perindulgens in patrem, idem acerbe severus in filium. Sed, ut laudandus Regulus in conservando jurejurando, sic decem illi, quos post Cannensem pugnam juratos ad senatum misit Hannibal, se in castra redituros ea, quorum potiti erant Poeni, nisi de redimendis captivis im-
petra-

petravissent, si non redierunt, vituperandi. De quibus non omnes uno modo. nam Polybius, bonus auctor imprimis, scribit, ex decem nobilissimis, qui tum erant missi, novem revertisse, a senatu re non impetrata: unum ex decem, qui paullo post, quam egressus erat e castris, redisset, quasi aliquid esset oblitus, Romae remanuisse. Reditu enim in castra, liberatum se esse iurejurando interpretabatur: non recte. fraus enim adstringit, non dissolvit [perjurium]. Fuit igitur stulta calliditas, perverse imitata prudentiam. Itaque decrevit senatus, ut ille veterator et callidus vinctus ad Annibalem duceretur. Sed illud maximum: octo hominum millia tenebat Hannibal, non quos in acie cepisset, aut qui periculo mortis diffugissent, sed qui relictis in castris fuissent a Paulo et Varrone, consiliibus. eos senatus non censuit redimendos, cum id parva pecunia fieri posset: ut esset insitum militibus nostris aut vincere, aut emori. Qua quidem re audita, fractum animum Hannibalis scripsit idem, quod senatus, populusque Romanus rebus afflictis tam excelfo animo fuisset. sic honestatis comparatione, ea, quae videntur utilia, vincuntur. Acilius autem, qui Graece scripsit historiam, plures ait fuisse; qui in castra revertissent, eadem fraude, ut iurejurando liberarentur, eosque a censoribus omnibus ignominis notatos. Sit jam huius loci finis. perspicuum est enim, quae timido animo, humili, demisso, fractoque fiant: (quale fuisset Reguli factum, si aut de captivis, quod ipsi opus esse videretur, non quod reipublicae, censuisset, aut domi remanere voluisset) non esse utilia, quia sint flagitiosa, foeda, turpia.

Restat quarta pars, quae decore, moderatione, modestia, continentia, temperantia continetur. Potest igitur quidquam esse utile, quod sit huic talium virtutum choro contrarium? Atqui ab Aristippo Cyrenaici atque Annicerii philosophi nominati, omne bonum in voluptate posuerunt: virtutemque censuerunt ob eam rem esse laudandam, quod efficiens esset voluptatis. qui-

quibus obsoletis floret Epicurus, ejusdem fere adjutor auctorque sententiae. Cum his, viris equisque, ut dicitur, si honestatem tueri ac retinere sententia est, decertandum est. Nam si non modo utilitas, sed vita omnis beata, corporis firma constitutione, ejusque constitutionis spe explorata, ut a Metrodoro scriptum est, continetur: certe haec utilitas, et quidem summa, sic enim censent, cum honestate pugnabit. nam ubi primum prudentiae locus dabitur? an, ut conquirat undique suavitates? quam miser virtutis famulatus, servientis voluntati! quod autem munus prudentiae? an legere intelligenter voluptates? fac nihil isto esse jucundius: quid cogitari potest turpius? Jam, qui dolorem summum malum dicat, apud eum quem habet locum fortitudo, quae est dolorum laborumque contemptio? quamvis enim multis in locis dicat Epicurus (sicut hic dicit) satis fortiter de dolore: tamen ¹non spectandum est, quid dicat, sed quid consentaneum sit ei dicere, qui bona voluptate terminaverit, mala dolore: ut, si illum audiam de continentia et temperantia. dicit ille quidem multa multis locis: sed aqua haeret, ut ajunt. nam qui potest temperantiam laudare is, qui ponat summum bonum in voluptate? est enim temperantia libidinum infmica: libidines autem confectatrices voluptatis. Atque in his tamen tribus generibus, quoquo modo possunt, non incallide tergiversantur. Prudentiam introducunt, scientiam suppeditantem voluptates, depellentem dolores. fortitudinem quoque aliquo modo expediunt, cum tradant, rationem negligendae mortis, perpetiendique doloris. Etiam temperantiam inducunt, non facillime illi quidem, sed tamen quoquo modo possunt. dicunt enim, voluptatis magnitudinem doloris detractione finire. Justitia vacillat, vel jacet potius, omnesque eae virtutes, quae in communitate cernuntur, et in societate generis humani. neque enim bonitas, nec liberalitas, nec comitas esse potest, non plus quam amicitia, si haec non
per

¹ non id.

per se expetantur, sed ad voluptatem, utilitatemve referantur. Conferamus igitur in pauca. nam ut utilitatem nullam esse docuimus, quae honestati esset contraria: sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam. quo magis reprehendendos Calliphonem et Dinomachum judico, qui se diremturos controversiam putaverunt, si cum honestate voluptatem, tamquam cum homine pecudem, copulavissent. Non recipit istam conjunctionem honestas, aspernatur, repellit. nec vero finis bonorum, (et malorum,) qui simplex esse debet, ex dissimilibus rebus misceri, et temperari potest. Sed de hoc (magna enim res est) alio loco pluribus. Nunc ad propositum. Quemadmodum igitur, si quando ea, quae videretur utilitas, honestati repugnat, dijudicanda res sit, satis est supra disputatum. sin autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicetur, nulla potest esse ei cum honestate conjunctio. nam, ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortasse nonnihil, utilitatis certe nihil habebit.

Habes a patre munus, Marce fili, mea quidem sententia, magnum; sed perinde erit, ut acceperis. tamquam tibi hi tres libri, inter Cratippi commentarios, tamquam hospites, erunt recipiendi. Sed, ut, si ipse venissem Athenas (quod quidem esset factum, nisi me e medio cursu clara voce patria revocasset) aliquando me quoque audires: sic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox est mea; tribues his, temporis quantum poteris: poteris autem, quantum voles. cum vero intellexero, te hoc scientiae genere gaudere, tum et praesens tecum propediem (ut spero) et dum aberis, absens loquar. vale igitur, mi Cicero, tibi-que persuade, esse te quidem mihi carissimum: sed multo fore cariorum, si talibus monumentis praeceptisque laetabere.

M. TULLII CICERONIS
DE
LEGIBUS
LIBRI III.

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Cum Cicero in deperditis de Republica libris, exemplo Platonis, qui sit optimus reipublicae status, docuisset, scribendum etiam de Optimis Legibus putavit, quibus respublica carere non potest. Hinc nati sunt de Legibus libri, nec omnes, (Macrobius enim quintum laudat) nec integri ad nostram aetatem servati, quibus ita complecti instituit causam universam juris ac legum, ut hoc civile, quod dicebatur, in parvum quendam et angustum locum concluderetur. Nam primo naturam juris explicavit, eamque ab hominis repetiit natura: deinde consideravit leges, quibus civitates regi debent: tandem vero haec tractavit, quae composita et descripta erant jura et jussa populorum, in quibus ne Romani quidem populi praetermisit, quae vocantur, jura civilia. c. 5. In hac autem disputatione usus est philosophorum more, non veterum illorum, nempe Socraticorum, et qui a Platone profecti sunt Academicorum, et Peripateticorum, sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiae. Nam quae veteres illi fusa ac libere disputare consueverant, ea Cicero-

ceronis temporibus a Stoicis imprimis, articulatum distincteque dicebantur, quod negabant satisfieri huic de legibus loco posse, nisi separatim de singulis capitibus disputaretur. c. 13. Primus liber tamquam fontes omnium legum omnisque juris aperit, et ultimam legem dicit esse mentem Dei Optimi Maximi, omnia ratione jubentis et vetantis, a quo hominum vera lex proficiscitur, quae est ratio sapientis, apta ad jubendum et vetandum. cf. II. 4. Atque hoc est argumentum hujus libri, eamque scholam certis capitibus distinguit. Primo ergo docet, a Deo, cujus numine ac mente omnia regantur, praeclara quadam conditione generatum esse hominem: praeter alia enim bona, soli ex omnium animantium generibus ac naturis attributam esse rationem; quae, cum adoleverit atque perfecta sit, sapientia nominetur, ut homini cum Deo rationis societas sit, et, quia ratio lex sit, communicatio juris, ac tandem quaedam quasi agnatio; quod a Deo ratio sit ingenerata, c. 7-9. Deinde ostendit c. 10. 11. hominum inter ipsos esse, propter summam similitudinem et aequalitatem, summam societatem, conjunctionemque: ex quo sequitur tertium, ad participandum alium ab alio, communicandumque inter omnes jus, nos natura esse factos, efficiturque, quod quibusdam incredibile videtur, est autem necessarium, uti nihilo sese plus quisquam, quam alterum diligat. c. 12. Ex his tribus, tamquam principiis, sua sponte intelligere quisque potest, natura jus, non opinione et judicio humano contineri. c. 13-17. Sed de eodem peculiaris est, multisque argumentis confirmata disputatio, cujus tamen particula quaedam, statim ab initio, interit. Eam sequitur alia brevis, qua efficitur, jus et omne honestum sua sponte expetendum. c. 18. seq. Conclusio libri est de laudibus philosophiae et de Academicorum veterum Peripateticorumque et Stoicorum controversiis de bono et malo, in quibus magis de verbis quam de rebus concertari putat.

ATTICUS.

Lucens quidem ille, et haec Arpinatium quercus agnoscitur, saepe a me lectus in Mario. Si manet illa quercus, haec est profecto. etenim est sane vetus. **QUINTUS.** Manet vero, Attice noster, et semper manebit. fata est enim ingenio. Nullius autem agricolae cultu stirps tam diuturna, quam poëtae versu seminari potest. **Att.** Quo tandem modo, Quinte? aut quale est istuc, quod poëtae ferunt? mihi enim videris, fratrem laudando, suffragari tibi. **Q.** Sit ita sane. Verum tamen, dum ¹ latinae loquentur litterae, quercus huic loco non deerit, quae Mariana dicatur: eaque, ut ait Scaevola de fratris mei Mario,

Canescet faeculis innumerabilibus.

Nisi forte Athenae tuae sempiternam in arce oleam tenere potuerunt, aut, quod Homericus Ulysses Deli se proceram et teneram palmam vidisse dixit, hodie monstrant eandem: multaque alia multis locis diutius commemoratione manent, quam natura stare potuerunt. Quare glandifera illa quercus, ex qua olim evolavit

Nuntia fulva Jovis, miranda visa figura,

nunc sit haec. sed cum eam tempestas, vetustasve consumserit, tamen erit his in locis quercus, quam Marianam quercum vocent. **Att.** Non dubito id quidem: sed hoc jam non ex te, Quinte, quaero, verum ex ipso poëta, tuine versus hanc quercum severint, an ita factum de Mario, ut scribis, acceperis. **MARCUS.** Respondebo tibi equidem, sed non ante, quam mihi tu ipse responderis, Attice: ² num non longe a tuis aedibus inambulans, post excessum suum Romulus Proculo Julio dixerit, se deum esse, et Quirinum vocari, templumque sibi dedicari in eo loco iusserit: et Athenis, non longe item a tua illa antiqua domo, Orithyiam Aquilo sustulerit: sic enim est traditum. **Att.**

Quor-

¹ latine.

² certa, non l.

Quorsum tandem, aut cur ista quaeris? M. Nihil sane, nisi ne nimis diligenter ³ inquiras in ea, quae isto modo memoriae sint prodita. Att. Atqui multa quaeruntur in Mario, fictane, an vera sint; et a nonnullis, quod et in recenti memoria, et in Arpinati homine, vel se-
 veritas a te postulatur. M. Et mehercule, ego ⁴ me cupio non mendacem putari: sed tamen nonnulli isti, Tite, faciunt imperite, qui in isto periculo non ut a poeta, sed ut a teste, veritatem exigant. nec dubito, quin iidem, et cum Egeria collocutum Numam, et ab aquila Tarquinio apicem impositum putent. Q. Intel-
 ligo, te, frater, alias in historia leges observandas pu-
 tare, alias in poemate. M. Quippe cum in illa ad veri-
 tatem, Quinte, referantur, in hoc ad delectationem pleraque. quamquam et apud Herodotum, patrem histo-
 riae, et apud Theopompum sunt innumerabiles fabulae.

Att. Teneo, quam optabam, occasionem, neque omittam. M. Quam tandem, Tite? Att. Postulatur a te jamdiu, vel flagituratur potius historia. sic enim putant, te illam tractante, effici posse, ut in hoc etiam genere Graeciae nihil cedamus. Atque, ut audias, quid ego ipse sentiam, non solum mihi videris eorum stu-
 diis, qui litteris delectantur, sed etiam patriae debere hoc munus; ut ea, quae salva per te est, per te eun-
 dem sit ornata. abest enim historia litteris nostris, ut et ipse intelligo, et ex te persaepe audio. potes autem tu profecto satisfacere in ea, quippe cum sit opus, ut tibi quidem videri solet, unum hoc oratorium maxime. Quamobrem aggredere, quaesumus, et sume ad hanc rem tempus, quae est a nostris hominibus adhuc aut ignorata, aut relicta. Nam post annales pontificum maximorum, quibus nihil potest esse jucundius: si aut ad Fabium, aut ad eum, qui tibi semper in ore est, Catonem, aut ad Pisonem, aut ad Fannium, aut ad Vennonium venias: quamquam ex his alius alio plus habet virium, tamen quid tam exile, quam isti omnes? Fannii autem aetate conjunctus Antipater paullo inflavit
 I 3
 vehe-

³ inquiras.

⁴ Abest me.

vehementius, habuitque vires agrestes ille quidem atque horridas, sine nitore, ac palaeſtra, ſed tamen admonere reliquos potuit, ut accuratius ſcriberent. Ecce autem ſucceſſere huic Gellii, Clodius, Afellio, nihil ad Coelium; ſed potius ad antiquorum languorem, atque inſcitiam. Nam quid ¹Macrum numerem? cujus loquacitas habet aliquid argutiarum; nec id tamen ex illa erudita Graecorum copia, ſed ex librariolis Latinis: in orationibus autem multus et ineptus, ad ſummam impudentiam. Siſenna, ejus amicus, omnes adhuc noſtros ſcriptores, niſi qui forte nondum ediderunt, de quibus exiſtimare non poſſumus, facile ſuperavit. Is tamen neque orator in numero veſtro umquam eſt habitus, et in hiſtoria puerile quiddam conſectatur: ut unum Clitarchum, neque praeterea quemquam, de Graecis legiſſe videatur: eum tamen velle duntaxat imitari: quem ſi aſſequi poſſet, aliquantum ab optimo tamen abeſſet. Quare tuum eſt munus: hoc a te exſpectatur: niſi quid Quinto videtur ſecus. Q. Mihi vero nihil: et ſaepe de iſto collocenti ſumus. ſed eſt quaedam inter nos parva diſſenſio. Att. Quae tandem? Q. A quibus temporibus ſcribendi capiat exordium. ego enim ab ultimis cenſeo, quoniam illa ſic ſcripta ſunt, ut ne legantur quidem: ipſe autem aequali aetatis ſuae memoriam depoſcit, ut ea complectatur, quibus ipſe interfuit. Att. Ego vero huic potius aſſentior. ſunt enim maximae res in hac memoria, atque aetate noſtra: tum autem hominis amiſſimi, Cn. Pompeji, laudes illuſtrabit. incurret etiam in illum met memorabilem annum ſuum. quae ab iſto malo praedicari, quam, ut ajunt, de Remo et Romulo. M. Intelligo equidem a me iſtum laborem jamdiu poſtulari, Attice: quem non recuſarem, ſi mihi ullum tribueretur vacuum tempus et liberum. neque enim occupata opera, neque impedito animo, res tanta ſuſcipi poteſt. utrumque opus eſt, et cura vacare, et negotio. Att. Quid? ad cetera (quae ſcripſiſti plura, quam

quam quisquam e nostris) quod tibi tandem tempus vacuum fuit concessum? M. Subseciva quaedam tempora incurrunt, quae ego perire non patior: ut, siqui dies ad rusticandum dati sint, ad eorum numerum accommodentur, quae scribimus. Historia vero nec institui potest, nisi praeparato otio; nec exiguo tempore absolvi: et ego animi pendere soleo, cum semel quid orsus, traducor alio; neque tam facile interrupta contexo, quam absolvo instituta. Att. Legationem aliquam nimirum oratio ista postulat, aut ejusmodi quampiam cessionem liberam atque otiosam. M. Ego vero aetatis potius vacationi confidebam, cum praesertim non recusarem, quo minus, more patrio sedens in folio, consulentibus responderem, senectutisque non inertis grato atque honesto fungerer munere. sic enim mihi liceret et isti rei, quam desideras, et multis uberioribus atque majoribus, operae, quantum vellem, dare. Att. Atqui vereor, ne istam causam nemo noscat: tibi semper dicendum sit, et eo magis, quod te ipse mutasti, et aliud dicendi instituisti genus: ut, quemadmodum Roscius, familiaris tuus, in senectute numeros in cantu eccinerat, ipsasque tardiores fecerat tibiis: sic tu a contentionibus, quibus summis uti solebas, quotidie relaxes aliquid, ut jam oratio tua non multum a philosophorum lenitate absit. quod sustinere cum vel summa senectus posse videatur, nullam tibi a causis vacationem video dari. Q. At mehercule ego arbitrabar posse id populo nostro probari, si te ad jus respondendum dedisses. quamobrem, cum placebit, experiendum tibi censeo. M. Id, siquidem, Quinte, nullum esset in experiendo periculum. sed vereor, ne, dum minuere velim laborem, augeam, atque ad illam causarum operam, ad quam ego numquam, nisi paratus et meditatus accedo, adjungatur haec juris interpretatio, quae non tam mihi molesta sit propter laborem, quam quod dicendi cogitationem auferat, sine qua ad nullam majorem unquam causam sum ausus accedere.

Att. Quin igitur ista ipsa explicas nobis his subsecivis, ut ais, temporibus, et conscribis de jure civili subtilius, quam ceteri? Nam a primo tempore aetatis juri studere te memini, cum ipse etiam ad Scaevolam ventitarem: neque umquam mihi visus es ita te ad dicendum dedisse, ut jus civile contemneres. M. In longum sermonem me vocas, Attice: quem tamen, nisi Quintus aliud quid nos agere mavult, suscipiam: et, quoniam vacui sumus, dicam. Q. Ego vero libenter audierim. quid enim agam potius? aut in quo melius hunc consumam diem? M. Quin igitur ad illa spatia nostra sedesque pergimus? ubi, cum satis erit ¹ ambulatum, requiescemus. nec profecto nobis delectatio deerit, aliud ex alio quaerentibus. Att. Nos vero: et hac quidem adire, si placet, per ripam et umbram. Sed jam ordire explicare, quaeso, de jure civili quid sentias. M. ² Ego memini, summos fuisse in civitate nostra viros, qui id interpretari populo, et respondere soliti sint: sed eos magna professos, in parvis esse versatos. Quid enim est tantum, quantum jus civitatis? quid autem tam exiguum, quam est munus hoc eorum, qui consuluntur, quamquam est populo necessarium? nec vero eos, qui ei muneri praefuerunt, universi juris expertes fuisse existimo, sed hoc civile, quod vocant, eatenus exercuerunt, quoad populum praestare voluerunt. Id autem incognitum est, minusque in usu necessarium. Quamobrem quo me vocas? aut quid hortaris? ut libellos conficiam de stillicidiorum ac de parietum jure? aut ut stipulationum et judiciorum formulas componam? quae et scripta sunt a multis diligenter, et sunt humiliora, quam illa, quae a vobis exspectari puto. Att. Atqui, si quaeres, ego quid exspectem: quoniam scriptum est a te de optimo reipublicae statu, consequens esse videtur, ut scribas tu idem de legibus. sic enim fecisse video Platonem illum tuum, quem tu admiraris, quem omnibus anteponis, quem maxime diligis. M. Visne igitur, ut ille Crete

cum

¹ deambulatum.² Egone? summos.

cum Clinia, et cum Lacedaemonio Megillo, aetivis, quemadmodum describit, die, in cupressetis Cnosiorum, et spatiis silvestribus, crebro insistens, interdum acquiescens, de institutis rerum publicarum, ac de optimis legibus disputat: sic nos inter has procerissimas populos, in viridi opacaeque ripa inambulantes; tum autem residentes, quaeramus iisdem de rebus aliquid uberius, quam forensis usus desiderat? Att. Ego vero ista audire cupio. M. Quid ait Quintus? Q. Nulla de re magis. M. Et recte quidem. nec sic habetote, nullo in genere disputandi magis honeste patefieri, quid sit homini tributum natura, quantam vim rerum optimarum mens humana contineat, cujus muneris colendi efficiendique causa nati, et in lucem editi sumus, quae sit conjunctio hominum, quae naturalis societas inter ipsos. his enim explicatis, fons legum, et juris inveniri potest. Att. Non ergo a praetoris edicto, ut plerique nunc, neque a XII tabulis, ut superiores, sed penitus ex intima philosophia hauriendam juris disciplinam putas. M. Non enim id quaerimus hoc sermone, Pomponi, quemadmodum caveamus in jure, aut quid de quaque consultatione respondeamus. Sit ista res magna, sicut est: quae quondam a multis claris viris, nunc ab uno summa auctoritate, et scientia sustinetur: sed nobis ita complectenda in hac disputatione tota causa universi juris est, ac legum, ut hoc, civile quod dicimus, in parvum quendam, et angustum locum concludatur naturae. natura enim juris explicanda est nobis, eaque ab hominis repetenda natura: considerandae leges, quibus civitates regi debeant: tum haec tractanda, quae composita sunt et descripta, jura et jussa populorum, in quibus ne nostri quidem populi latebunt, quae vocantur jura civilia. Q. Alte vero, et, ut oportet, a capite, frater, repetis quod quaerimus: et qui aliter jus civile tradunt, non tam justitiae, quam litigandi tradunt vias. M. Non est ita, Quin-

Quinte: ac potius ignoratio juris litigosa est, quam scientia. Sed haec posterius. Nunc juris principia videamus.

Igitur doctissimis viris proficisci placuit a lege: haud scio an recte, si modo, ut iidem definiunt, Lex est ratio summa, insita in natura, quae jubet ea, quae facienda sunt, prohibetque contraria. Eadem ratio cum est in hominis mente confirmata et confecta, lex est. Itaque arbitrantur, prudentiam esse legem, cujus ea vis sit, ut recte facere jubeat, vetet delinquere: eamque rem illi Graeco putant nomine, a suum cuique tribuendo appellatam: ego nostro a legendo: nam ut illi aequitatis, sic nos delectus vim in lege ponimus, et proprium tamen utrumque legis est. Quod si ita recte dicitur, ut mihi quidem plerumque videri solet: a lege ducendum est juris exordium. ea est enim naturae vis: ea mens, ratioque prudentis: ea juris atque injuriae regula. Sed quoniam in populari ratione omnis nostra versatur oratio, populariter interdum loqui necesse erit, et eam legem, quae scripto sancit quod vult, aut jubendo, aut vetando, ut vulgus, appellare. Constituendi vero juris ab illa summa lege capiamus exordium, quae saeculis omnibus ante nata est, quam scripta lex ulla, aut quam omnino civitas constituta. Q. Commodius vero, et ad rationem instituti sermonis sapientius. M. Visne ergo, ipsius juris ortum a fonte repetamus? quo invento, non erit dubium, quo sint haec referenda, quae quaerimus. Q. Ego vero ita faciendum esse censeo. Att. Me quoque adscribito fratris sententiae. M. Quoniam igitur ejus reipublicae, quam optimam esse docuit in illis sex libris Scipio, tenendus est nobis et servandus status, omnesque leges accommodandae ad illud civitatis genus, serendi etiam mores, nec scriptis omnia sancienda: repetam stirpem juris a natura, qua duce est nobis omnis disputatio explicanda. Att. Rectissime: et quidem ista duce errari nullo pacto potest.

M. Dasne igitur hoc nobis, Pomponi, (nam Quinti novi sententiam) ¹ deorum immortalium vi, natura, ratione, potestate, mente, numine, sive quod est aliud verbum, quo planius significem quod volo, naturam omnem regi? nam si hoc non probas, ab eo nobis causa ordianda est potissimum. Att. Do sane, si postulas. etenim propter hunc concentum avium strepitumque fluminum, non vereor, condiscipulorum ne quis exaudiat. M. Atqui cavendum est. solent enim, id quod virorum bonorum est, admodum irasci. nec vero ferent, si audierint, te primum caput libri optimi prodidisse: in quo scripsit, *Nihil curare deum, nec sui, nec alieni.* Att. Perge, quaeso, nam id, quod tibi concessi, quorsum pertineat expecto. M. Non faciam longius. huc enim pertinet. Animal hoc providum, sagax, multiplex, acutum, memor, plenum rationis et consilii, quem vocamus Hominem, praeclara quadam conditione generatum esse a supremo Deo. solum est enim ex tot animantium generibus atque naturis particeps rationis et cogitationis, cum cetera sint omnia expertia. Quid est autem, non dicam in homine, sed in omni coelo atque terra, ratione divinus? quae cum adolevit atque perfecta est, nominatur rite Sapientia. Est igitur, quoniam nihil est ratione melius, eaque et in homine, et in deo, prima homini cum deo rationis societas. Inter quos autem ratio, inter eosdem etiam recta ratio communis est. Quae cum sit lex, lege quoque confociati homines cum diis putandi sumus. Inter quos porro est communio legis, inter eos communio juris est. Quibus autem haec sunt inter eos communia, et civitatis ejusdem habendi sunt. Si vero iisdem imperiis et potestatibus parent: multo etiam magis parent huic coelesti descriptioni mentique divinae, et praepotenti deo: ut jam universus hic mundus, una civitas communis deorum atque hominum existimanda, et quod in civitatibus ratione quadam, de qua dicetur idoneo loco, agnationibus familiarum distin-

stinguuntur status, id in rerum natura tanto est magnificentius, tantoque praeclarius, ut homines deorum agnatione et gente teneantur. Nam cum de natura omni quaeritur, disputari solet (et nimirum ita sunt, ut disputantur) perpetuis cursibus, conversionibus coelestibus existitisse quandam maturitatem ferendi generis humani: quod sparsum in terras atque satum, divino auctum sit animorum munere. cumque alia, quibus cohaerent homines, e mortali genere sumserint, quae fragilia essent et caduca; animum tamen esse ingeneratum a deo: ex quo vere vel agnatio nobis cum coelestibus, vel genus, vel stirps appellari potest. itaque ex tot generibus nullum est animal, praeter hominem, quod habeat notitiam aliquam dei: ipsisque in hominibus nulla gens est neque tam immansueta, neque tam fera, quae non, etiam si ignoret, qualem habere deum deceat, tamen habendum sciat. Ex quo efficitur illud, ut is agnoscat Deum, qui, unde ortus sit, quasi recorderetur, ac noscat. Jam vero virtus eadem in homine, ac deo est, neque ullo alio ingenio praeterea. est autem virtus nihil aliud, quam in se perfecta et ad summum perducta natura. est igitur homini cum deo similitudo. Quod cum ita sit, quae tandem potest esse ¹ propior certiorve cognatio? Itaque ad hominum commoditates et usus, tantam rerum ubertatem natura largita est, ut ea, quae gignuntur, donata consulto nobis, non fortuito nata videantur: nec solum ea, quae frugibus atque baccis terrae foetu profunduntur, sed etiam pecudes: quod perspicuum sit, partim esse ad usum hominum, partim ad fructum, partim ad vescendum procreatas. Artes vero innumerabiles repertae sunt, docente natura. quam imitata ratio, res ad vitam necessarias sollerter consecuta est. Ipsum autem hominem eadem natura non solum celeritate mentis ornavit, sed etiam sensus, tamquam satellites, attribuit, ac nuntios: et rerum plurimarum ² obscurarum necessarias intelligentias enudavit, quasi fundamenta quaedam sciendi.

¹ propior.² obscuras et n.

scientiae: figuramque corporisabilem, et aptam ingenio humano dedit. nam cum ceteras animantes abjecisset ad pastum, solum hominem erexit, ad coelique, quasi cognationis domiciliique pristini conspectum excitavit: tum speciem ita formavit oris, ut in ea penitus reconditos mores effingeret. Nam et oculi nimis arguti, quemadmodum animo affecti simus, loquuntur: et is, qui appellatur vultus, qui nullo in animante esse, praeter hominem, potest, indicat mores: cuius vim Graeci norunt, nomen omnino non habent. Omitto opportunitates, habilitatesque reliqui corporis, moderationem vocis, orationis vim, quae conciliatrix est humanae maxime societatis. Neque enim omnia sunt huius disputationis, ac temporis: et hunc locum fatis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legistis, expressit Scipio. Nunc quoniam hominem, quod principium reliquarum rerum esse voluit, generavit et ornavit Deus, perspicuum sit illud (ne omnia differantur) ipsam per se naturam longius progredi: quae etiam nullo docente profecta ab iis, quorum, ex prima et inchoata intelligentia, genera cognovit, confirmat ipsa per se rationem, et perficit.

Att. Dii immortales, quam tu longe juris principia repetis! atque ita, ut ego non modo ad illa non properem, quae exspectabam a te de jure civili, sed facile patiar, te hunc diem vel totum in isto sermone consumere. sunt enim haec majora, quae aliorum causa fortasse complecteris, quam ipsa illa, quorum haec causa praeparantur. M. Sunt haec quidem magna, quae nunc breviter attinguntur: sed omnium, quae in hominum doctorum disputatione versantur, nihil est profecto praestabilius, quam plane intelligi, nos ad justitiam esse natos, neque opinione, sed natura constitutum esse jus. Id jam patebit, si hominum inter ipsos societatem, conjunctionemque perspexeris. Nihil est enim unum uni tam simile, tam par, quam omnes inter nosmetipsos sumus. Quod si depravatio consuetudinum, si opinionum vanitas non imbecillitatem animorum
tor-

torqueret et flecteret, quocumque coepisset: sui nemo ipse tam similis esset, quam omnes sunt omnium. itaque quaecumque est hominis definitio, una in omnes valet. Quod argumenti satis est, nullam dissimilitudinem esse in genere. quae si esset, non una omnes definitio contineret. Etenim ratio, qua una praestamus beluis, per quam conjectura valemus, argumentamur, refellimus, differimus, conficimus aliquid, concludimus, certe est communis, doctrina differens, discendi quidem ¹ facultas par. nam et sensibus eadem omnia comprehenduntur: et ea, quae movent sensus, itidem movent omnium: quaeque in animis imprimuntur, de quibus ante dixi, inchoatae intelligentiae, similiter in omnibus imprimuntur: interpretsque est mentis oratio, verbis discrepans, sententiis congruens. Nec est quisquam gentis ullius, qui ducem naturam nactus, ad virtutem pervenire non possit. Nec solum in rectis, sed etiam in pravitatibus, insignis est humani generis similitudo. nam et voluptate capiuntur omnes: quae etsi illecebra turpitudinis, tamen habet quiddam simile naturalis boni. ² laevitate enim et suavitatem delectans, sic ab errore mentis, tamquam salutare aliquid, asciscitur: similique inscitia mors fugitur, quasi dissolutio naturae: vita expetitur, quia nos, in quo nati sumus, continet: dolor in maximis malis ducitur, cum sua asperitate, tum quod naturae interitus videtur sequi. Propterque honestatis et gloriae similitudinem, beati, qui honorati sunt, videntur: miseri autem, qui inglorii. molestiae, laetitiae, cupiditates, timores, similiter omnium mentes pervagantur: nec, si opiniones aliae sunt apud alios, ideoque, qui canem, et falem, ut deos, colunt, non eadem superstitione, qua ceterae gentes, conflictantur. Quae autem natio non comitatem, non benignitatem, non gratum animum et beneficii memorem diligit? quae superbos, quae maleficos, quae crudeles, quae ingratos non aspernatur, non odit? quibus ex rebus cum omne
genus

1 facultate.

2 lenitate.

genus hominum sociatum inter se esse intelligatur, illud extremum est, quod recte vivendi ratio meliores efficit. Quae si approbatis, pergam ad reliqua, sin quid requiritis, id explicemus prius. Att. Nos vero nihil: ut pro utroque respondeam.

M. Sequitur igitur, ad participandum alium ab alio, communicandumque inter omnes ³ jus, nos natura esse factos. atque hoc in omni hac disputatione sic intelligi volo, quod dicam naturam esse: tantam autem esse corruptelam malae consuetudinis, ut ab ea tamquam igniculi exstinguantur a natura dati, exorianturque, et confirmentur vitia contraria. Quod si, quo modo est natura, sic iudicio homines, humani (ut ait poeta) nihil a se alienum putarent, coleretur jus aequae ab omnibus. quibus enim ratio a natura data est, iisdem etiam recta ratio data est: ergo et lex, quae est recta ratio in iubendo, et vetando: si lex, jus quoque. at omnibus ratio. jus igitur datum est omnibus. recteque Socrates execrari eum solebat, qui primus utilitatem a natura sejunxisset. Id enim querebatur caput esse exitiorum omnium: unde est illa Pythagorea vox, ΤΑ ΤΩΝ ΦΙΛΩΝ ΚΟΙΝΑ, καὶ ΦΙΛΙΑΝ ΙΣΟΤΗΤΑ. ex quo perspicitur, cum hanc benivolentiam tam late longeque diffusam vir sapiens in aliquem pari virtute praeditum contulerit, tum illud effici, quod quibusdam incredibile videatur, sit autem necessarium, ut nihilo sese plus, quam alterum diligat. Quid enim est, quod differat, cum sint cuncta paria? quod si interesse quippiam tantulum modo potuerit, jam amicitiae nomen occiderit: cuius est ea vis, ut, simul atque sibi aliquid, quam alteri, maluerit, nulla sit. Quae praemuniuntur omnia reliquo sermoni, disputationique nostrae, quo facilius jus in natura esse positum, intelligi possit. De quo cum perpanca dixero, tum ad jus civile veniam, ex quo haec omnis nata est oratio.

Q. Tu vero jam perpauca scilicet. ex iis enim, quae dixisti, Attico videtur, mihi quidem certe, ex natura ortum esse jus. Att. An mihi aliter videri possit, cum haec jam perfecta sint: primum quasi muneribus deorum nos esse instructos et ornatos: secundo autem, unam esse hominum inter ipsos vivendi parem communemque rationem: deinde omnes inter se naturali quadam indulgentia et benivolentia, tum etiam societate juris contineri? quae cum vera esse recte, ut arbitror, concesserimus, qui jam licet nobis a natura leges et jura sejungere? M. Recte dicis: et res sic se habet. Verum philosophorum more, non veterum quidem illorum; sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiae: quae fusa olim disputabantur, ac libere, ea nunc articulatim distincteque dicuntur. nec enim satisfieri censent huic loco, qui nunc est in manibus, nisi separatim hoc ipsum, naturae esse jus, disputarint. Att. Et scilicet tua libertas differendi amissa est: aut tu is es, qui in disputando non tuum iudicium sequere, sed auctoritati aliorum pareas? M. Non semper, Tite: sed iter hujus sermonis quod sit, vides. ad respublicas firmandas, et ad stabiliendas vires, sanandos populos, omnis nostra pergit oratio. Quocirca vereor committere, ut non bene provisâ et diligenter explorata principia ponantur: nec tamen ut omnibus probentur, (nam id fieri non potest) sed ut iis, qui omnia recta atque honesta, per se expetenda duxerunt, et aut nihil omnino in bonis numerandum, nisi quod per seipsum laudabile esset, aut certe nullum habendum magnum bonum, nisi quod vere laudari sua sponte posset: his omnibus (sive in Academia vetere cum Speusippo, Xenocrate, Polemone manserunt: sive Aristotelem, et Theophrastum, cum illis re congruentes, genere docendi paullum differentes, secuti sunt: sive, ut Zenoni visum est, rebus non commutatis, immutaverunt vocabula: sive etiam Aristonis difficilem atque arduam, sed jam tamen fractam et convictam sectam secuti sunt, ut, virtutibus exceptis atque vitiis, cetera

in

in summa aequalitate ponerent) his omnibus haec, quae dixi, probantur. Sibi autem indulgentes, et corpori deservientes, atque omnia, quae sequantur in vita, quaeque fugiant, voluptatibus et doloribus ponderantes, etiam si vera dicunt, (nihil enim opus est hoc loco litibus) in hortulis suis jubeamus dicere, atque etiam ab omni societate reipublicae, cujus partem nec norunt ullam, nec unquam nosse voluerunt, paulisper faceſſant, rogemus. Perturbatricem autem harum omnium rerum Academiam, hanc ab Arceſila et Carneade recentem, exoremus, ut ſileat. nam ſi invaſerit in haec, quae ſatis ſcite nobis inſtructa et compoſita videntur, nimias edet ruinas. quam quidem ego placare cupio, ſubmovere non audeo.

*Deſunt hîc fortasſe nonnulla de peccati conſcientia
et ſclerum poenis.*

Nam et in iis ſine illius ſuffimentis expiati ſumus. At vero ſclerum in homines atque impietatum nulla expiatio eſt. Itaque poenas luunt non tam judiciis, (quae quondam nusquam erant, hodie multifariam nulla ſunt, ¹ ubi ſunt tamen, perſaepe falſa ſunt) ² quam ut eos ³ agitent, infectenturque furiae, non ardentibus taedis, ſicut in fabulis, ſed angore conſcientiae, fraudisque cruciatu. Quod ſi homines ab injuria poena, non natura arcere deberet, quaenam ſollicitudo vexaret impios, ſublato ſuppliciorum metu? quorum tamen nemo tam audax umquam fuit, quin aut abnueret a ſe commiſſum eſſe facinus, aut juſti ſui doloris cauſam aliquam fingeret, deſenſionemque facinoris a naturae jure aliquo quaereret. Quae ſi appellare audent impii, quo tandem ſtudio colentur a bonis? Quod ſi poena, ſi metus ſupplicii, non ipſa turpitudine, deterret ab injurioſa facinoroſaque vita: nemo eſt injuſtus; aut incauti potius habendi ſunt improbi. Tum autem qui non ipſo honeſto movemur, ut boni viri ſimus, ſed utili-

¹ ut ſint. ² Abſt. quam. ³ agitant infectanturque.
Cic. de Offic. K

utilitate aliqua atque fructu, callidi sumus, non boni. nam quid faciet is homo in tenebris, qui nihil timet nisi testem, et judicem? quid, in deserto loco nactus, quem multo auro spoliare possit, imbecillum atque folium? noster quidem hic natura justus vir, ac bonus, etiam colloquetur, juvabit, in viam deducet: is vero, qui nihil alterius causa facit, et metitur suis commodis omnia, videtis, credo, quid sit acturus. Quod si negabit, se illi vitam erepturum, et aurum ablaturum; numquam ob eam causam negabit, quod id natura turpe judicet, sed quod metuat; ne emanet, id est, ne malum habeat. O rem dignam, in qua non modo docti, verum etiam agrestes erubescant! Jam vero illud stultissimum, existimare omnia justa esse, quae scita sint in populorum institutis, aut legibus. Etiamne, si quae leges sint tyrannorum? si triginta illi Athenis leges imponere voluissent? aut, si omnes Athenienses delectarentur tyrannicis legibus, num idcirco hae leges, justae haberentur? nihilo, credo, magis illa, quam interrex noster tulit, ut dictator, quem vellet civium, indicta causa impune posset occidere. est enim unum jus, quo devincta est hominum societas, et quod lex constituit una. quae lex est recta ratio imperandi atque prohibendi: quam qui ignorat, is est injustus, sive est illa scripta uspiam, sive nusquam. Quod si justitia est obtemperatio scriptis legibus, institutisque populorum, et si, ut iidem dicunt, utilitate omnia metienda sunt: negliget leges, easque perrumpet, si poterit, is, qui sibi eam rem fructuosam putabit fore. Ita fit, ut nulla sit omnino justitia; si neque natura est, et ea, quae propter utilitatem constituitur, utilitate alia convellitur. Atqui, si natura ¹ confirmatum jus non erit, virtutes omnes ² tollentur. ubi enim liberalitas, ubi patriae caritas, ubi pietas, ubi aut bene merendi de altero, aut referendae gratiae voluntas poterit existere? nam haec nascuntur ex eo, quod natura propensi sumus ad diligendos homines: quod fundamentum juris est: neque

¹ confirmatura.² tollantur.

neque solum in homines obsequia, sed etiam ³ in deos, caerimoniae religionesque tollentur: quas non metu, sed ea conjunctione, quae est homini cum deo, conservandas puto. Quod si populorum jussis, si principum decretis, si sententiis judicum, jura constituerentur; jus esset, latrocinari: jus, adulterare: jus, testamenta falsa supponere, si haec suffragiis aut scitis multitudinis probarentur. Quae si tanta potestas est stultorum sententiis atque jussis, ut eorum suffragiis rerum natura vertatur: cur non sanciant, ut, quae mala perniciosaeque sunt, habeantur pro bonis ac salutaribus? aut cur, cum jus ex injuria lex facere possit, bonum eadem facere non possit ex malo? Atqui nos legem bonam a mala, nulla alia nisi naturae norma dividere possumus. Nec solum jus et injuria a natura ⁴ dijudicantur, sed omnino omnia honesta, ac turpia. nam et communis intelligentia nobis notas res efficit, easque in animis nostris ⁵ inchoat, ut honesta in virtute ponantur, in vitiis turpia. Haec autem in opinione existimare, non in natura posita, dementis est. Nam nec arboris, nec equi virtus, quae dicitur, (in quo abutimur nomine) in opinione sita est, sed in natura. quod si ita est; honesta quoque et turpia natura dijudicanda sunt. Nam si opinione universa virtus, eadem ejus etiam partes probarentur. Quis igitur prudentem, et, ut ita dicam, catum, non ex ipsius habitu, sed ex aliqua re externa judicet? est enim virtus perfecta ratio. quod certe in natura est. igitur omnis honestas eodem modo. Nam ut vera, et falsa, ut consequentia, et contraria, sua sponte, non aliena judicantur: sic constans et perpetua ratio vitae, quae est virtus, itemque inconstantia, quod est vitium, sua natura probatur. Nos ingenia juvenum non item ad ingenia: naturae virtutes et vitia, quae existunt ab ingeniis, judicabuntur? an ea non aliter? honesta, et turpia, non ad naturam referri necesse erit? quod laudabile bonum est, in se habeat quod laudetur necesse est. ipsum enim bonum, non

K 2

est

³ in deos caerim.⁴ dijudicatur.⁵ inchoavit.

est opinionibus, sed natura. nam ni ita esset, beati quoque opinione essent. quo quid dici potest stultius? quare cum et bonum et malum natura judicetur, et ea sint principia naturae; certe honesta quoque et turpia simili ratione dijudicanda, et ad naturam referenda sunt. Sed perturbat nos opinionum varietas hominumque dissensio: et quia non idem contingit in sensibus, hos natura certos putamus: illa, quae aliis sic, aliis secus, nec iisdem semper uno modo videntur, ficta esse¹ ducimus. quod est longe aliter. Nam sensus nostros non parens, non nutrix, non magister, non poëta, non scena depravat, non multitudinis consensus abducit a vero. Animis omnes tenduntur insidiae, vel ab iis, quos modo enumeravi, qui teneros et rudes cum acceperunt, inficiunt, et flectunt, ut volunt, vel ab ea, quae penitus in omni sensu implicata insidet, imitatrix boni, voluptas, malorum autem mater omnium: cujus blanditiis corrupti, quae natura bona sunt, quia dulcedine hac et scabie carent, non cernimus fati.

Sequitur, ut conclusa mihi jam haec sit omnis ratio, (id quod ante oculos ex iis est, quae dicta sunt) et jus, et omne honestum, sua sponte esse expetendum. Etenim omnes viri boni ipsam aequitatem, et jus ipsum amant, nec est viri boni, errare, et diligere, quod per se non sit diligendum. Per se igitur jus est expetendum, et colendum. quod si² jus: etiam iustitia: ³ sin ea, reliquae quoque virtutes, per se colendae sunt. Quid? liberalitas gratuita est, an mercenaria? si sine praemio benigna est, gratuita: si cum mercede, conducta: nec est dubium, quin is, qui liberalis, benignusve dicitur, officium, non fructum sequatur. Ergo item iustitia nihil⁴ expetit praemii, nihil pretii. per se igitur expetitur. eademque omnium virtutum causa atque sententia est. Atque etiam si emolumentis, non sua sponte virtus⁵ expetitur, una erit

1 dicimus.

2 jus est.

3 sic in ea.

4 expimit.

5 expenditur.

erit virtus, quae malitia rectissime dicetur. Ut enim quisque maxime ad suum commodum refert, quaecumque agit, ita minime est vir bonus; ut, qui virtutem praemio metiuntur, nullam virtutem, nisi malitiam putent. Ubi enim beneficus, si nemo alterius causa benigne facit? ubi gratus, si non eum ipsum cernunt grati, cui referunt gratiam? ubi illa sancta amicitia, si non ipse amicus per se amatur toto pectore, ut dicitur? qui etiam deferendus et abjiciendus est, desperatis emolumentis et fructibus, quo quid potest dici immanius? Quod si amicitia per se colenda est, societas quoque hominum, et aequalitas, et justitia, per se expetenda. Quod ni ita est, omnino justitia nulla est. id enim injustissimum ipsum est, justitiae mercedem quaerere. Quid vero de modestia, quid de temperantia, quid de continentia, quid de verecundia, pudore, pudicitiaque dicemus? infamiaene metu non esse petulantes: an legum et judiciorum? Innocentes ergo, et verecundi sunt, ut bene audiant, et ut rumorem bonum colligant? Erubescunt pudici etiam loqui de pudicitia. ac me nimis istorum philosophorum pudet, qui nullum vitium vitare, nisi judicio ipso notatum, putant. Quid enim? possumus eos, qui a stupro arcentur infamiae metu, pudicos dicere, cum ipsa infamia propter rei turpitudinem consequatur? nam quid aut laudari rite, aut vituperari potest, si ab ejus natura recesseris, quod aut laudandum, aut vituperandum putes? an corporis pravitates, si erunt perinsignes, habebunt aliquid offensionis: animi deformitas non habebit? cujus turpitudine ex ipsis vitiis facillime⁶ perspicitur. quid enim foedius avaritia, quid immanius libidine, quid contemptius timiditate, quid abjectius tarditate et stultitia dici potest? Quid ergo? eos, qui singulis vitiis excellunt, aut etiam pluribus; propter damna, aut detrimenta, aut cruciatus aliquos, miseros esse dicimus, an propter vim turpitudinemque vitiorum? quod item ad contrariam laudem in virtutem

dici potest. Postremo, si propter alias res virtus expetitur, melius esse aliquid, quam virtutem, necesse est. Pecuniamne igitur? an honores? an formam? an validudinem? quae et, cum adsunt, perparva sunt; et, quam diu affutura sint, certum sciri nullo modo potest. an (quod turpissimum dictu est) voluntatem? at in ea quidem spernenda et repudianda virtus vel maxime cernitur.

Videtisne, quanta series rerum sententiarumque sit: atque ut ex alio alia nectantur? quin labebar longius, nisi me retinuissem. Q. Quo tandem? libenter enim, frater, ad istam orationem tecum prolaberer. M. Ad finem bonorum, quo referuntur, et cujus apiscendi causa sunt facienda omnia: controversam rem, et plenam dissensionis inter doctissimos: sed aliquando tamen judicandam. Att. Qui istuc fieri potest, L. Gellio mortuo? M. Quid tandem id ad rem? Att. Quia¹ me Athenis audire ex Phaetro meo memini, Gellium, familiarem tuum, cum proconsole ex praetura in Graeciam venisset, Athenis philosophos, qui tum erant, in locum unum convocasse, ipsisque magnopere auctorem fuisse, ut aliquando controversiarum aliquem facerent modum. quod si essent eo animo, ut nollent aetatem in litibus conterere; posse rem convenire: et simul operam suam illis esse pollicitum, si posset inter eos aliquid convenire. M. Joculari istuc quidem, Pomponi, et a multis saepe derisum. sed ego plane vellem me arbitrum inter antiquam Academiam et Zenonem datum. Att. Quo tandem istuc modo? M. Quia de re una solum dissident, de ceteris mirifice congruunt. Att. Ain tandem? una de re est solum dissensio? M. Quae quidem ad rem pertineat, una: quippe cum antiqui omnes, quod secundum naturam esset, quo juremur in vita, bonum esse decreverint: hic, nisi quod honestum esset, nihil putarit bonum. Att. Perparvam vero controversiam dicis, ac non eam, quae dirimat omnia. M. Probe quidem sentis, si re, ac non verbis dissi-

² diffident. Att. Ergo assentiris Antiocho familiari meo (magistro enim non audeo dicere) quocum vixi, et qui me ex nostris paene convellit hortulis, deduxitque in Academiam perpauculis passibus. M. Vir iste fuit ille quidem prudens et acutus, et in suo genere perfectus, mihi que, ut scis, familiaris: cui tamen ego assentiar in omnibus, necne, mox videro: hoc dico, controversiam totam istam posse sedari. Att. ³ Qui istuc tandem vides? M. Quia si, ut Chius Aristo dixit, solum bonum esse diceret, quod honestum esset, malumque, quod turpe, ceteras res omnes plane pares, ac ne minimum quidem, utrum adessent, an abessent, interesse, valde a Xenocrate, et Aristotele, et ab illa Platonis familia discreparet, essetque inter eos de re maxima, et de omni vivendi ratione dissensio. Nunc vero cum decus, quod antiqui summum bonum esse dixerunt, hic solum bonum dicat: item dedecus, quod illi summum malum, hic solum: divitias, valitudinem, pulcritudinem, commodas res appellet, non bonas: paupertatem, debilitatem, dolorem, incommodas, non malas: sentit idem, quod Xenocrates, quod Aristoteles: loquitur alio modo. Ex hac autem non rerum, sed verborum discordia, controversia nata est de finibus: in qua quoniam usucapionem ^{xii} tabulae intra quinque pedes esse ⁴ noluerunt, depascei veterem possessionem Academiae ab hoc acuto homine non sinemus; nec Mamilia lege singuli, sed ex iis tres arbitri fines regemus. Q. Quamnam igitur sententiam dicimus? M. Requiri placere terminos, quos Socrates pegerit, iisque parere. Q. Praeclare, frater, jam nunc a te verba usurpantur civilis juris et legum: quo de genere expecto disputationem tuam. nam ista quidem magna dijudicatio est, ut ex te ipso saepe cognovi. Sed certe res ista se ⁵ habet, ut ex natura vivere, summum bonum sit, id est, vita modica, et apta virtute perfrui: aut naturam sequi, et ejus quasi lege vivere, id est, nihil, quantum in ipso sit, praetermittere, quo minus

K 4

ea,

² diffiderent.³ Quin.⁴ voluerunt.⁵ habent.

ea, quae natura postulet, consequatur, quod inter haec velit virtute tamquam lege vivere. Quapropter hoc dijudicari nescio an ¹ numquam, sed hoc sermone certe non potest, si quidem id, quod suscepimus, perfecturi simus. Att. At ego huc declinabam nec invitus. Q. Licebit alias: nunc id agamus, quod coepimus, cum praesertim ad id nihil pertineat haec de summo malo bonoque dissensio. M. Prudentissime, Quinte, dicis. nam quae a me adhuc dicta sunt,

* Q. Nec Lycurgi leges, nec Solonis, neque Charondae, neque Zaleuci, nec nostras XII tabulas, nec plebiscita desidero: sed te existimo cum populis, tum etiam singulis hodierno sermone leges vivendi, et disciplinam daturum. M. Est hujus vero disputationis, Quinte, proprium id, quod exspectas: atque utinam esset etiam facultatis meae! Sed profecto ita se res habet, ut, quoniam vitiorum emendatricem legem esse oportet, commendatricemque virtutum, ab ea vivendi doctrina ducatur. Ita fit, ut mater omnium bonarum artium sapientia sit: a cujus amore Graeco verbo philosophia nomen invenit: qua nihil a diis immortalibus uberius, nihil florentius, nihil praestabilius hominum vitae datum est. haec enim una nos cum ceteras res omnes, tum, quod est difficillimum, docuit, ut nosmetipsos nosceremus, cujus praecepti tanta vis, tanta sententia est, ut ea non homini cuiquam, sed Delphico deo tribueretur. Nam qui se ipse norit, primum aliquid sentiet se habere divinum, ingeniumque in se suum, sicut simulacrum aliquod, dedicatum putabit; tantoque munere deorum semper dignum aliquid et faciet, et sentiet: et, cum se ipse tentarit, totumque perpexerit; intelliget, quemadmodum a natura subornatus in vitam venerit, quantaque instrumenta habeat ad obtinendam adipiscendamque sapientiam: quoniam ² principia rerum omnium, quasi adumbratas intelligentias, animo ac mente conceperit: quibus illustratus, sapientia duce, bonum virum, et ob eam ipsam

¹ unquam.

² principio.

sam causam cernat se beatum fore. Nam cum animus, cognitis perceptisque virtutibus, a corporis obsequio indulgentiaque discesserit, voluptatemque, sicut labem aliquam decoris, oppresserit, omnemque mortis, dolorisque timorem effugerit, societatemque caritatis coierit cum suis, omnesque natura conjunctos, suos duxerit, cultumque deorum et puram religionem susceperit, et exacerit illam, ut oculorum, sic ingenii aciem, ad bona deligenda, et rejicienda contraria: quae virtus ex providendo est appellata Prudentia: quid eo dici, aut ³ cogitari poterit beatius? Idemque cum coelum, terras, maria, rerumque omnium naturam perspexerit, eaque unde generata, quo recurrant, quando, quo modo obitura, quid in iis mortale et caducum, quid divinum, aeternumque sit, viderit, ipsumque ea moderantem et regentem paene prehenderit, seseque non + unius circumdatum moenibus loci, sed civem totius mundi, quasi unius urbis, agnoverit: in hac ille magnificentia rerum, atque in hoc conspectu et cognitione naturae, dii immortales! quam ipse se noscet? quod Apollo praecepit Pythius: quam contemnet, quam despiciet, quam pro nihilo putabit ea, quae vulgo dicuntur amplissima? Atque haec omnia, quasi sepimento aliquo, vallabit differendi ratione, veri et falsi ⁵ iudicandi disciplina et scientia, et arte quadam intelligendi, quid quamque rem sequatur, et quid sit cuique contrarium. Cumque se ad civilem societatem natum senserit, non solum illa subtili disputatione sibi utendum putabit, sed etiam fusa latius perpetua oratione, qua regat populos, qua stabiliat leges, qua castiget improbos, qua tueatur bonos, qua laudet claros viros: qua praecepta salutis, et ⁶ laudis apte ad persuadendum edat suis civibus: qua hortari ad decus, revocare a flagitio, consolari possit afflictos, factaque et consulta fortium et sapientum, cum improborum ignominia, sempiternis monumentis prodere. Quae cum tot res,

K 5

tan-

3 excogitari.

4 unjs.

5 iudicio.

6 laudes.

tantaeque sint, quae inesse in homine perspiciantur ab iis, qui seipsi velint nosse; earum parens est educatrixque sapientia. Att. Laudata quidem a te graviter et vere. Sed quorsum haec pertinent? M. Primum ad ea, Pomponi, de quibus acturi jam sumus: quae tanta esse volumus: non enim erunt, nisi ea fuerint, unde ille manant, amplissima. Deinde facio et libenter, et, ut spero, recte, quod eam, cuius studio teneor, quaeque me¹ eum, quicumque sum, effecit, non possum silentio praeterire. Att. Vero facis et merito, [et ipse]: fuitque id, ut dicis, in hoc sermone faciendum.

M. TULLII CICERONIS

DE

L E G I B U S

LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Cum jus omne vel divinum sit vel humanum: divini autem prima sine dubio debeat esse cura: ab hoc merito initium fecit Cicero, totamque religionem hoc libro constituit. Repetit totam disputationem ab aeterna illa et summa lege, quas est ratio divina et humana, apta ad vetandum et jubendum. c. 4. Proponit deinde ipsam legem, e legibus Numae et moribus Romanis ductam, c. 8. 9; praemisso, Platonis more, prooemio, de legis laudibus, et quidem propriis generis sui. c. 7. Reliqua autem pars libri versatur in ista lege explicanda et tamquam suadenda, ut, quibus de causis quaeque legis pars placeat, intelligatur. In quo non solum

¹ Abest enim.

solum Platonem aliosque Graecos philosophos imitatur, qui de legibus scripsere, v. III. 5. 6.; sed etiam consuetudinem magistratum Romanorum, qui in ferendis rogandisque legibus, primum de laude et necessitate legis in universum differebant, deinde a praecone, scriba subjiciente, recitari legem jubebant, mox docendo, explicando, rationibusque afferendis eam suadebant, atque, hoc demum facto, populum discedere et, datis tabellis, in sua quemque tribu suffragium ferre jubebant. III. 4. in fin.

ATTICUS.

Sed visne, quoniam et fatis jam ambulatum est, et tibi aliud dicendi initium sumendum est, locum mutemus, et in insula, quae est in Fibreno, (nam opinor illi alteri flumini nomen esse) sermoni reliquo demus operam, sedentes? M. Sane quidem. nam illo loco libentissime soleo uti, sive quid mecum ipse cogito, sive ² quid aut scribo, aut lego. Att. Equidem, qui nunc ³ primum huc venerim, satiari non queo; magnificasque villas, et pavimenta marmorea, et laqueata tecta contemno. ductus vero aquarum, quos isti nilos et euripos vocant, quis non cum haec videat, irriferit? Itaque, ut tu paulo ante de lege et jure differens, ad naturam referebas omnia; sic in his ipsis rebus, quae ad quietem animi delectationemque quaeruntur, natura dominatur. Quare antea mirabar, (nihil enim his in locis nisi faxa, et montes cogitabam: idque ut facerem, et rationibus inducebar tuis, et versibus:) sed mirabar, ut dixi, te tam valde hoc loco delectari: nunc contra miror, te, cum Roma absis, usquam potius esse. M. Ego vero, cum licet plures dies abesse, praesertim hoc tempore anni, et amoenitatem hanc et salubritatem sequor, raro autem licet. Sed nimirum me alia quoque causa delectat, quae te non attingit ita.

Att.

² Abest quid.³ potissimum.

Att. Quae tandem ista causa est? M. Quia, si verum dicimus, haec est mea, et hujus fratris mei germana patria: hinc enim orti stirpe antiquissima ¹ sumus: hic sacra, hic ² genus, hic majorum multa vestigia. Quid plura? hanc vides villam, ut nunc quidem est, ³ latius aedificatam patris nostri studio: qui cum esset infirma valitudine, hic fere aetatem egit in litteris. sed hoc ipso in loco, cum avus viveret, et antiquo more parva esset villa, ut illa Curiana in Sabinis, me scito esse natum. Quare inest nescio quid, et latet in animo ac sensu meo, quo me plus hic locus fortasse delectet: siquidem etiam ille sapientissimus vir, Ithacam ut videret, immortalitatem scribitur repudiasse. Att. Ego vero tibi istam justam causam puto, cur huc libentius venias, atque hunc locum diligas. Quin ipse, vere dicam, sum illi villae amicioior modo factus, atque huic omni solo, in quo tu ortus et procreatus es. move-mur enim nescio quo pacto locis ipsis, in quibus eorum, quos diligimus, aut admiramur, adsunt vestigia. me quidem ipsae illae nostrae Athenae non tam operibus magnificis, exquisitisque antiquorum artibus delectant, quam recordatione summorum virorum, ubi quisque habitare, ubi sedere, ubi disputare sit solitus: studio-seque eorum etiam sepulcra contemplor. quare istum, ubi tu es natus, plus amabo posthac locum. M. Gau-deo igitur, me incunabula paene mea tibi ostendisse. Att. Equidem me cognosse admodum gaudeo. Sed il-lud tamen quale est, quod paulo ante dixisti; hunc lo-cum (idem ego te accipio dicere Arpinum) germanam patriam esse vestram? numquid duas habetis patrias? ⁴ an est illa una patria communis? nisi forte sapienti illi Catoni fuit patria non Roma, sed Tusculum. M. Ego mehercule et illi, et omnibus municipibus duas esse censeo patrias: unam naturae: alteram, civitatis: ut ille Cato, cum esset Tusculi natus, in populi Ro-mani civitatem susceptus est. itaque, cum ortu Tus-culanus esset, civitate Romanus, habuit alteram loci patriam,

1 Absent sumus. 2 gens. 3 lautius. 4 anne.

patriam, alteram juris: ut vestri Attici, ⁵ postquam
 Thesens ⁶ eos demigrare ex agris, et in astu, quod
 appellatur, omnes se conferre iussit, et Sunii erant
 iidem et Attici: sic nos et eam patriam ⁷ dicimus, ubi
 nati, et illam, qua excepti sumus. sed necesse est,
 caritate eam praestare, qua reipublicae nomen universae
 civitatis est: pro qua mori, et cui nos totos dedere,
 et in qua nostra omnia ponere, et quasi consecrare de-
 bemus. Dulcis autem non multo secus est ea, quae
 genuit, quam illa, quae excepit. itaque ego hanc
 meam esse patriam prorsus numquam negabo, dum illa
 sit major, et haec in ea contineatur. Att. Recte igitur
 Magnus ille noster: me audiente, posuit in iudicio,
 cum pro ⁸ Balbo tecum simul diceret, rempublicam
 nostram iustissimam huic municipio gratias agere posse,
 quod ex eo duo sui conservatores exstitissent: ut jam
 videar adduci, hanc quoque, quae te procreavit, esse
 patriam tuam. Q. Sed ventum in insulam est. Hac
 vero nihil est amoenius. ut enim hoc quasi rostro fin-
 ditur Fibrenus, et divisus aequaliter in duas partes la-
 tera haec alluit, rapideque dilapsus cito in unum con-
 fluit, et tantum complectitur, quod satis sit modicae
 palaestrae, loci. quo effecto, tamquam id habuerit
 operis ac muneris, ut hanc nobis efficeret sedem ad
 disputandum, statim praecipitat in Lirem, et, quasi
 in familiam patriciam venerit, amittat nomen obscu-
 rius, Liremque multo gelidiorem facit. nec enim
 ullum hoc frigidius flumen attingi, cum ad multa arces-
 serim, ut vix pede tentare id possim: quod in Phaedro
 Platonis facit Socrates. M. Est vero ita: sed tamen
 huic amoenitati, quam ex Quinto saepe audio, The-
 banus Epirotes tuus ille nihil, opinor, concesserit. Q.
 Est ita, ut dicis. cave enim putes Attici nostri ⁹ Amal-
 theo, platanisque illis quidquam esse praeclarius. Sed,
 si videtur, considamus hic in umbra, atque ad eam
 partem sermonis, ex qua egressi sumus, revertamur.

M.

⁵ priusquam.⁸ Avidio.⁶ eosdem migrare.⁹ Emathio.⁷ ducimus.

M. Praeclare exigitis, Quinte, (at ego effugisse arbitrabar:) et tibi horum nihil deberi potest. Q. Ordire igitur: nam hunc tibi totum dicamus diem.

M. *A Jove Musarum primordia, —*

sicut in Arateo carmine orsi sumus. Q. Quorsum istuc? M. Quia nunc itidem ab eodem, et a ceteris diis immortalibus sunt nobis agendi capienda primordia. Q. Optime vero, frater: et fieri sic decet. M. Videamus igitur rursus, priusquam aggrediamur ad leges singulas, vim naturamque legis, ne, cum referenda sint ad eam nobis omnia, labamur interdum errore sermonis, ignoremusque vim sermonis ejus, quo jura nobis definienda sint. Q. Sane quidem, hercule: et est ista recta docendi via. M. Hanc igitur video sapientissimorum fuisse sententiam, legem neque hominum ingeniis excogitatam, nec scitum aliquod esse populorum, sed aeternum quiddam, quod universam mundum regeret, imperandi prohibendique sapientia. Ita principem legem illam et ultimam, mentem esse dicebant, omnia ratione aut cogentis, aut vetantis dei: ex qua illa lex, quam dii humano generi dederunt, recte est laudata. est enim ratio mensque sapientis, ad jubendum, et ad deterrendum idonea. Q. Aliquoties jam iste locus a te tactus est: sed ante quam ad populares leges venias, vim istius coelestis legis explana, si placet: ne aestus nos consuetudinis absorbeat, et ad sermonis morem usitati trahat. M. A parvis enim, Quinte, didicimus, SI IN JUS VOCAT, atque ejusmodi alias leges nominare. sed vero intelligi sic oportet, et hoc, et alia jussa ac vetita populorum: vim non habere ad recte facta vocandi, et a peccatis avocandi: quae vis non modo senior est, quam aetas populorum et civitatum, sed aequalis illius coelum atque terras tuentis et regentis dei.

Neque enim esse mens divina sine ratione potest, nec ratio divina non hanc vim in rectis pravisque sancien-

ciendis habere: nec, quia nusquam erat scriptum, ut contra omnes hostium copias in ponte unus assisteret, a tergoque pontem interseindi juberet, idcirco minus, Coelitem illum rem gessisse tantam, fortitudinis lege atque imperio, putabimus: nec si regnante Tarquinio nulla erat Romae scripta lex de stupris, idcirco non contra illam legem sempiternam Sex. Tarquinius vim Lucretiae, Tricipitini filiae, attulit. erat enim ratio profecta a rerum natura, et ad recte faciendum impellens, et a delicto avocans: quae non tum denique incipit lex esse, cum scripta est, sed tum, cum orta est. orta autem simul est cum mente divina. quamobrem lex vera atque princeps, apta ad jubendum, et ad vetandum, ratio est recta summi Jovis. Q. Assentior, frater, ut, quod est rectum, verum quoque sit, neque cum litteris, quibus scita scribuntur, aut oriatur, aut occidat. M. Ergo ut illa divina mens, summa lex est; item, cum in homine est, ² perfecta est in mente sapientis. Quae sunt autem variae, et ad tempus descriptae ³ populis, favore magis, quam re, legum nomen tenent. omnem enim legem, quae quidem recte lex appellari possit, esse laudabilem, quibusdam talibus argumentis docent. Constat profecto ad salutem civium, civitatumque incolumitatem, vitamque hominum quietam et beatam, inventas esse leges: eosque, qui primum ejusmodi scita sanxerint, populis ostendisse, ea se scripturos atque laturos, quibus illi adscitis susceptisque, honeste beateque viverent: quaeque ita composita sanctaeque essent, eas leges videlicet nominarunt. Ex quo intelligi par est, eos, qui perniciofa et injusta populis jussa descripserint, cum contra fecerint, quam polliciti professique sint, quidvis potius tulisse, quam leges: ut perspicuum esse possit, in ipso nomine legis interpretando inesse vim et sententiam justae et juris legendi. Quaero igitur a te, Quinte, sicut illi solent; Quo si civitas careat, ob eam ipsam causam, quod eo careat, pro nihilo habenda sit, id estne

² perfectum, est.

³ populi, si favore magis.

estne numerandum in bonis? Q. Ac maximis quidem. M. Lege autem carens civitas, ane ob id ipsum habenda nullo loco? Q. Dici aliter non potest. M. Necessesse est igitur, legem haberi in rebus optimis. Q. Prorsus assentior. M. Quid, quod multa perniciose, multa pestifere sciscuntur in populis, quae non magis legis nomen attingunt, quam si latrones aliqua consensu suo sanxerint? Nam neque medicorum praecepta dici vere possent, si quae in seii imperitique pro salutaribus mortifera conscripserint, neque in populo lex, cuiusmodi fuerit illa [etiam] si perniciosum aliquid populus acceperit. Ergo est lex, justorum injustorumque distinctio, ad illam antiquissimam, et rerum omnium principem expressa naturam, ad quam leges hominum diriguntur, quae supplicio improbos afficiunt, defendunt ac tuentur bonos. Q. Praeclare intelligo: nec vero jam aliam esse ullam legem puto non modo habendam, sed ne appellandam quidem. M. Igitur tu Titias et Apulejas leges nullas putas? Q. Ego vero ne Livias quidem. M. Et recte, quae praesertim uno versiculo senatus, puncto temporis sublatae sint: lex autem illa, cujus vim explicavi, neque tolli, neque abrogari potest. Q. Eas tu igitur leges rogabis videlicet, quae numquam abrogentur. M. Certe, si modo acceptae a vobis duobus erunt.

Sed, ut vir doctissimus fecit Plato, atque idem gravissimus philosophorum omnium, qui princeps de republica conscripsit, idemque separatim de legibus ejus, id mihi credo esse faciendum, ut priusquam ipsam legem recitem, de ejus legis laude dicam. quod idem et Zaleucum et Charondam fecisse video; cum quidem ille non studii et delectationis, sed reipublicae causa leges civitatibus suis scripserunt. Quos imitatus Plato, videlicet hoc quoque legis putavit esse, persuadere aliquid, non omnia vi ac minis cogere. Q. Quid, quod Zaleucum istum negat ullum fuisse Timaeus? M. At Theophrastus auctor haud deterior, mea quidem sententia; meliorem multi nominant: commemorant
vero

vero ipsius cives, nostri clientes, Locri. Sed siue fuit, siue non fuit, nihil ad rem. loquimur, quod traditum est. Sit igitur hoc a principio persuasum civibus, dominos esse omnium rerum ac moderatores deos, eaque, quae gerantur, eorum geri¹ ditione ac numine, eosdemque optime de genere hominum mereri, et, qualis quisque sit, quid agat, quid in se admittat, qua mente, qua pietate colat religiones, intueri, piorumque et impiorum habere rationem. His enim rebus imbutae mentes, haud sane abhorrebunt ab utili,² ac vera sententia. Quid est enim verius, quam neminem esse oportere tam stulte arrogantem, ut in se rationem et mentem putet inesse, in coelo mundoque non putet? aut ut ea, quae vix summa ingenii ratione comprehendat, nulla ratione moveri putet? quem vero astrorum ordines, quem dierum noctiumque vicissitudines, quem mensium temperatio, quemque ea, quae gignuntur nobis ad fruendum, non gratum esse cogant; hunc hominem omnino numerare qui decet? cumque omnia, quae rationem habent, praestent iis, quae sint rationis expertia, nefasque sit dicere, ullam rem praestare naturae omnium rerum: rationem inesse in ea, confitendum est. Utiles esse autem opiniones has, quis neget, cum intelligat, quam multa firmentur jurejurando, quantae salutis sint foederum religiones? quam multos divini supplicii metus a scelere revocarit? quamque sancta sit societas civium inter ipsos, diis immortalibus interpositis tum iudiciis, tum testibus? Habes legis prooemium: sic enim hoc appellat Plato. Q. Habeo vero, frater: et in hoc admodum delector, quod in aliis rebus, aliisque sententiis versaris, atque ille. nihil enim tam dissimile est, quam vel ea, quae ante dixisti, vel hoc ipsum legis exordium. Unum illud mihi videris imitari, orationis genus. M. Vellem fortasse. quis enim id potest, aut unquam poterit imitari? nam sententias interpretari perscile est. Quod qui-

¹ vi, dit, ac n.² et a vera.

quidem ego facerem, nisi plane esse vellem meus, quid enim negotii est, eadem, prope verbis iisdem conversa, dicere? Q. Prorsus assentior. Verum, ut modotute dixisti, te esse malo tuum. Sed jam exprome, si placet, istas leges de religione. M. Expromam equidem, ut potero: et, quoniam et locus, et sermo, familiaris est, legum leges voce proponam. Q. Quidnam id est? M. Sunt certa legum verba, Quinte, neque ita prisca, ¹ ut in veteribus XII sacratisque legibus; et tamen, quo plus auctoritatis habeant, paulo antiquiora, quam hic sermo est. Eum morem igitur cum brevitate, si potero, consequar. Leges autem a me edentur non perfectae; nam esset infinitum: sed ipsae summae rerum, atque sententiae. Q. Ita vero necesse est, quare ² audiamus:

M. Ad divos adeunto caste, pietatem adhibento: opes amovento. Qui secus faxit, deus ipse vindex erit. Separatim nemo habesit deos; neve novos. ³ sive advenas, nisi publice adscitos, privatim colunto. constructa a patribus delubra ⁴ in urbibus habento, lucos in agris habento et larum sedes. ritus familiae patrumque servanto. divos, et eos, qui coelestes semper habiti, colunto, et ollos, quos endo coelo merita ⁵ locaverunt, Herculem, Liberum, Aesculapium, Castorem, Pollucem, Quirinum: ast olla, propter quae datur homini adscensus in coelum, Mentem, Virtutem, Pietatem, Fidem: earumque laudum delubra sunt: nec ulla vitiorum sacra sollemnina obeunto. Feriis jurgia amovento, easque in famulis, operibus patratis, habento: itaque ⁶ ut cadant in annuis amfractibus, descriptum esto: certasque fruges, certasque baccas sacerdotes publice libanto: hoc certis sacrificiis ac diebus. Itemque alios ad dies ubertatem lactis ⁷ facturaeque servanto. Id quod ne committi possit, ad eam rem, rationem, cursus annuos sacerdotes finiunto: quaeque quoique divo decorae grataeque sint hostiae,
pro.

¹ ut in veteribus ex his s. 1.

² audiamus verba legis.

³ sed ne.

⁴ Abest in urbibus.

⁵ vocaverint.

⁶ ut ita cadat.

⁷ factusque.

providento: divisque aliis alii sacerdotes, omnibus pontifices, singulis flamines sunt. Virgines Vestales in urbe custodiunt ignem foci publici sempiternum.⁸ Quoque haec privatim et publice modo ritumque⁹ fiant, discunt ignari a publicis sacerdotibus. Eorum autem duo genera sunt: unum, quod praesit caerimoniis et sacris: alterum, quod interpretetur fatidicorum et vatium effata incognita, cum senatus populusque adsciverit. Interpretes autem Jovis optimi maximi, publici augures, signis et auspiciis postea vidento, disciplinam tenento. Sacerdotes vineta, virgetaque, et salutem populi auguranto: quique agent rem dueli, quique popularem, auspicium praemonento, oblique obtemperanto: divorumque iras providento, iisque apparento: coeli que fulgura regionibus ratis temperanto: urbemque et agros, et templa liberata et effata habento: quaeque augur injusta, nefasta, vitiosa, dira defixerit, irrita¹⁰ infectaque sunt: quique non paruerit,¹¹ capital esto. Foederum, pacis, belli, induciarum oratores, fetiales, iudices duo sunt. bella disceptanto. Prodigia, portenta ad Etruscos et haruspices, si senatus jusserit, deferunt: Etruriaeque principes disciplinam docento. Quibus divis creverint, procuranto: idemque fulgura atque obsita piant. Nocturna mulierum sacrificia ne sunt, praeter olla, quae pro populo rite fiant: neve quem initiant, nisi, ut assolet Cereri, Graeco sacro. Sacrum commissum, quod neque expiari poterit, impie commissum est: quod expiari poterit, publici sacerdotes expiant. Ludis publicis, quod sine curriculo et sine certatione corporum fiat, popularem laetitiam in cantu et fidibus et tibiis moderanto, eamque cum divum honore jungunt. Ex patriis ritibus optima colunt. Praeter Idaeae matris famulos, eosque iustis diebus, nequis stipem cogito. Sacrum, sacrove commendatum qui¹² cleperit, rapitque, parricida esto. Perjurii poena divina, exitium; humana, dedecus. Incestum pontifices supremo supplicio sanciunt.

L 2

Im-

8 Quodque. 9 fiat. 10 infestaque. 11 capitale.

12 cleperit rapieritque.

Impius ne audeto placare donis iram deorum. Cautè vota reddunto. Pona violati juris esto. Quocirca ne quis agnum consecrato. auri, argenti, eboris sacrandi modus esto. Sacra privata, perpetua manento. Deorum manum jura, sancta sunt. Hos leto datos, divos habento: suntum in ollos luctumque minuunt.

Att. Conclusa quidem est a te tam magna lex, sane quam brevè: et, ut mihi quidem videtur, non multum discrepat ista constitutio religionum a legibus Numae, nostrisque moribus. M. An censes, cum in illis de republica libris persuadere videatur Africanus, omnium rerumpublicarum nostram, veterem illam, fuisse optimam, non necesse esse optimae reipublicae leges dare consentaneas? Att. Immo prorsus ita censeo. M. Ergo adeo expectate leges, quae gentis illud optimum reipublicae contineant: et, si quae forte a me hodie rogabuntur, quae non sint in nostrâ republica, nec fuerint, tamen¹ erunt fere in more majorum: qui sum, ut lex, valebat. Att. Suade igitur, si placet, istam ipsam legem, ut ego, UTEI² TU ROGAS, possim³ dicere. M. Ain tandem, Attice, non es⁴ dicturus aliter? Att. Prorsus majorem quidem rem nullam sciscam aliter. in minoribus, si voles, remittam hoc tibi. Q. Atque⁵ haec mea quidem sententia est. M. At ne longum fiat, videte. Att. Utinam quidem! quid enim agere malumus?

M. Caste jubet lex adire ad deos, animo videlicet, in quo sunt omnia: nec tollit castimoniam corporis: sed hoc oportet intelligi, cum multum animus corpori praestet; observeturque, ut casta corpora adhibeantur, multo esse in animis id servandum magis.⁶ nam incestum vel aspersione aquae, vel dierum numero tollitur: animi labes nec diuturnitate⁷ evanescere, nec annibus ullis elui potest. Quod autem pietatem adhiberi, opes amoveri jubet, significat,⁸ pietatem

¹ erant.² Abest ro.³ adicere.⁴ edicturus.⁵ Abest haec.⁶ nam illud v.⁷ vaneſcere.⁸ probitatem.

tem gratam esse deo, sumtam esse removendum. quid est enim, cum paupertatem divitiis etiam inter homines esse aequalem velimus, cur eam, sumtu ad sacra addito, deorum aditu arceamus? praesertim cum ipsi deo nihil minus gratum futurum sit, quam non omnibus patere ad se placandum et colendum viam. Quod autem non iudex, sed deus ipse vindex constituitur; praesentis poenae metu religio confirmari videtur. Suosque deos, aut novos, aut alienigenas coli, confusio-nem habet religionum, et ignotas caerimonias ⁹ nostris sacerdotibus. ¹⁰ nam a patribus acceptos deos ita placet coli, si huic legi ¹¹ paruerint ipsi. Patrum delubra esse in urbibus censeo: nec sequor magos Persarum; quibus auctoribus Xerxes inflammasse templa Graeciae dicitur, quod parietibus includerent deos, quibus omnia deberent esse patientia ac libera, quorumque hic mundus omnis templum esset, et domus. Melius Graeci atque nostri: qui, ut augerent pietatem in deos, easdem illos, quas nos, urbes incolere voluerunt. affert enim haec opinio religionem utilem civitatibus: siquidem et illud bene dictum est a Pythagora, doctissimo viro, tum maxime, et pietatem, et religionem versari in animis, cum rebus divinis operam daremus. et quod Thales, qui sapientissimus in septem fuit, homines existimare oportere, omnia, quae cernerentur, deorum esse plena: fore enim omnes castiores, veluti qui in fanis essent maxime religiosi. est enim quadam opinione species deorum in oculis, non solum in mentibus. Eamdemque rationem luci habent in agris. Neque ea, quae a majoribus prodita est cum dominis, tum famulis, posita in fundi villaeque conspectu, religio Larum, repudianda est. Jam ritus familiae, patrumque servare, id est, (quoniam antiquitas proxime accedit ad deos) a diis quasi traditam religionem tueri. Quod autem ex hominum genere consecratos, sicut Herculem, et ceteros, coli lex jubet, indicat omnium quidem animos immortales esse, sed fortium bonorum-

L 3

que

9 Non a sacerdotibus. 10 non. 11. paruerunt.

que divinos. Bene vero, quod Mens, Pietas, Virtus, Fides, consecratur manu: quarum omnium Romae dedicata publice templa sunt, ut illa qui habeant (habent autem omnes boni) deos ipsos in animis suis collocatos putent. Nam illud vitiosum, Athenis quod, Cylonio scelere expiato, Epimenide Crete suadente, fecerunt Contumeliae sanum et impudentiae. virtutes enim, non vitia consecrare decet. Araque vetus stat in Palatio, Febris: et altera Esquiliis, Malae Fortunae, detestataeque, quae omnia ejusmodi repudianda sunt. Quod si fingenda nomina, Vicepotae potius vincendi, atque potiundi, statastique cognomina, Statoris, et Invicti Jovis: rerumque expendarum nomina, Salutis, Honoris, Opis, Victoriae, quoniamque expectatione rerum bonarum erigitur animus, recte etiam a Calatino Spes consecrata est: Fortunaque sit vel Hujusce diei, nam valet in omnes dies, vel Respiciens, ad opem ferendam; vel Fors, in quo incerti casus significantur magis, vel ¹ Primigenia ² a gignendo, Comes, tum

Desunt pauca.

* Feriarum festorumque dierum ratio in liberis quietem habet litium et jurgiorum; in servis, operum et laborum: quas compositor anni conferre debet et ad perfectionem operum rusticorum. quod tempus, ut sacrificiorum libamenta serventur, factusque pecorum, quae dicta in lege sunt, diligenter habenda ratio intercalandi est. quod institutum perire a Numa, posteriorum pontificum negligentia dissolutum est. Jam illud ex institutis pontificum et haruspicum, non mutandum est, quibus hostiis immolandum cuique deo, cui majoribus, cui lactentibus, cui maribus, cui faeminis. Plures autem deorum omnium, singuli singulorum sacerdotes, et respondendi juris, et consistendarum religionum facultatem afferunt. Cumque Vesta, quasi focum urbis, ut Graeco nomine est appellata (quod

1 Primigeniam.

2 a gignendo comes.

(quod nos prope idem Graecum interpretatum nomen tenemus) ³ complexa sit; ei colendae virgines praesint, ut advigiletur facilius ad custodiam ignis, et sentiant mulieres in natura faeminarum omnem castitatem pati.

Quod sequitur vero, non solum ad religionem pertinet, sed etiam ad civitatis statum, ut sine iis, qui sacris publice praesint, religioni privatae satisfacere non possint. continet enim, reipublicae consilio, et auctoritate optimatum, semper populum indigere. Descriptioque sacerdotum nullum justae religionis genus praetermittit. nam sunt ad placandos deos alii constituti, qui sacris ⁴ praesint sollemnibus: ad interpretanda alii praedicta vatum; neque multorum, ne esset infinitum, neque ut ea ipsa, quae suscepta publice essent, quisquam extra collegium nosset. Maximum autem, et praestantissimum in republica jus est augurum, et cum auctoritate conjunctum. neque vero hoc, quia sum ipse augur, ita sentio, sed quia sic existimare nos est necesse. Quid enim majus est, si de jure quaerimus, quam posse a summis imperiis, et summis potestatibus comitiatus et concilia, vel instituta dimittere, vel habita rescindere? quid gravius, quam rem susceptam dirimi, si unus augur ⁵ ALIO DIE dixerit? quid magnificentius, quam posse decernere, ut magistratu se abdicent consules? quid religiosius, quam cum populo, cum plebe agendi jus, aut dare, aut non dare? quid? legem, si non jure rogata est, tollere? ut Titiam decreto collegii; ut Livias, consilio Philippi, consulis et auguris: nihil domi, nihil foris per magistratus gestum, sine eorum auctoritate posse cuiquam probari? Att. Age, jam ista video fateorque esse magna; sed est in collegio vestro inter Marcellum et Appium, optimos augures, magna dissensio: nam eorum ego in libros incidi: cum alteri placeat, auspicia ista ad utilitatem esse reipublicae composita; alteri disciplina vestra quasi divinare videatur prorsus posse. hac tu de re, quaero,

L. 4

quid

³ conscripta,⁴ praesunt.⁵ ALIUM dixerit.

quid sentias. M. Egone? divinationem, quam Graeci *μαντινὴν* appellant, esse censeo, et hujus hanc ipsam partem, quae est in avibus, ceterisque signis disciplinae nostrae; quod, cum summos deos esse concedamus, eorumque mente mundum regi, et eorundem benignitatem hominum consulere generi, et posse nobis signa rerum futurarum ostendere, non video cur esse divinationem negem. Sunt autem ea, quae posui, ex quibus id, quod volumus, efficitur et cogitur. Jam vero permultorum exemplorum et nostra est plena respublica, et omnia regna, omnesque populi, cunctaeque gentes, augurum praedictis multa incredibiliter vera cecidisse, neque enim ¹ Polyidi, neque Melampodis, neque Mopsi, neque Amphiarai, neque Calchantis, neque Heleni tantum nomen fuisset, neque tot nationes id ad hoc tempus retinuisent, Arabum, Phrygum, Lycaonum, Cilicum, maximeque Pisidarum, nisi vetustas ea certa esse docuisset. Nec vero Romulus noster auspicato urbem condidisset, neque Attii Navii nomen memoria floreret tam diu, nisi hi omnes multa ad veritatem admirabilia dixissent. Sed dubium non est, quin haec disciplina, et ars augurum evanuerit jam et verustate, et negligentia. Itaque neque illi assentior, qui hanc scientiam negat umquam in nostro collegio fuisse: neque illi, qui esse etiam nunc putat. quae mihi videtur apud majores fuisse dupliciter, ut ad reipublicae tempus nonnumquam, ad agendi consilium saepissime pertineret. Att. Credo, hercle, ita esse, istique rationi potissimum assentior. Sed redde cetera.

M. Reddam vero, et si potero, brevi. Sequitur enim de jure belli: in quo et suscipiendo, et gerendo, et deponendo, jus ² plurimum valet, et fides: horumque ut publici interpretes essent, lege ³ sancimus. Jam de haruspicum religione, de expiationibus, et procurationibus, satis superque in ipsa lege dictum puto. Att. Assentior, quoniam omnis haec in religione versatur oratio. M. At vero, quod sequitur, quomodo aut

¹ Poletis. ² ut plurimum. ³ sancimus.

aut tu assentire, aut ego reprehendam, sane quaero, Tite. Att. Quid tandem id est? M. De nocturnis sacrificiis mulierum. Att. Ego vero assentior; excepto praesertim in ipsa lege sollemni sacrificio ac publico. M. Quid ergo aget Jæchus, Eumelpidaeque⁴ vestri, et augusta illa mysteria, siquidem sacra nocturna tollimus? non enim populo Romano, sed omnibus bonis firmisque populis leges damus. Att. Excipis, credo, illa, quibus ipsi initiati sumus. M. Ego vero⁵ excipiam? Nam mihi cum multa eximia, divinaque videntur Athenae tuae peperisse, atque⁶ in vitam hominum attulisse, tum nihil melius illis mysteriis, quibus ex agresti immanique vita, exculti ad humanitatem, et mitigati sumus: Initiaque ut appellantur, ita re vera principia vitae cognovimus: neque solum cum laetitia vivendi rationem accepimus, sed etiam cum spe meliore moriendi. Quid autem mihi displiceat, innocentes poëtae indicant comici. Qua licentia Romae data, quidnam egisset ille, qui in sacrificium cogitatum libidinem intulit, quo ne imprudentiam quidem oculorum adjici fas fuit? Att. Tu vero istam Romae legem rogato. nobis nostras ne ademeris. M. Ad⁷ nostras igitur revertor: quibus profecto diligentissime fandiendum est, ut mulierum famam multorum oculis lux clara custodiat, initienturque eo ritu Cereri, quo Romae initiantur. Quo in genere severitatem majorum senatus vetus auctoritas de Bacchanalibus, et consulum, exercitu adhibito, quaestio animadversioque declarat. Atque omnia nocturna, ne nos duriores forte videamur, in media Graecia Diagondas Thebanus lege perpetua sustulit. Novos vero deos, et in his colendis nocturnas pervigilationes sic Aristophanes, facetissimus poëta veteris comoediae, vexat, ut apud eum Sabazius, et quidam alii dii peregrini judicati, e civitate ejiciantur. Publicus autem sacerdos, imprudentiam consilio ex-

L 5

pia.

4 nostri.

5 excipiam.

6 in vita.

7 nostra.

piatam metu liberet; audaciam in admittendis religionibus foedis damnet, atque impia judicet.

Jam ludi publici, quoniam sunt cavea circoque divisi, sint corporum certationes, cursu et pugilatione, luctatione, curriculisque equorum usque ad certam victoriam¹ in circo constitutis: cavea, cantu, voce, ac fidibus, et tibiis; dummodo ea moderata sint, ut lege praescribitur. assentior enim Platoni, nihil tam facile in animos teneros atque molles influere, quam varios canendi sonos: quorum, dici vix potest, quanta sit vis in utramque partem. Namque et incitat languentes, et languefacit excitatos, et tum remittit animos, tum contrahit: civitatumque hoc multarum in Graecia interfuit, antiquum vocum fervare modum: quarum mores lapsi ad molliem, pariter sunt immutati cum cantibus: aut hac dulcedine corruptelaque depravati, ut quidam putant; aut, cum severitas eorum ob alia vitia cecidisset, tum fuit in auribus animisque mutatis etiam huic mutationi locus. Quamobrem ille quidem sapientissimus Graeciae vir, longeque doctissimus, valde hanc labem veretur. negat enim mutari posse musicas leges sine mutatione legum publicarum. Ego² autem nec tam valde id timendum, nec plane contemnendum puto. Illa quidem, quae solebant quondam compleri severitate jucunda Livianis et Naevianis modis; nunc, ut eadem exsultent, cervices oculosque pariter cum modorum flexionibus³ torquent. Graviter olim ista vindicabat vetus illa Graecia, longe providens, quam sensim perniciēs illapsa civium animos, malis studiis, malisque doctrinis repente totas civitates everteret: si quidem illa severa Lacedaemon nervos jussit, quod plures quam septem haberet in Timothei fidibus, demi.

Deinceps in lege est, ut de ritibus patriis colantur optimi: de quo cum consulerent Athenienses Apollinem Pythium, quas potissimum religiones tenerent,

ora-

¹ Abest in.

² Abest autem.

³ torqueant.

oraculum editum est, eas, quae essent in more majorum. Quo cum iterum venissent, majorumque morem dixissent saepe esse mutatum, quaesivissentque, quem morem potissimum sequerentur e variis: respondit, optimum. et profecto ita est, ut id habendum sit antiquissimum, et deo proximum, quod sit optimum. Stipem sustulimus, nisi eam, quam ad paucos dies propriam Idaeae Matris excepimus. implet enim superstitione animos, et exhaurit domos. Sacrilego poena est, neque ei soli, qui sacrum abstulerit, sed etiam ei, qui sacro commendatum. quod et nunc multis sit in fanis. Alexander in Cilicia deposuisse apud Solos in delubro pecuniam dicitur; et Atheniensis Clisthenes Junoni Samiae, civis egregius, cum rebus timeret suis, filiarum dotes credidit. Sed jam de perjuriis: de incestis nihil sane hoc quidem loco disputandum est. Donis impii ne placare audeant deos: Platonem audiant, qui vetat dubitare, qua sit mente futurus Deus, cum vir nemo bonus ab improbo se donari velit. Diligentia votorum satis in lege dicta est, ac voti sponsio, qua obligamur deo. Poena vero violatae religionis justam recusationem non habet. Quid ego hic sceleratorum utar exemplis? quorum sunt plenae tragoediae. quae ante oculos sunt, ea potius attingantur. Et si haec commemoratio vereor ne supra hominis fortunam esse videatur: tamen, quoniam mihi sermo est apud 4 vos, nihil reticebo: velimque hoc, quod loquar, diis immortalibus gratum potius videri, quam grave. **** Omnia tum perditorum civium scelere, discessu meo, religionum jura polluta sunt: vexati nostri Lares familiares: in eorum sedibus exaedificatum templum Licentiae: pulsus a delubris is, qui illa servarat. Circumspicite celeriter animo, (nihil enim attinet quemquam nominari) qui sint rerum exitus consecuti. Nos, qui illam custodem urbis, omnibus ereptis nostris rebus ac perditis, violari ab impiis passi non sumus, eamque ex nostra domo in ipsius patris domum detulimus, judicia

dicia senatus, Italiae, gentium denique omnium, conservatae patriae consecuti sumus. quo quid accidere potuit homini praeclarius? Quorum scelere religiones tum prostratae, afflictaeque sunt; partim ex illis distracti ac dissipati jacent: qui vero ex iis et horum scelerum principes fuerunt, et praeter ceteros in omni religione impii; non solum vita cruciati, atque dedecore, verum etiam sepultura ac justis exsequiarum caruerunt. Q. Equidem ista agnosco, frater, et meritas diis gratias ago: sed nimis saepe secus aliquanto videmus evadere. M. Non enim, Quinte, recte existimamus, quae poena divina sit: et opinionibus vulgi rapimur in errorem, nec vera cernimus: morte, aut dolore corporis, aut luctu animi, aut offensione judicii, hominum misérias ponderamus: quae fateor humana esse, et multis bonis viris accidisse: sceleris est poena, tristis: et praeter eos eventus, qui sequuntur, per se ipsa maxima est. Vidimus eos, qui, nisi odissent patriam, numquam inimici nobis fuissent, ardentibus cum cupiditate, tum metu, tum conscientia: quid agerent, modo timentes; vicissim contemnentes religiones; judicia perrupta ab iisdem; corrupta hominum, non deorum. Reprimam jam, et non insequar longius, eoque minus, quo plus poenarum habeo, quam petivi. tantum ponam, erui duplicem poenam esse divinam, quod constaret et vexandis vivorum animis; et ea fama mortuorum, ut eorum exitium et iudicio vivorum, et gaudio comprobetur.

Agri autem ne consecrentur, Platoni prorsus assentior: qui, si modo interpretari potuero, his fere verbis utitur: „Terra igitur, ut focus domiciliorum, „sacra deorum omnium est. Quocirca ne quis iterum „idem consecrato. Aurum autem, et argentum in urbibus et privatim, et in fanis invidiosa res est. Tum „ebur ex inani corpore extractum, haud satis castum „donum deo. Jam aes atque ferrum, duelli instrumenta, non fani. Ligneum autem, quod quis voluerit, uno e ligno dedicato, itemque lapideum, in „delu-

„delubris communibus. Textile ne operosius, quam
„mulieris opus menstruum. color autem albus prae-
„cipue decorus deo est tum in ceteris, tum maxime
„in textili. tineta vero absint, nisi a bellicis insigni-
„bus. Divinissima autem dona, aves et formae ab uno
„pictore uno absolutae die: itemque cetera hujus ex-
„empli dona sunt.„ Haec illi placent. sed ego ce-
tera non tam restricte praefinio, vel hominum vitiis,
vel subsidiis temporum vicus. Terrae cultum segnio-
rem suspicor fore, si ad eam tuendam, ferroque subi-
gendam, superstitionis aliquid accesserit.

Att. Habeo ista. Nunc de sacris perpetuis, et
de manium jure restat. M. O miram memoriam,
Pomponi, tuam! at mihi ista exciderant. Att. Ita
credo: sed tamen hoc magis eas res et memini, et ex-
specto, quod et ad pontificium jus et ad civile perti-
nent. M. Vero: et apertissima sunt istis de rebus et
responsa et scripta multa: et ego in hoc omni sermone
nostro, quod ad cumque legis genus me disputatio no-
stra deduxerit, tractabo, quoad potero, ejus ipsius
generis jus civile nostrum: sed ita, locus ipse ut notus
sit, ex quo ducatur quaeque pars juris, ut non diffi-
cile sit, qui paulum modo ingenio possit moveri, quae-
cumque nova causa consultatione acciderit, ejus tenere
jus, cum¹ sciat a quo sit capite repetendum. Sed ju-
reconsulti, sive erroris objiciendi causa, quo plura et
difficiliora scire videantur: sive, quod similis veri est,
ignoratione docendi, (nam non solum scire aliquid,
artis est, sed quaedam ars etiam docendi) saepe, quod
positum est in una cognitione; id in infinita dispartiu-
tur: velut in hoc ipso genere, quam magnum illud
Scaevolae faciunt, pontifices ambo, et iidem juris pe-
ritissimi? Saepe, inquit Publii filius, ex patre audi-
vi, pontificem neminem bonum esse, nisi qui jus civile co-
gnosset. totumne? quid ita? quid enim ad pontificem,
de jure parietum, aut aquarum, aut ullo omnino? ergo,
quod cum religione conjunctum est. id autem quantu-
lum

¹ scias.

lum est? de sacris, credo, de votis, de feriis, de sepulcris, et si quid ejusmodi est. Cur igitur haec tanta facimus, cum cetera perparva sint? De sacris autem, qui locus patet latius, haec sit una sententia, ut conserventur semper, et deinceps familiis prodantur, et, ut in lege posui, perpetua sint sacra. Hoc uno posito, haec jura pontificum auctoritate consecuta sunt, ut ne morte patris familias sacrorum memoria occideret; iis essent ea adjuncta, ad quos ejusdem morte pecunia venerit. Hoc uno posito, quod est ad cognitionem disciplinae satis, innumerabilia nascuntur, quibus implentur jurisconsultorum libri. quaeruntur enim, qui adstringantur sacris. Heredum causa justissima est. nulla est enim persona, quae ad vicem ejus, qui e vita emigraverit, propius accedat. Deinde, qui morte testamentove ejus tantumdem capiat, quantum omnes heredes. id quoque ordine. est enim ad id, quod propositum est, accommodatum. Tertio loco, si nemo sit heres, is, qui de bonis, quae ejus fuerint, cum moritur, usu ceperit plurimum possidendo. Quarto, si nemo sit, qui ullam rem ceperit, de creditoribus ejus, qui plurimum servet. Extrema illa persona est, ut is, qui ei, qui mortuus sit, pecuniam debuerit, neminique eam solverit, perinde habeatur, quasi eam pecuniam ceperit. Haec nos a Scaevola didicimus; non ita descripta ab antiquis. Nam illi quidem his verbis docebant, tribus modis sacris adstringi: hereditate: aut si majorem partem pecuniae capiat: aut si major pars pecuniae legata est, si inde quippiam ceperit. Sed pontificem sequamur. Videtis igitur omnia pendere ex uno illo, quod pontifices pecuniam sacris conjungi volunt: iisdemque ferias et caerimonias adscribendas putant. Atque etiam dant hoc Scaevolae, quod est partitio: ut, si in testamento deducta, scripta non sit, ipsique minus ceperint, quam omnibus heredibus relinquatur, sacrisne alligentur. In donatione hoc iidem fecus interpretantur: et quod paterfamilias in ejus donatione, qui in ipsius potestate esset, approbavit, ratum

tum est: quod eo insciente factum est, si id is non approbat, ratum non est. His propositis, quaeitiunculae multae nascuntur: quas qui ¹ non intelligat, ² si ad caput referat, per se ipse facile perspiciat: veluti, si minus quis cepisset, ne sacris alligaretur: ac post de ejus heredibus aliquis exegisset pro sua parte id, quod ab eo, cujus ipse heres esset, praetermissum fuisset: eaque pecunia non minor esset facta cum superiore exactione, quam heredibus omnibus esset relicta: qui eam pecuniam exegisset, solum sine coheredibus, sacris alligari. Quin etiam cavent, ut, cui plus legatum sit, quam sine religione capere liceat, is per aes et libram heredem testamenti solvat, propterea quod eo loco res est, ita soluta hereditate, quasi ea pecunia legata non esset. Hoc ego loco, multisque aliis quaero a vobis, Scaevolae, pontifices maximi, et homines meo quidem judicio acutissimi, quid sit, quod ad jus pontificium civile appetatis. civilis enim juris scientia pontificium quodam modo tollitis. nam sacra cum pecunia, pontificum auctoritate, nulla lege, conjuncta sunt. Itaque si vos tantummodo pontifices essetis, pontificalis maneret auctoritas: sed quod iidem juris civilis estis peritissimi, hac scientia ³ illam eluditis. Placuit P. Scaevolae, et Coruncanio, pontificibus maximis, itemque ceteris, qui tantumdem caperent, quantum omnes heredes, sacris alligari. Habeo jus pontificium. Quid huc accessit ex jure civili? partitionis caput scriptum cante, ut centum numi deducerentur. Inventa est ratio, cur pecunia sacrorum molestia liberaretur. Quod si hoc, qui testamentum faciebat, cavere noluisse, admonet jurisconsultus hic quidem ipse Mucius, pontifex idem, ut minus capiat, quam omnibus heredibus relinquatur. Super dicebant, qui quid cepisset, adstringi. Rursus sacris liberantur. Hoc vero nihil pontificium jus, et e medio est jure civili, ut per aes et libram heredem testamenti solvant, et eodem loco res sit, quasi ea pecunia legata non esset, si is, cui legatum est, stipulatus est

1 Abest non.

2 non si.

3 illa.

est idipsum, quod legatum est, ut ea pecunia ex stipulatione debeatur, sitque ea [non alligata sacris.

Leno nunc ad manium jura, quae majores nostri et sapientissime instituerunt, et religiosissime coluerunt. Februarius autem mense, qui tunc extremus anni mensis erat, mortuis parentari voluerunt: quod tamen D. Brutus, ut scriptum a Sisenna est, Decembri facere solebat. Cujus ego rei causam cum mecum quaererem, Brutum reperiebam idcirco a more majorum discessisse, (nam Sisennam video causam, cur is vetus institutum non servarit, ignorare: Brutum autem majorum institutum temere neglexisse, non fit mihi verisimile) doctum hominem sane: cujus fuit Accius per familiaris:) sed mensem, credo, extremum anni, ut veteres Februarium, sic hic Decembrem sequebatur. Hostia autem maxima parentare, pietati esse adjunctum putabat. Jam tanta religio est sepulcrorum, ut extra sacra, et gentem, inferri fas negent esse, idque apud majores nostros A. Torquatus in gente Popilia judicavit. Nec vero tam denicales, quae a nece appellatae sunt, ¹ qua resident mortui, quam ceterorum coelestium quieti dies, feriae nominarentur, nisi majores eos, qui ex hac vita migrassent, in deorum numero esse voluissent. eas in eos dies conferre jus, quibus neque ipsius, neque publicae feriae sint. totaque hujus juris compositio pontificalis magnam religionem caerimoniamque declarat. Neque necesse est edisseri a nobis, quae finis funestae familiae, quod genus sacrificii lare vervecibus fiat; quemadmodum os rejectum terrae obtegatur; quaeque in porca contracta jura sint; quo tempore incipiat sepulcrum esse, et religione teneatur. At mihi quidem antiquissimum sepulturae genus id fuisse videtur, quo apud Xenophontem Cyrus utitur. redditur enim terrae corpus, et ita locatum ac situm quasi operimento matris obducitur. eodemque ritu in eo sepulcro, quod procul ad Fontis aras, regem nostrum Numam conditum accepimus: gentemque Corneliam usque ad memoriam nostram

¹ quia residentur.

stram hac sepultura scimus esse usam. C. Marii sitas reliquias apud Anienem dissipari iussit Sulla victor, acerbior odio incitatus, quam si tam sapiens fuisset, quam fuit vehemens. Quod haud scio an timens suo corpori posse accidere, primus e patriciis Corneliis igni voluit cremari. declarat etenim Ennius de Africano, *Hic est ille situs*. Vere. nam siti dicuntur ii, qui conditi sunt. nec tamen eorum ante sepulcrum est, quam iusta facta, et corpus incensum est. et quod nunc communiter in omnibus sepultis penitus, humati dicantur: id erat proprium tum in iis, quos humus injecta contereret: eumque morem jus pontificale confirmat. Nam priusquam in ² os injecta gleba est, locus ille, ubi crematum est corpus, nihil habet religionis. Injecta gleba tum et illic humatus est, et gleba vocatur: ac tum denique multa religiosa jura complectitur. Itaque in eo, qui in navi necatus, deinde in mare projectus esset, decrevit P. Mucius, familiam puram, quod os supra terram non existeret: porcam heredi esse contractam, et habendas triduum ferias, et porco facmina piaculum pati. si in mari mortuus esset, eadem, praeter piaculum et ferias.

Att. Video, quae sint in pontificio jure. Sed quaero, quidnam sit in legibus. M. Pauca sane, Tite, et, ut arbitror, non ignota vobis. Sed ea non tam ad religionem spectant, quam ad jus sepulcrorum. *Hominem mortuum*, inquit lex in XII tabulis, *in urbe ne sepelito, neve urito*. Credo, vel propter ignis periculum. Quod autem addit, *neve urito*, indicat, non qui uratur, sepeliri, sed qui humetur. Att. Quid, qui post XII in urbe sepulti sunt, clari viri? M. Credo, Tite, fuisse; aut eos, quibus hoc ante hanc legem virtutis causa tributum est, ut Publicolae, ut Tuberto, quod eorum posterii jure tenuerunt: aut eos, si qui hoc, ut C. Fabricius, virtutis causa, soluti legibus, consecuti sunt. Sed in urbe sepeliri lex vetat. Sic decretum

² eos.

tum a pontificum collegio, non esse jus, in loco publico fieri sepulcrum. nostis extra portam Collinam aedem Honori: et aram in eo loco fuisse, memoriae proditum est. ad eam cum lamina esset inventa, et in ea scriptum, DOMINA HONORIS: ea causa fuit aedis hujus dedicandae. Sed cum multa in eo loco sepulcra fuissent, exarata sunt. statuit enim collegium, locum publicum non potuisse privata religione obligari. Jam cetera in XII, minnendi sumtus, lamentationesque funeris, translata de Solonis fere legibus. *hoc plus, inquit, ne facito, rogum ascia ne polito.* Nostis quae sequuntur. Discebamus enim pueri XII, ut carmen necessarium: quas jam nemo discit. Extenuato igitur sumtu, tribus riciniis, et vinclis purpurae, et decem tibicinibus, tollit etiam lamentationem, *Mulieres genas ne radunto, neve lessum funeris ergo habento.* Hoc veteres interpretes, Sex. Aelius, L. Acillius non satis se intelligere dixerunt, sed suspicari vestimenti aliquod genus funebris: L. Aelius, lessum, quasi lugubrem ejulationem, ut vox ipsa significat. quod eo magis judico verum esse, quia lex Solonis id ipsum vetat. Haec laudabilia, et locupletibus fere cum plebe communia. Quod quidem maxime e natura est, tolli fortunae discrimen in morte. Cetera item funebria, quibus luctus augetur, duodecim sustulerunt. *Homini, inquit, mortuo ne ossa legito, quo post funus faciat.* Excipit bellicam peregrinamque mortem. Haec praeterea sunt in legibus de unctura; quibus *servilis unctura tollitur, omnisque circumpotatio.* quae et recte tolluntur: neque tollerentur, nisi fuissent: *ne sumtuosa respersio; ne longae coronae, nec acerrae praetereantur.* Illa jam significatio est, laudis ornamenta ad mortuos pertinere, quod *coronam virtute partam*, et ei, qui peperisset, et ejus parenti, sine fraude esse lex impositam jubet: credoque, quod erat factitatum, ut uni plura fierent, lectique plures sternerentur, id quoque ne fieret, lege sanctum est. Qua in lege cum esset, *neve aurum addito*, quam humane excipit altera lex *quod auro dentes vincti*

vincti escunt, *ast in cum illo sepelire urere, se fraude esto.* et simul illud videtote, aliud habitum esse, sepelire, et urere. Duae sunt praeterea leges de sepulcris. quarum altera privatorum aedificiis, altera ipsis sepulcris cavet. Namque *rogum bustumve novum vetat propius sexaginta pedes adjici aedes alienas, invito domino:* incendium veretur acerbum. Quod autem forum, id est, vestibulum sepulcri, *bustumve usucapi vetat, tuetur jus sepulcrorum.* Haec habemus in Duodecim, sane secundum naturam: quae norma legis est. Reliqua sunt in more: funus ut indicatur, si quid ludorum; dominusque funeris utatur accenso atque lictoribus. *Honoratorum virorum laudes in concione memorentur, easque etiam¹ cantus ad tibicinem prosequatur:* cui nomen neniae: quo vocabulo etiam Graecis cantus lugubres nominantur. Q. Gaudeo nostra jura ad naturam accommodari: majorumque sapientia admodum delector. M. Sed credo, Quinte, ut ceteros sumtus, sic etiam sepulcrorum modum recte requiri. quos enim ad sumtus progressa jam ista res sit, in C. Figuli sepulcro vides. Sed credo minimam olim istius rei fuisse cupiditatem. Alioquin multa exstarent exempla majorum. Nostrae quidem legis interpretes, quo capite jubentur sumtus, et luctum remove a deorum manium jure, hoc intelligunt, in primis sepulcrorum magnificentiam esse minuendam. Nec haec a sapientissimis legum scriptoribus neglecta sunt. nam et Athenis jam ille mos a Cecrope, ut ajunt, permansit, hoc jus terra humandi: quam cum proximi injecerant, obductaque terra eret, frugibus obserebatur, ut sinus et gremium quasi matris mortuo tribueretur, solum autem frugibus expiatum ut vivis redderetur. Sequebantur epulae, quas inibant² propinqui coronati: apud quas de mortui laude, cum quid veri erat, praedicatum. nam mentiri nefas habebatur.³ ita iusta confecta erant. Posteaquam, ut scribit Phalereus, sumtuosa fieri funera, et lamentabilia coepissent, Solonis lege sublata sunt. quam

M 2

legem

1 cantu,

2 parentes.

3 at iusta conjecta.

legem eisdem prope verbis nostri decemviri in ¹ decimam tabulam conjecerunt. Nam de tribus riciniis, et pleraque illa Solonis sunt. de lamentis vero expressa verbis sunt. *mulieres genas ne radunto, neve lessum, funeris ergo, habento.* De sepulcris autem nihil est apud Solonem amplius, quam, *ne quis ea deleat, neve alienum inferat*: poenaque est, *si quis bustum* (nam id puto appellari *ρύμβον*) *aut monumentum, inquit, aut columnam violarit, dejecerit, fregerit.* Sed post aliquanto, propter has amplitudines sepulcrorum, quas in Ceramico videmus, lege sanctum est, *ne quis sepulcrum faceret operosius, quam quod decem homines effecerint triduo.* Neque id opere tectorio exornari, nec Hermas hos, quos vocant, licebat imponi; nec de mortui laude, nisi in publicis sepulturis; nec ab alio, nisi qui publice ad eam rem constitutus esset, dici licebat. Sublata etiam erat celebritas virorum ac mulierum, quo lamentatio minueretur. habet enim luctum concursus hominum. Quocirca Pittacus omnino accedere quemquam vetat in funus aliorum. Sed ait rursus idem Demetrius, increbuisse eam funerum sepulcrorumque magnificentiam, quae nunc fere Romae est. quam consuetudinem lege minuit ipse. fuit enim hic vir, ut scitis, non solum eruditissimus, sed etiam civis e republica maxime, tuendaeque civitatis peritissimus. iste igitur sumtum minuit non solum poena, sed etiam tempore. ante lucem enim iussit efferri. Sepulcris autem novis finivit modum. nam super terrae tumulum noluit quid statui, nisi columellam, tribus cubitis ne altiore, aut mensam, aut labellum: et huic procuratori certum magistratum praefecerat. Haec igitur Athenienses tui. Sed videamus Platonem, qui iusta funerum rejicit ad interpretes religionum. quem nos morem tenemus. de sepulcris autem dicit haec: Vetat ex agro culto, eove, qui coli possit, ullam partem sumi sepulcro: sed, quae natura agri tantummodo efficere possit, ut mortuorum corpora sine detrimento virorum

vorum recipiat, ea potissimum ut compleatur: quae autem terra fruges ferre, et, ut mater, cibos suppeditare possit, eam ne quis nobis minuat, neve vivus, neve mortuus. Exstrui autem vetat sepulcrum altius, quam quod quinque diebus homines quinque absolverint, nec e lapide excitari plus, nec imponi, quam quod capiat laudem mortui, incisam ² ne plus quattuor herois versibus; quos longos appellat Ennius. Habemus igitur hujus quoque auctoritatem de sepulcris summi viri: a quo iterum funerum sumtus praefinitur ex censibus, a minis quinque usque ad minam. Deinceps dicit eadem illa de immortalitate animorum, et reliqua post mortem tranquillitate bonorum, poenis impiorum.

Habetis igitur explicatum omnem, ut arbitror, religionis locum. Q. Nos vero, frater, et copiose quidem: sed perge ³ ad cetera. M. Pergam quidem: et quoniam libitum est vobis me ad haec impellere, hodierno sermone conficiam, spero; hoc praefertim die. video enim Platonem idem fecisse, omnemque orationem ejus de legibus, peroratam esse uno aestivo die. Sic igitur faciam, et dicam de magistratibus. ⁴ id enim est profecto, quod, constituta religione, rempublicam contineat maxime. Att. Tu vero dic, et istam rationem, quam coepisti, tene.

2 Abest ne plus.

3 Abest ad.

4 idem.

M. TULLII CICERONIS
DE
L E G I B U S
LIBER TERTIUS.
ARGUMENTUM.

Diis immortalibus proximi et dignitate et potestate sunt magistratus. Itaque constituta religione, statim Cicero de magistratibus leges, eodem modo prooemio et explicatione adjectis, subiecit, quibus eorum genera, potestas imperiumque definiuntur. Ita autem sapienter a maioribus tota haec reipublicae pars constituta videbatur, ut non multum in ea novandum putaret. Itaque descriptionem magistratuum Romanam retinuit, et parum attulit novi. Explicationis magna pars interit: in ea autem, quae restat, egregiae et sapientes de Legationibus liberis, de potestate tribunitia, de Senatus sanctitate et integritate, de legibus tabellariis etc. disputationes reperiuntur.

MARCUS.

Sequar igitur, ut institui, divinum illum virum: quem quadam admiratione commotus, saepius fortasse laudo, quam necesse est. Att. Platonem videlicet dicis. M. Istum ipsum, Attice. Att. Tu vero eum nec nimis valde umquam, nec nimis saepe laudaveris. nam hoc mihi etiam nostri illi, qui neminem, nisi suum, laudari volunt, concedunt, ut cum arbitrato meo diligam. M. Bene hercule faciunt. quid enim est elegantia tua dignius? cujus et vita, et oratio consecuta mihi videtur difficillimam illam societatem gravitatis cum humanitate. Att. Sane gaudeo, quod te inter.

interpellavi, quandoquidem tam praeclarum mihi dedisti iudicii tui testimonium. Sed perge, ut coeperas. M. Laudemus igitur prius legem ipsam veris et propriis generis sui laudibus. Att. Sane quidem, sicut de religionum lege fecisti. M. Videtis igitur, magistratus hanc esse vim, ut praesit, praescribatque recta et utilia, et conjuncta cum legibus. Ut enim magistratibus leges; ita populo praesunt magistratus: vereque dici potest, magistratum legem esse loquentem; legem autem, mutum magistratum. Nihil porro tam aptum est ad jus conditionemque naturae: (quod cum dico, legem a me dici, nihilque aliud intelligi volo,) quam imperium, sine quo nec domus ulla, nec civitas, nec gens, nec hominum universum genus stare, nec rerum natura omnis, nec ipse mundus potest. nam et hic deo paret, et huic obediunt maria terraeque, et hominum vita iussis supremæ legis obtemperat. Atque, ut ad haec ceteriora veniam, et notiora nobis, omnes antiquae gentes regibus quondam paruerunt. quod genus imperii primum ad homines iustissimos et sapientissimos deferrebat: idque in republica nostra maxime valuit, quoad ei regalis potestas praefuit: deinde etiam deinceps posteris prodebatur: quod et in his etiam, qui nunc regnant, manet. Quibus autem regia potestas non placuit, non ii nemini, sed non semper uni parere voluerunt. Nos autem, quoniam leges damus liberis populis; quaeque de optima republica sentiremus, in sex libris ante diximus: accommodabimus hoc tempore leges ad illum, quem probamus, civitatis statum. Magistratibus igitur opus est: sine quorum prudentia ac diligentia esse civitas non potest: quorumque descriptione omnis reipublicae moderatio continetur. Neque solum iis praescribendus est imperandi, sed etiam civibus obtemperandi modus. nam et qui bene imperat, paruerit aliquando necesse est: et qui modeste paret, videtur, qui aliquando imperet, dignus esse. Itaque oportet et eum, qui paret, sperare, se aliquo tempore

M 4

im-

I quorum.

imperaturum: et illum, qui imperat, cogitare, brevi tempore sibi esse parendum. Nec vero solum; ut obtemperent obediantque magistratibus, sed etiam ut eos colant diligentque, perscribimus, ut Charondas in suis facit legibus. Noster vero Plato Titanum e genere statuit eos, qui ut illi coelestibus, sic hi adversentur magistratibus. Quae cum ita sint, ad ipsas jam leges veniamus, si placet. Att. Mihi vero et istud, et ordo iste rerum placet.

M. *Iusta imperia sunt; iisque cives modeste, ac sine recusatione parento. Magistratus nec obedientem et noxium civem multa, vinculis, verberibusve coerceto: ni par, majorve potestas, populusve prohibesit: ad quos provocatio esto. Cum magistratus judicasset, interrogasset; per populum multae, poenae certatio esto. Militiae ab eo, qui imperabit, provocatio ne esto: quodque is, qui bellum gerat, imperasset, jus, ratumque esto. Minores magistratus, partiti juris, plures in plera sunt. Militiae, qui iussi erunt imperant, eorumque tribuni sunt. Domi pecuniam publicam custodiunt: vincula fontium servant: capitalia vindicant: aes, argentum, aurumve publice signant: lites contractas judicant: quodcumque senatus creverit, agunt. Suntque aediles, coeratores urbis, annonae, ludorumque sollemnium: ollisque ad honoris amplioris gradum is primus adscensus esto. Censores, populi aevitates, soboles, familias, pecuniasque censent: urbis templa, vias, aquas, aerarium, vectigalia tument: populi partes in tribus distribuunt: exin pecunias, aevitates, ordines partiunt: equitum, peditumque prolem describunt: caelibes esse prohibent: mores populi regunt: probrum in senatu ne relinquunt: bini sunt: magistratum quinquennium habent: reliqui magistratus annui sunt: eaque potestas semper esto. Juris disceptator, qui privata judicet, judicari jubeat, praetor esto. is juris civilis custos esto. huic potestate pari quodcumque senatus creverit, populusve jusserit, tot sunt. Regio imperio duo sunt: iique praeiundo, iudicando, consulendo praetores, iudices, consules appellantur.*
militiae

militiae summum jus habento, nemini parento. ollis salus populi suprema lex esto. Eundem magistratum, ni interfuerint decem anni, nequis capito. Aevitatem annuali lege servanto. Ast quando duellum gravius, discordiaeve civium escunt, oenus, ne amplius sex menses, si senatus creverit, idem juris, quod duo consules, teneto: isque ave sinistra dictus, populi magister esto. ¹ Equitemque qui regat, habeto pari jure cum eo, quicumque erit juris disceptator. Ast quando [consul] is est, magister populi; reliqui magistratus ne sunt. Auspicia patrum sunt: ollicque ex se produnt, qui comitiatu creare consules rite possint. Imperia, potestates, legationes, cum senatus creverit populusve jusserit, ex urbe exeunt: duella justa juste gerunt: sociis parcunt: se, et servos continent: populi sui gloriam augent: domum cum laude redeunt. Rei suae ergo ne quis legatus esto. Plebes quos pro se contra vim, auxilii ergo, decem creassit, tribuni ejus sunt: quodque ii prohibessint, quodque plebem rogassint, ratum esto: sanctique sunt: neve plebem orbam tribunis relinquunt. Omnes magistratus auspicium, judiciumque habento: ex quois senatus esto: ejus decreta, rata sunt. ast ni potestas par, majorve prohibessit, senatus consulta perscripta servanto. Is ordo vitio vacato: ceteris specimen esto. creatio magistratum, judicia, populi jussa, vetita, cum suffragio consciscuntur, optimatibus nota, plebi libera sunt. At si quid erit, quod extra magistratus coeratore oesus sit; qui coeret, populus creato, eique jus corrandi dato. Cum populo, patribusque agendi jus esto consuli, praetori, magistro populi, equitumque, eique, quem produnt patres consulum rogandorum ergo, tribunisque, quos sibi plebes rogassit, jus esto cum patribus agendi: iidem, ad plebem, quod oesus erit, ferunt. Quae cum populo, quaeque in patribus agentur, modica sunt. Senatori, qui nec aderit; aut causa, aut culpa esto. Loco senator, et modo orato; causas populi teneto. Vis in populo abesto. Par, majorve potestas plus valeto. Ast qui ² turbassit in agendo,

M 5

fraus

1 Equitem cumque.

2 turbassit.

*fraus*¹ auctoris esto. *Intercessor rei malae, salutaris civis esto.* Qui agent, auspicia servant: auguri parento: promulgata, proposita, in aerario cognita, agunto: nec plus, quam de singulis rebus semel consulunto: rem populum docento: doceri a magistratibus, privatisque patiunto. Privilegia ne irroganto: de capite civis, nisi per maximum comitiatum, ollosque, quos censores in partibus populi locassint, ne ferunto: donum ne capiunto, neve danto, neve petenda, neve gerenda, neve gesta potestate. Quod quis earum rerum migrasset, noxiae poena par esto.² Censores fide legem custodiunto. Privati ad eos acta referunto: nec eo magis lege liberi sunt, Lex recitata est. Disce rem, et tabellam jubebo dari.

Q. Quam brevi, frater, in conspectu posita est a te omnium magistratuum descriptio: sed ea paene nostrae civitatis: etsi a te paullum allatum est novi. M. Rectissime, Quinte, animadvertis. haec est enim, quam Scipio laudat in libris, et quam maxime probat temperationem reipublicae; quae effici non potuisset, nisi tali descriptione magistratuum. nam sic habetote; magistratibus, iisque, qui praesint, contineri rempublicam, et ex eorum compositione, quod cujusque Reipublicae genus sit, intelligi. Quae res cum sapientissime moderatissimeque constituta esset a majoribus nostris, nihil habui, sane non multum, quod putarem novandum in legibus. Att. Reddes igitur nobis, ut in religionis lege fecisti, admonitu et rogatu meo, sic de magistratibus, ut dispuces, quibus de causis maxime placeat ista descriptio. M. Faciam, Attice, ut vis: et locum istum totum, ut a doctissimis Graeciae quaesitum, et disputa-^m est, explicabo: et, ut institui, nostra jura attingam. Att. Istud maxime exspecto dissendi genus. M. Atqui pleraque sunt dicta in illis libris, cum de optima republica quaereretur. Sed hujus loci de magistratibus sunt propria quaedam, a Theophrasto primum, deinde a Dione Stoico quaesita subtilius. Att. Ain tandem? etiam a Stoicis ista tractata sunt?

1 actoris.

2 Censoris.

sunt? M. Non sane, nisi ab eo, quem modo nominavi, et postea a magno homine, et in primis erudito, Panaetio. Nam veteres verbo tenus, acute illi quidem, sed non ad hunc usum popularem atque civilem, de republica differebant. Ab hac familia magis ista manarunt, Platone principe. post Aristoteles illustravit omnem hunc civilem in disputando locum, Heraclidesque Ponticus, profectus ab eodem Platone. Theophrastus vero institutus ab Aristotele habitavit, ut scitis, in eo genere rerum, ab eodemque Aristotele doctus Dicaearchus, huic rationi studioque non defuit. Post a Theophrasto Phalereus ille Demetrius, de quo feci supra mentionem, mirabiliter doctrinam ex umbraculis eruditorum, otioque, non modo in solem, atque pulverem, sed in ipsum discrimen aciemque produxit. Nam et mediocriter doctos magnos in republica viros, et doctissimos homines non nimis in republica versatos, multos commemorare possumus. Qui vero utraque re excelleret, ut doctrinae studiis et regenda civitate princeps esset, quis facile, praeter hunc, inveniri potest? Att. Puto posse, et quidem aliquem de tribus nobis. Sed perge, ut coeperas.

M. Quaesitum igitur ab illis est, placeretne unum in civitate esse magistratum, cui reliqui parerent: quod exactis regibus intelligo placuisse nostris majoribus. Sed quoniam regale civitatis genus, probatum quondam, postea, non tam regni, quam regis vitiis, repudiatum est, nomen tantum videbitur regis repudiatum, res manebit, si unus omnibus reliquis magistratibus imperabit. Quare nec Ephori Lacedaemone sine causa a Theopompo oppositi regibus, nec apud nos consilibus tribuni. Nam illud quidem ipsum, quod in jure positum est, habet consul, ut ei reliqui magistratus omnes pareant, excepto tribuno, qui post exstitit, ne id, quod ³ fuerat, esset: hoc enim primum minuit consulare jus, quod exstitit ipse, qui ⁴ eo non teneretur: deinde quod attulit auxilium reliquis non modo

ma-

3 fuerit.

4 in eo.

magistratibus, sed etiam privatis, consuli non parentibus. Q. Magnum dicis malum. nam, ista potestate nata, gravitas optimatum cecidit, convaluitque jus multitudinis. M. Non est ita, Quinte. non enim jus illud solum superbius populo, sed violentius videri necesse erat: quo posteaquam modica et sapiens temperatio accessit, conversa lex in omnes est.

Deest omnium hujus legis capitum explicatio, a principio, usque ad hoc caput, Domum cum l.

Domum cum laude redeunto. Nihil enim, praeter laudem, bonis atque innocentibus, neque ex hostibus, neque a sociis reportandum. Jam illud apertum profecto est, nihil esse turpius, quam quemquam legari nisi reipublicae causa. Omitto, quemadmodum isti se gerant, atque gesserint, qui legatione hereditates, aut syngraphas suas persequuntur. In hominibus est hoc fortasse vitium. Sed quaero, quid reapse sit turpius, quam sine procuratore senator, legatus sine mandatis, sine ullo reipublicae munere? quod quidem genus legationis ego consul, quamquam ad commodum senatus pertinere videatur, tamen, approbante senatu frequentissimo, nisi mihi levissimus tribunus plebis tum intercessisset, sustulissem. tamen minui tempus, et, quod erat infinitum, annum feci. ita turpitudine manet, diuturnitate sublata. Sed jam, si placet, de provinciis decedatur in urbemque redeatur. Att. Nobis vero placet: sed iis, qui in provinciis sunt, minime placet. M. At vero, Tite, si pareant his legibus, nihil erit his urbe, nihil domo sua dulcius: nec laboriosius molestiusque provincia.

Sed sequitur lex, quae sancit eam tribunorum plebis potestatem, quae in republica nostra: de qua differi nihil necesse est. Q. At mehercule ego, frater, quaero, de ista potestate quid sentias. nam mihi quidem pestifera videtur, quippe quae in seditione, et ad seditionem nata sit: cujus primum ortum, si recordari volumus, inter arma civium, et occupatis et obfessis urbis

urbis locis, procreatum videmus. Deinde cum esset cito ¹ ablegatus, tamquam ex XII tabulis, insignis ad deformitatem puer, brevi tempore creatus, multoque taetrius et foedior natus est. Quem enim ille non edidit? qui primum, ut impio dignum fuit, patribus omnem honorem eripuit, omnia infima summis paria fecit, turbavit, miscuit: cum afflixisset principum gravitatem, numquam tamen conquievit. Atque ut C. Flaminium, atque ea, quae jam prisca sunt, relinquam: quid juris bonis viris Ti. Gracchi tribunatus reliquit? etsi quinquennio apte, D. Brutum et P. Scipionem consules, quos et quantos viros! homo omnium infimus, et sordidissimus, tribunus plebis C. Curiatius in vincula conjecit: quod ante factum non erat. C. vero Gracchus ² runis, et sicis iis, quas ipse se projecisse in forum dixit, quibus digladiarentur inter se cives, nonne omnem reipublicae statum permutavit? Quid jam de Saturnini supplicio, reliquisque dicam? quos ne depellere quidem a se sine ferro potuit respublica? Cur autem aut vetera, aut aliena ³ proferam potius, quam et nostra, et recentia? Quis unquam tam audax, tam inimicus nobis fuisset, ut cogitaret unquam de statu nostro labefactando, nisi mucronem aliquem tribuniciū exacuisset in nos? quem cum homines scelerati ac perditī, non modo ulla in domo, sed nulla in gente reperirent, gentes sibi in tenebris reipublicae perturbandas putaverunt. Quod nobis quidem egregium, et ad immortalitatem memoriae gloriosum, neminem in nos mercede ulla tribunum potuisse reperiri, nisi cui ne esse quidem licuisset tribuno. Sed ille quas strages edidit? eas videlicet, quas sine ratione, ac sine ulla spe bona, furor edere potuit impurae beluae, multorum inflammatus furoribus. Quamobrem in ista quidem re vehementer Sulam probo, qui tribunis plebis sua lege injuriae faciendae potestatem ademerit, auxilii ferendi reliquerit: Pompejumque nostrum ceteris rebus omnibus, semper

am-

¹ legatus,² ruinis.³ proferamus.

amplissimis summisque effero laudibus; de tribunicia potestate taceo. nec enim reprehendere libet, nec laudare possum. M. Vicia quidem tribunatus praeclare, Quinte, perspicis. Sed est iniqua in omni re accusanda, praetermissis bonis, malorum enumeratio, vitiorumque selectio. Nam isto quidem modo vel consultus vituperio est, si consulum, quos enumerare nolo, peccata collegeris. Ego enim fateor in ista ipsa potestate inesse quiddam mali. Sed bonum, quod est quaesitum in ea, sine isto malo non haberemus. Nimia potestas est tribunorum plebis. quis negat? sed vis populi multo saevior, multoque vehementior, quae ducem quod habet, interdum lenior est, quam si nullum haberet. dux enim suo periculo progredi cogitat: populi impetus periculi rationem sui non habet. At aliquando incenditur; et quidem saepe sedatur. quod enim est tam desperatum collegium, in quo nemo e decem sana mente sit? quin ¹ ipsum Ti. Gracchum non solum ² vetitus, sed etiam sublatus intercessor ³ perculerat. Quid enim illum aliud perculit, nisi quod potestatem intercedendi collegae abrogavit: sed tu ⁴ sapientiam majorum in illo vide. Concessa plebi a patribus ista potestate, arma ceciderunt: restincta seditio est: inventum est temperamentum, quo tenuiores cum principibus aequari se ⁵ putarent: in quo uno fuit civitatis salus. At duo Gracchi fuerunt. Et praeter eos quamvis enumeres multos licet; cum deni creantur, ⁶ nonnullos in omni memoria reperies perniciosos tribunos? leves, etiam non bonos fortasse plures. Invidia quidem summus ordo caret: plebes de suo jure periculosas contentiones nullas facit. Quamobrem aut exigendi reges non fuerunt: aut plebi re, non verbo danda libertas: quae tamen sic data est, ut multis praeclarissimis addiceretur, ut auctoritati principum cederet. Nostra autem causa, quae, optime et dulcissime frater, incidit in tribuniciam potestatem, nihil habuit conten-

¹ per ipsum.
majori.

² nectus.
⁵ putarint.

³ perculit.
⁶ nullos.

⁴ sapientia

contentionis cum tribunatu. Non enim plebs incitata nostris rebus invidit: sed vincula soluta sunt, et servitia incitata, adjuncto terrore etiam militari. Neque nobis cum illa tum peste certamen fuit, sed cum gravissimo reipublicae tempore: cui si non cessissem, non diuturnum beneficii mei patria fructum tulisset. Atque hoc rei exitus indicavit. Quis enim non modo liber, sed etiam servus libertate dignus fuit, cui nostra salus cara non esset? Quod si is casus fuisset rerum, quas pro salute reipublicae gessimus, ut non omnibus gratus esset: et, si nos multitudinis vis furentis inflammata invidia pepulisset; si tribunus aliquis in me populum, sicut Gracchus in Laenatem, Saturninus in Metellum, incitasset: ferremus, o Quinte frater: consolarenturque nos non tam philosophi, qui Athenis fuerunt, qui hoc facere debent, quam clarissimi viri, qui illa urbe pulsi carere ingrata civitate, quam manere in improba maluerunt. Pompejum vero quod una ista in re non ita valde probas, vix satis mihi illud videris attendere, non solum ei, quid esset optimum, videndum fuisse, sed etiam quid necessarium. sensit enim deberi non posse huic civitati illam potestatem: quippe quam tantopere populus noster ignotam expetisset, qui posset carere cognita? sapientis autem civis fuit, causam nec perniciosam, et ita popularem, ut non posset obfisti, perniciosè populari civi non relinquere. Scis solere, frater, in huiusmodi sermone, ut transiri alio possit, *ADMODUM*, dici. Att. Prorsus ita est. Q. Haud equidem assentior, tu tamen ad reliqua pergas velim. M. Perseveras tu quidem, et in tua vetere sententia permanes. Q. Nunc mehercule. Att. Ego sane a Quinto nostro dissentio. Sed ea, quae restant, audiamus.

M. Deinceps igitur omnibus magistratibus auspicia et judicia dantur: judicia, ut esset populi potestas, ad quam provocaretur: auspicia, ut multos inutiles comitiatus probabiles impedirent morae: saepe enim populi impetum injustum, auspiciis dii immortales represserunt. Ex his autem, qui magistratum ceperunt, quod

quod senatus efficitur, popularem fane neminem in summum locum, nisi per populum, venire, sublata cooptatione censoria. Sed praesto est hujus vitii temperatio, quod senatus lege nostra confirmatur auctoritas. Sequitur enim: *eius decreta* ¹ *rata sunt*. Nam ita se res habet, ut, si senatus, dominus sit publici consilii, quodque is creverit, defendant omnes: et, si ordines reliqui, principis ordinis consilio rempublicam gubernari velint, possit, ex temperatione juris, cum potestas in populo, auctoritas in senatu sit, teneri ille moderatus et concors civitatis status, praesertim si proximae legi parebitur. Nam proximum est: *Is ordo vitio caret, ceteris specimen esto*. Q. Praeclara vero, frater, ista lex est, et late patet, ut vitio careat ordo, et censorem quaerat interpretem. Att. Ille vero, etsi est totus tuus ordo, gratissimamque memoriam retinet consulatus tui, pace tua dixerim, non modo censores, sed etiam iudices omnes potest defatigare. M. Omitte ista, Attice. non enim de hoc senatu, nec his de hominibus, qui nunc sunt, sed de futuris, si qui forte his legibus parere voluerint, haec habetur oratio. Nam cum omni vitio carere lex jubeat, ne veniet quidem in eum ordinem nunquam vitii particeps. Id autem difficile factu est, nisi educatione quadam et disciplina: de qua dicemus aliquid fortasse, si quid fuerit loci, aut temporis. Att. Locus certe non deerit, quoniam tenes ordinem legum: tempus vero largitur longitudo diei. Ego autem, etiamsi praeterieris, repetam a te istum de educatione et de disciplina locum. M. Tu vero et istum, Attice. et si quem alium praeterii. *Ceteris specimen esto*. quod si est, tenemus omnia. Ut enim cupiditibus principum et vitiis infici solet tota civitas: sic emendari et corrigi continentia. Vir magnus, et nobis omnibus amicus, L. Lucullus, efferebatur, quasi commodissime respondisset, cum esset objecta magnificentia villae Tusculanae, duo se habere vicinos: superiorem, equitem Romanum; inferiorem, libertinum: quo-

¹ Absit rata.

quorum cum essent magnificae villae, concedi sibi oportere, quod iis, qui tenuioris ordinis essent, liceret. Non vides, Lucullé, a te id ipsum natum, ut illi cuperent? quibus id, si tu non faceres, non liceret. Quis enim ferret istos, cum videret eorum villas signis et tabulis refertas, partim publicis, partim etiam sacris et religiosis? quis non frangeret eorum libidines, nisi illi ipsi, qui eas frangere deberent, cupiditatis ejusdem tenerentur? Nec enim tantum mali est peccare principes (quamquam est magnum hoc per se ipsum malum), quantum illud, quod permulti imitatores principum existunt. Nam licet videre, si velis explicare memoriam temporum, qualescumque summi civitatis viri² fuerint, talem civitatem fuisse: quaecumque mutatio morum in principibus exstiterit, eandem in populo³ secutam. Idque haud paullo est verius, quam quod Platoni nostro placet, qui, musicorum cantibus, ait, mutatis, mutari civitatum status. Ego autem nobilium vita, victuque mutato, mores mutari civitatum puto. Quo perniciosius de republica merentur vitiosi principes, quod non solum vitia concipiunt ipsi, sed ea infundunt in civitatem: neque solum obsunt, quod ipsi corrumpuntur, sed etiam quod corrumpunt, plusque exemplo, quam peccato nocent. Atque haec lex dilatata in ordinem cunctum, coangustari etiam potest. pauci enim, atque admodum pauci, honore et gloria amplificati, vel corrumpere mores civitatis, vel corrigere possunt. Sed haec et nunc satis, et in illis libris tractata sunt diligentius. Quare ad reliqua veniamus.

Proximum autem est de suffragiis: quae jubeo nota esse optimatibus, populo libera. Att. Ita mehercule attendi, nec satis intellexi, quid sibi lex, aut quid verba ista vellent. M. Dicam, Tite, et versabor in re difficili, ac multum et saepe quaesita: suffragia in magistratu mandando, aut reo judicando, aut lege aut rogatione sciscenda, clam, an palam ferre melius esset.

Att.

² fuerunt.

³ secuturam.

Att. An etiam id dubium est? Q. Vereor, ne a te rursus dissentiam. M. Non facies, Quinte. nam ego in ista sum sententia, qua te fuisse semper scio, nihil ut fuerit in suffragiis voce melius, sed, obtineri an possit, videndum est. Q. Frater, bona tua venia dixerim, ista sententia maxime et fallit imperitos, et obest saepissime reipublicae, cum aliquid verum et rectum esse dicitur, sed obtineri, id est, obfisti posse populo, negatur. Primum enim obfistitur, cum agitur severe: deinde vi opprimi in bona causa, est melius, quam malae cedere. Quis autem non sentit, auctoritatem omnem optimatum tabellariam legem abstulisse? quam populus liber numquam desideravit: idem oppressus dominatu ac potentia principum, flagitavit. Itaque graviora judicia de potentissimis hominibus exstant voces, quam tabellae. Quamobrem suffragandi nimia libido in non bonis causis eripienda fuit potentibus, non latebra danda populo, in qua, bonis ignorantibus, quid quisque sentiret, tabella vitiosum occultaret suffragium. Itaque isti rationi neque lator quisquam est inventus, nec auctor umquam bonus. Sunt enim quattuor leges tabellariae: quarum prima de magistratibus mandandis: ea est Gabinia, lata ab homine ignoto, et sordido. secuta biennio post Cassia est, de populi iudicio. ea a nobili homine lata est, L. Cassio, sed, pace familiae dixerim, dissidente a bonis, atque omni rumusculos populares ratione aucupante. Carbonis est tertia de iubendis legibus, ac vetandis, seditiosi atque improbi civis: cui ne reditus quidem ad bonos, salutem a bonis potuit afferre. Uno in genere relinqui videbatur vocis suffragium, quod ipse Cassius exceperat, perduellionis. Dedit huic quoque iudicio Coelius tabellam, ¹ doluitque, quoad vixit, se, ut opprimeret C. Popilium, nocuisse et reipublicae. Et avus quidem noster singulari virtute in hoc municipio, quoad vixit, restitit M. Gratio, cujus in matrimonio sororem, aviam nostram, habebat, ferendi legem tabellariam. excitabat enim fluctus in sim-

pulo,

¹ docuitque.

pulo, ut dicitur, Gratidius, quos post filius ejus Marius in Aegaeo excitavit ² mari. Ac nostro quidem, cum res esset ad se delata, Scaurus consul, Utinam, inquit. M. Cicero, isto animo, atque virtute in summa republica nobiscum versari, quam in municipali maluisses! Quamobrem, quoniam non recognoscimus nunc leges populi Romani, sed aut reperimus ereptas, aut novas scribimus: non quid hoc populo obtineri possit, sed quid optimum sit, tibi dicendum puto. Nam Cassiae legis culpam Scipio tuus sustinet, quo auctore lata esse dicitur. Tu, si tabellariam tuleris, ipse praestabis. nec enim mihi placet, nec Attico nostro, quantum e vultu ejus intelligo. Att. Mihi vero nihil umquam populare placuit: eamque optimam rempublicam esse duco, quam hic consul constituerat, quae sit in potestatem optimorum. M. Vos demum, ut video, legem antiquastis sine tabella. Sed ego, etsi satis dixit pro se in illis libris Scipio, tamen libertatem istam largior populo, ut et auctoritate valeant, et utantur ³ boni. Sic enim a me recitata lex est de suffragiis. *Optimatus nota, plebi libera sunt.* Quae lex hanc sententiam continet, ut omnes leges tolleret, quae postea latae sunt, quae tegunt omni ratione suffragium, ne quis inspiciat tabellam, ne roget, ne appellet. Pontes etiam lex Maria fecit angustos. Quae si opposita sunt ambitiosis, ut sunt fere, non reprehendo: sin valuerint tantum leges, ut ne sint ambitus: habeat sane populus tabellam, quasi vindicem libertatis, dum modo haec optimo cuique, et gravissimo civi ostendatur, ultroque offeratur, ut in eo sit ipso libertas, in quo populo potestas honeste bonis gratificandi datur. Eoque nunc fit illud, quod a te modo, Quinte, dictum est, ut minus multos tabella condemnet, quam solebat vox, quia populo licere satis est. Hoc retento, reliqua voluntas auctoritati, aut gratiae traditur. Itaque, ut omittam largitione corrupta suffragia, non vides, si quando ambitus fideat, quaeri in suffragiis, quid optimi viri sentiant?

N 2

Quam-

² mari, ac nostro quidem. Quoi cum.³ bonis.

Quamobrem lege nostra libertatis species datur, bonorum auctoritas retinetur, contentionis causa tollitur.

Deinde sequitur, quibus jus sit cum populo agendi, aut cum senatu. gravis, et, ut arbitror, praeclara lex. *Quae cum populo, quaeque in patribus agentur, modica sunt*: id est, modesta atque sedata. Actor enim moderatur, et fingit non modo mentem ac voluntates, sed paene vultus eorum, apud quos agit. quod in senatu non difficile est. est enim senator is, cujus non ad auditorem referatur animus, sed qui per se ipse spectari velit. huic iussa tria sunt: ut adsit; nam gravitatem res habet, cum frequens ordo est: ut loco dicat, id est, rogatus: ut modo, ne sit infinitus; nam brevitatis, non modo senatoris, sed etiam oratoris, magna laus est in sententia. Nec est umquam longa oratione utendum, nisi aut peccante senatu, quod sit ambitione saepissime, nullo magistratu adjuvante, tolli diem utile est: aut cum tanta causa est, ut opus sit oratoris copia vel ad hortandum, vel ad docendum: quorum generum in utroque magnus noster Cato est. Quodque addit, *causas populi teneto*, est senatori necessarium, nosse rempublicam. idque late patet: quid habeat militum, quid valeat aerario, quos socios respublica habeat, quos amicos, quos stipendiarios, quisque sit lege, conditione, foedere: tenere consuetudinem decernendi, nosse exempla majorum. Videtis jam, genus hoc omne scientiae, diligentiae, memoriae esse, sine quo paratus esse senator nullo pacto potest. Deinceps sunt cum populo actiones: in quibus primum, et maximum, *Vis abesto*. nihil est enim exitiosius civitatibus, nihil tam contrarium juri et legibus, nihil minus civile et humanum, quam, composita et constituta republica, quidquam agi per vim. Parere jubet intercessori: quo nihil praestantius. impediri enim bonam rem melius, quam concedi malae. Quod vero actoris jubeo esse fraudem, id totum dixi ex Crassi, sapientissimi hominis, sententia: quem est senatus secutus, cum decrevisset, C. Claudio consule de

Cn.

Cn. Carbonis seditione referente, invito eo, qui cum populo ageret, seditionem non posse fieri, quippe cui liceat concilium, simulatque intercessum, turbarique coeptum sit, dimittere. Quod qui permovet, cum agi nihil potest, vim quaerit. cujus impunitatem amittit hac lege. Sequitur illud: *Intercessor rei malae, salutaris civis esto.* Quis non studiose reipublicae subvenierit, hac tam praeclara legis voce laudatus? Sunt deinde posita deinceps, quae habemus etiam in publicis institutis atque legibus: *auspicia servanto, auguri parento.* Est autem boni auguris, meminisse, maximis reipublicae temporibus praesto esse debere: Jovique optimo maximo se consiliarium, atque administrum datum, ut sibi eos, quos in auspicio esse jusserit: coelique partes sibi definitas esse traditas, de quibus saepe opem referre possit. Deinde de promulgatione, de singulis rebus agendis, de privatis, magistratibusve audiendis. Tum leges praeclarissimae de XII tabulis tralatae duae: quarum altera privilegia tollit; altera de capite civis rogari, nisi maximo comitiatu, vetat, nondum initis seditiosis tribunis plebis, ¹ ne cogitatis quidem, admirandum, tantum majores in posterum providisse: in ² privos homines leges ferri noluerunt: id est enim privilegium: quo quid est injustius? cum legis haec vis sit, scitum est justum in omnes? ferri de singulis nisi centuriatis comitiis noluerunt. descriptus enim populus censu, ordinibus, aetatibus, plus adhibet ad suffragium consilii, quam fusa in tribus convocatus. Quo verius in nostra causa vir magni ingenii, summaeque prudentia, L. Cotta, dicebat, nihil omnino actum esse de nobis. praeter enim quam quod comitia illa essent armis gesta servilibus, praeterea neque tributa capitis comitia, rata esse possent, neque ulla privilegii: quocirca nihil nobis opus esse lege, de quibus nihil omnino actum esset legibus. Sed visum est et nobis, et clarissimis viris, melius, de quo servi et

N 3

latro-

1 Negotialis q.

2 privatos

latrones scivisse se aliquid dicerent, de hoc eodem cunctam Italiam, quid sentiret, ostendere.

Sequuntur de captis pecuniis, et de ambitu legis. Quae cum magis judiciis, quam verbis sancienda sint: adjungitur, *noxiae poena par esto*, ut in suo vitio quisque plectatur: vis, capite; avaritia, multa; honoris cupiditas, ignominia sanciat. Extremae leges sunt nobis non usitatae: reipublicae necessariae. Legum custodiam nullam habemus. itaque hae leges sunt, quas apparitores nostri volunt: a librariis petimus, publicis litteris consignatam memoriam publicam nullam habemus, Graeci hoc diligentius: apud quos νομοφύλακες creantur: nec hi solum litteras (nam id quidem etiam apud majores nostros erat) sed etiam facta hominum observabant, ad legesque revocabant. Haec detur cura censoribus: quandoquidem eos in republica semper volumus esse. apud eosdem, qui magistratu abierint, edant, et exponant, quid in magistratu gesserint: deque iis censores praejudicent. Hoc in Graecia fit, publice constitutis accusatoribus. Qui quidem graves esse non possunt, nisi sint voluntarii. Quocirca melius est, rationes referri, causamque exponi censoribus: integram tamen legem accusatori iudicioque servari. Sed satis jam disputatum est de magistratibus, nisi forte quid desideratis.

Att. Si nos tacemus, locus ipse ¹ admonet, quid tibi sit deinde dicendum. M. Mihine? de judiciis arbitror, Pomponi: id est enim junctum magistratibus. Att. Quid? de jure populi Romani, quemadmodum instituisti, dicendum nihil putas? M. Quid tandem hoc loco est, quod requiras? Att. Egone? quod ignorari ab iis, qui in republica versantur, turpissimum puto. Nam, ut modo a te dictum est, leges a librariis lego, sic animadverto, quosque in magistratibus ignoratione juris sui tantum sapere, quantum apparitores velint. Quamobrem, si de sacrorum alienatione dicendum putasti, quoniam de religione leges pro-

¹ non admonet.

proposueras: faciendum tibi est, ut, magistratibus lege constitutis, de potestate, tum de jure disputes. M. Faciam breviter, si consequi potuero: nam pluribus verbis scripsit ad patrem tuum M. Junius sodalis, perite, meo quidem iudicio, et diligenter. At de jure naturae cogitare per nos, atque dicere debemus; de jure populi Romani, quae relictæ sunt, et tradita. Att. Sic profecto censeo: et id ipsum, quod dicis, exspecto.

M. TULLII CICERONIS
C A T O M A J O R
SEU
DE SENECTUTE
AD
T. POMPONIUM ATTICUM.

ARGUMENTUM.

Dialogus de Senectute versatur in defendenda senectute ab his, qui eam accusare solent. Quattuor autem de causis senectus putatur misera; quarum prima est, quod avocet a rebus gerendis; altera, quod corpus faciat infirmius; tertia, quod privet omnibus fere voluptatibus; quarta, quod haud procul absit a morte. Itaque singulas eas accusationis partes diluit, atque negat partim eas in senectutem convenire, partim vero iis rebus miseram senectutem reddi. Disputatio autem tribuitur Catoni majori, quod is aequissimo animo tulisse senectutem dicebatur. Et quoniam constabat, eum senem litteras Graecas didicisse, doctior ei tribuitur oratio, quam ei convenire videbatur, cujus reliqui libri nullam eruditionem redolerent.

O Tite, si quid ego adjuero, curamve levasso,
Quæ nunc te coquit, et versat in pectore fixa,
Ecquid erit pretii?

Licet enim versibus iisdem mihi affari te, Attice, qui
bus affatur Flaminium,

Ille vir, haud magna cum re, sed plenus fidei.

Quamquam certo scio, non, ut Flaminium,

Sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque.

novi enim moderationem animi tui, et aequitatem: te-
que non cognomen solum Athenis deportasse, sed hu-
manitatem, et prudentiam intelligo. et tamen suspi-
cor, iisdem rebus te, quibus meipsum, interdum gra-
vius commoveri: quarum consolatio et major est, et
in aliud tempus differenda. Nunc autem mihi visam
est de Senectute aliquid ad te conscribere. Hoc enim
onere, quod mihi tecum commune est, aut jam urgen-
tis, aut certe adventantis senectutis, et te, et meipsum
levari volo: etsi te quidem id modice ac sapienter,
(sicut omnia) et ferre, et laturum esse certo scio. Sed
mihi, cum de senectute aliquid vellem scribere, tu oc-
currebas dignus eo munere, quo uterque nostrum com-
muniter uteretur. Mihi quidem ita jucunda hujus li-
bri confectio fuit, ut non modo omnes absterferit se-
nectutis molestias, sed effecerit mollem etiam et ju-
cundam senectutem. numquam igitur satis laudari di-
gne poterit philosophia, cui qui pareat, omne tempus
aetatis sine molestia possit degere. Sed de ceteris et
diximus multa, et saepe dicemus: hunc librum de se-
nectute ad te misimus. Omnem autem sermonem tri-
buimus non Tichono, ut Aristo Chius, ne parum ef-
fet auctoritatis in fabula: sed M. Catoni seni, quo ma-
jorem auctoritatem haberet oratio; apud quem Laelium
et Scipionem facimus admirantes, quod is tam facile
senectutem ferat, iisque eum respondentem. qui si
eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse in
suis

fuis libris, attribuito Graecis litteris, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. Sed quid opus est plura? jam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.

SCIPIO. Saepenumero admirari soleo cum hoc C. Laelio, tum ceterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maxime, quod numquam senectutem tibi gravem esse fenserim: quae plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se Aetna gravius dicant sustinere. CATO. Rem haud sane difficilem, Scipio et Laeli, admirari videmini. quibus enim nihil opis est in ipsis ad bene beateque vivendum, iis omnis gravis est aetas: qui autem omnia bona a se¹ ipsis petunt, iis nihil potest malum videri, quod naturae necessitas afferat. quo in genere in primis est senectus, quam ut adipiscantur, omnes optant: eandem accusant² adepti: tanta est inconstantia stultitiae, atque perversitas. Obrepere, ajunt, eam citius, quam putassent. Primum: quis coëgit eos falsum putare? qui enim citius adolescentiae senectus, quam pueritiae adolescentia obrepit? deinde, qui minus gravis esset iis senectus, si octingentesimum annum agerent, quam octogesimum? praeterita enim aetas, quamvis longa, cum effluxisset, nulla consolatione permulcere posset stultam senectutem. Quocirca si sapientiam meam admirari soletis (quae ntinam digna esset opinione vestra, nostroque cognomine!) in hoc sumus sapientes, quod naturam optimam ducem, tamquam deum, sequimur, eique paremus: a qua, non verisimile est, cum ceterae partes aetatis bene descriptae sint, extremum actum, tamquam ab inerti poëta, esse neglectum. sed tamen necesse fuit esse aliquid extremum, et tamquam in arborum baccis, terraeque frugibus, maturitate tempestiva quasi vietum, et caducum. quod ferendum est molliter sapienti. quid enim est aliud, gigantum modo bellare cum diis, nisi naturae repugnare? LAELIUS. Atqui, Cato, gratissimum nobis, ut etiam pro Scipione polli-

N 5

¹ ipsi.² adeptam.

pollicear, feceris, si, quoniam speramus, volumus quidem certe senes fieri, ante multo a te didicerimus, quibus facillime rationibus ingravescentem aetatem ferre possimus. Cat. Faciam vero, Laeli; praesertim si utriusque vestrum, ut dicis, gratum futurum est. Scip. Volumus sane, nisi molestum est, Cato, tamquam aliquam viam longam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum sit, istuc, quo pervenisti, videre, quale sit.

Cat. Faciam, ut potero, Laeli. saepe enim interfui querelis meorum aequalium, (pares autem cum paribus, veteri proverbio, facillime congregantur) quae C. Salinator, quae Sp. Albinus, homines consulares, nostri fere aequales, deplorare solebant: tum quod voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent: tum quod spernerentur ab iis, a quibus essent coli soliti. qui mihi non id videbantur accusare, quod esset accusandum. nam si id culpa senectutis accideret, eadem mihi usu evenirent, reliquisque omnibus, maioribus natu; quorum ego multorum cognovi senectutem sine querela: qui se et libidinum vinculis laxatos esse non moleste ferrent, nec a suis despicerentur. sed omnium istiusmodi querelarum in moribus est culpa, non in aetate. moderati enim, et nec difficiles, nec inhumani senes, tolerabilem ajunt senectutem. importunitas autem, et inhumanitas omni aetati molesta est. Lael. Est, ut dicis, Cato. sed fortasse dixerit quispiam, tibi, propter opes et copias et dignitatem tuam, tolerabiliorem senectutem videri; id autem non posse multis contingere. Cato. Est istuc quidem, Laeli, aliquid; sed nequaquam in isto sunt omnia: ut Themistocles fertur Seriphio cuidam in iurgio respondisse, cum ille dixisset, non eum sua, sed patriae gloria splendorem assecutum: Nec hercule, inquit, si ego Seriphius essem. nobilis: nec tu, si Atheniensis esses, clarus umquam fuisses. quod eodem modo de senectute potest dici. Neque enim in summa inopia levis esse senectus potest, ne sapienti quidem: nec insipienti etiam in summa copia non gravis. Aptissima
omnino

omnino sunt, Scipio et Laeli, arma senectutis, artes, exercitationesque virtutum, quae in omni aetate cultae, cum multum, diuque vixeris, mirificos efferunt fructus, non solum quia numquam deferunt, ne in extremo quidem tempore aetatis, (quamquam id maximum est) verum etiam quia conscientia bene actae vitae, multorumque benefactorum recordatio, jucundissima est. Ego Q. Maximum, eum, qui Tarentum recepit, adolescens ita dilexi senem, ut aequalem. erat enim in illo viro comitate condita gravitas: nec senectus mores mutaverat. quamquam eum colere coepi non admodum grandem natu, sed tamen jam aetate provectum. anno enim post consul primum fuerat, quam ego natus sum: cumque eo quartum consule adolescentulus miles profectus sum ad Capuam, quintoque anno post ad Tarentum quaestor: deinde aedilis, quadriennio post factus sum praetor: quem magistratum gessi consulibus Tuditano et Cethego, cum quidem ille admodum senex, suator legis Cinciae de donis et muneribus fuit, hic et bella gerebat, ut adolescens, cum plane grandis esset: et Hannibalem juveniliter exultantem patientia sua mollebat: de quo praeclare familiaris noster Ennius:

Unus, qui nobis cunctando restituit rem.

Non ponebat enim rumores ante salutem.

Ergo postque, magisque viri nunc gloria claret.

Tarentum vero qua vigilantia, quo consilio recepit? cum quidem, me audiente, Salinatori, qui, amisso oppido, fugerat in arcem, glorianti, atque ita dicenti: Mea opera, Q. Fabi, Tarentum recepisti: Certe, inquit ridens: nam nisi tu amisisses, numquam recepissem. Nec vero in armis praestantior, quam in toga: qui consul iterum, Sp. Carvilio collega quiescente, C. Flaminio tribuno plebis, quoad potuit, restitit, agrum Picentem, et Gallicum viritim contra senatus auctoritatem dividenti: augurque cum esset, dicere ausus est, optimis auspiciis ei geri, quae pro reipublicae salute gererentur: quae contra reipublicam ferrentur, contra auspicia

auspicio ferri. Multa in eo viro praeclara cognovi: sed nihil est admirabilius, quam quomodo ille mortem M. filii tulit, clari viri, et consularis. est in manibus laudatio: quam cum legimus, quem philosophum non contemnimus? Nec vero ille in luce modo, atque in oculis civium magnus: sed intus domique praestantior. qui sermo? quae praecepta? quanta notitia antiquitatis? quae scientia juris augurii? multae etiam, ut in homine Romano, litterae. omnia memoria tenebat, non domestica solum, sed etiam externa bella: cujus sermone ita tum cupide fruebar, quasi jam divinarem id, quod evenit, illo extincto, fore, unde discerem, neminem. Quorsum igitur haec tam multa de Maximo? quia profecto videtis, nefas esse dictu, miseram fuisse talem senectutem. Nec tamen omnes possunt esse Scipiones, aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres navalesque pugnas, ut bella a se gesta, triumphosque recordentur. est etiam quiete, et pure, et eleganter actae aetatis placida ac lenis senectus: qualē accepimus Platonis, qui uno et octogesimo anno scribens mortuus est, qualem Isocratis, qui eum librum, qui Panathenaeus inscribitur, quarto et nonagesimo anno scripsisse se dicit, vixitque quinquennium postea: cujus magister Leontinus Gorgias, centum et septem complevit annos; neque unquam in suo studio, atque opere cessavit. qui, cum ex eo quaereretur, cur tam diu vellet esse in vita? Nihil habeo, inquit, quod incensem senectutem. Praeclarum responsum, et docto homine dignum. Sua enim vitia insipientes, et suam culpam, in senectutem conferunt: quod non faciebat is, cujus modo mentionem feci, Ennius,

*Sicut fortis equus, spatio qui saepe supremo
Vicit Olympia, nunc senio confectus quiescit.*

Equi fortis, et victoris senectuti comparat suam: quem quidem probe meminisse potestis. Anno enim undevicesimo post ejus mortem, hi consules, T. Flamininus,
et

et M'. Acilius facti sunt: ille autem Caepione, et Philippo iterum, consulibus, mortuus est: cum ego quidem, v et LX annos natus, legem Voconiam voce magna, et bonis lateribus suavissem. Annos LXX natus (tot enim vixit Ennius) ita ferebat duo, quae maxima putantur onera, paupertatem et senectutem, ut eis paene delectari videretur. Etenim, cum contempler animo, reperio quattuor causas, cur senectus misera videatur: unam, quod avocet a rebus gerendis: alteram, quod corpus faciat infirmius: tertiam, quod privet omnibus fere voluptatibus: quartam, quod haud procul absit a morte. Earum, si placet, causarum quanta, quamque sit iusta unaquaeque, videamus.

A rebus gerendis senectus abstrahit? Quibus? an iis, quae geruntur juventute, et viribus? Nullaene igitur res sunt seniles, quae, vel infirmis corporibus, animo tamen administrantur? Nihil ergo agebat Q. Maximus? nihil L. Paullus, pater tuus, Scipio, socer optimi viri, filii mei? ceteri senes, Fabricii, Curi, Coruncanii, cum rempublicam consilio et auctoritate defendebant, nihil agebant? Ad App. Claudii senectutem accedebat etiam, ut caecus esset: et tamen is, cum sententia senatus inclinaret ad pacem, ut foedus faciendum cum Pyrrho, non dubitavit dicere illa, quae verbis persecutus est Ennius:

*Quo vobis menses, rectae quae stare solebant
Antehac, dementes sese ² flexere?*

ceteraque gravissime: notum enim vobis carmen est: et tamen ipsius Appii exstat oratio. atque hanc ille egit septem et decem annos post alterum consulatum, cum inter duos consulatus anni decem interfluxissent, censorque ante consulatum superiorem fuisset. Ex quo intelligitur, Pyrrhi bello grandem fane fuisse: et tamen sic a patribus accepimus. Nihil igitur afferunt, qui in re gerenda versari senectutem negant, similesque ³ sunt iis, qui gubernatorem in navigando agere nihil dicant, cum

² flexere via?

³ sunt ut si qui.

cum alii malos scandant, alii per foros cursent, alii sentinam exhauriant: ille autem clavum tenens sedeat in puppi quietus, non faciat ea, quae juvenes, at vero multo majora et meliora facit. Non viribus, aut velocitatibus, aut celeritate corporum res magnae geruntur: sed consilio, auctoritate, sententia: quibus non modo non orbari, sed etiam augeri senectus solet. Nisi forte ego vobis, qui et miles, et tribunus, et legatus, et consul versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, cum bella non gero. At senatui, quae sunt gerenda, praescribo, et quomodo: Carthagini, male jam diu cogitanti, bellum multo ante denuntio: de qua vereri non ante desinam, quam illam excisam esse cognovero. Quam palmam utinam dii immortales tibi, Scipio, reservent, ut avi reliquias persequare! cujus a morte hic tertius, et tricesimus est annus: sed memoriam illius viri excipient omnes anni consequentes. Anno ante me censorem mortuus est, novem annis post meum consulatum, cum consul iterum, me consule, creatus esset. Num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis eum suae poeniteret? nec enim excursionem, nec saltu, nec eminus habitis, aut cominus gladiis uteretur: sed consilio, ratione, sententia. quae nisi essent in senibus, non summum consilium majores nostri appellassent Senatium. Apud Lacedaemonios quidem ii, qui amplissimum magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur senes. Quod si legere, aut audire voletis externa, maximas respublicas ab adolescentibus labefactas, a senibus sustentatas et restitutas reperietis.

*Cedo, quæ vestram rempublicam tantam amisistis
tam cito?*

sic enim percontantur, ut est in Naevii poetae Ludo, respondentur et alia, et haec in primis:

Proveniebant oratores novi, stulti, adolescentuli.

Teme-

Temeritas est videlicet florentis aetatis, prudentia fescens. At memoria minuitur. credo, nisi eam exerceas, aut si sis natura tardior. Themistocles omnium civium nomina perceperat. num igitur censetis eum, cum aetate processisset, qui Aristides esset, Lysimachum salutare solitum? Equidem non modo eos novi, qui sunt; sed eorum patres etiam, et avos. nec sepulera legens vereor, quod ajunt, ne memoriam perdam: his enim ipsis legendis redeo in memoriam mortuorum. nec vero quemquam senum audiivi oblitum, quo loco thesaurum obruisset. omnia, quae curant, meminerunt: vadimonia constituta: qui sibi, quibus ipsi debeant. Quid jurisconsulti? quid pontifices? quid augures? quid philosophi senes? quam multa meminerunt? manent ingenia senibus, modo permaneat studium et industria; nec ea solum in claris et honoratis viris, sed in vita etiam privata et quieta. Sophocles ad summam senectutem tragoedias fecit; quod propter studium cum rem familiarem negligere videretur, a filiis in iudicium vocatus est; ut, quemadmodum nostro more male rem gerentibus patribus bonis interdici solet: sic illum, quasi desipientem, a re familiari removerent iudices. Tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat, et proxime scripserat, Oedipum Coloneum recitasse iudicibus, quaesisseque, num illud carmen desipientis videretur. quo recitato, sententiis iudicum est liberatus. Num igitur hunc, num Homerum, num Hesiodum, num Simonidem, num Stesichorum, num, quos ante dixi, Isocratem, Gorgiam, num philosophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocratem, num postea Zenonem, Cleanthem, aut eum, quem vos etiam Romae vidistis, Diogenem Stoicum, coëgit in suis studiis obmutescere senectus? an non in omnibus his studiorum agitatio vitae aequalis fuit? Age, ut ista divina studia omittamus, possum nominare ex agro Sabino rusticos Romanos, vicinos et familiares meos, quibus absentibus, numquam fere ulla in agro maiora

I en in o.

opera

opera fiunt, non ferendis, non percipiendis, non con-
dendis fructibus. quamquam in illis minus hoc mirum.
nemo enim est tam senex, qui se annum non putet posse
vivere: sed iidem elaborant in eis, quae sciunt nihil
omnino ad se pertinere:

Serit arbores, quae alteri saeculo profint,

ut ait Statius noster in Synephebis. Nec vero dubitet
agricola, quamvis senex, quaerenti, cui serat, respon-
dere: Diis immortalibus, qui me non accipere modo
haec a maioribus voluerunt, sed etiam posteris prodere.
Melius Caecilius de sene alteri saeculo prospiciente,
quam illud idem:

*Aedepot senectus, si nihil quidquam aliud vitii,
Apportes tecum, cum advenis; unum id sat est,
Quod diu vivendo, multa, quae non vult, videt.*

Et multa fortasse, quae vult: atque in ea quidem, quae
non vult, saepe etiam adolescentia incurrit. Illud vero
idem Caecilius vitiosius:

*Tum equidem in senecta hoc deputo miserrimum,
Sentire, ea aetate esse se odiosum alteri.*

Jucundum potius, quam odiosum. ut enim adolescen-
tibus bona indole praeditis sapientes senes delectantur,
leviorque fit eorum senectus, qui a juventute coluntur
et diliguntur: sic adolescentes senum praeceptis gaudet,
quibus ad virtutum studia ducuntur. nec minus intel-
ligo me vobis, quam vos mihi esse jucundos. Sed vi-
detis, ut senectus non modo languida atque iners non
sit, verum etiam sit operosa, et semper agens aliquid
et moliens; tale scilicet, quale cujusque studium in
superiore vita fuit. Quid? quod etiam addiscunt ali-
quid, ut Solonem versibus gloriantem videmus, qui
se quotidie aliquid addiscentem, senem fieri dicit: ut
ego feci, qui Graecas litteras senex didici: quas qui-
dem sic avide arripui, quasi diuturnam sitim explere
cupiens, ut ea ipsa mihi nota essent, quibus me nunc
exem-

exemplis uti videtis. quod cum fecisse Socratem in fidibus audirem, vellem equidem et illud: discebant enim fidibus antiqui: sed in litteris certe elaboravi.

Ne nunc quidem vires desidero adolescentis, (is enim erat locus alter de vitiis senectutis) non plus, quam adolescens, tauri, aut elephantis desiderabam. quod est, eo decet uti: et quicquid agas, agere pro viribus. Quae enim vox potest esse contentior, quam Milonis Crotoniatae? qui, cum jam senex esset, athletasque se in curriculo exercentes videret, adspexisse lacertos suos dicitur, illa rymansque dixisse, At hi quidem jam mortui sunt. Non vero tam isti, quam tu ipse, nugator. neque enim ex te umquam es nobilitatus, sed ex lateribus et lacertis tuis. Nihil S. Aelius tale, nihil multis annis ante Ti. Coruncanius: nihil modo P. Crassus: a quibus iura civibus praescribebantur: quorum usque ad extremum spiritum est provecta prudentia. Orator, metuo, ne languescat senectute. est enim munus ejus non ingenii solum, sed laterum etiam, et virium. Omnino canorum illud in voce splendet etiam, nescio quo pacto, in senectute; quod equidem adhuc non amisi: et videtis annos: sed tamen est decorus sermo senis, quietus et remissus: facitque persaepe ipsa sibi audientiam disertis senis comita et mitis oratio. quod si ipse exsequi nequeas, possis tamen Scipioni praecipere, et Laelio. Quid enim est jucundius senectute, stipata studiis juventutis? An ne eas quidem vires senectuti relinquamus, ut adolescentulos doceat, instituat, ad omne officii munus instruat? quo quidem opere quid potest esse praeclarius? Mihi vero Cn. et P. Scipiones: et avi tui duo, L. Aemilius, et P. Africanus comitatu nobilium juvenum fortunati videbantur. nec ulli bonarum artium magistri non beati putandi, quamvis consenuerint vires, atque defecerint. etsi ista ipsa defectio virium, adolescentiae vitiis efficitur saepius, quam senectutis. libidinosa etenim et intemperans adolescentia effoetum corpus tradit senectuti. Cyrus quidem apud Xenophontem eo sermone, quem

moriens habuit, cum admodum senex esset, negat se umquam sensisse, senectutem suam imbecilliolem factam, quam adolescentia fuisset. Ego L. Metellum memini puer, (qui cum quadriennio post alterum consulatum pontifex maximus factus esset, viginti et duos annos ei sacerdotio praefuit) ita bonis esse viribus extremo tempore aetatis, ut adolescentiam non requireret. Nihil necesse est mihi, de me ipso dicere: quamquam est id quidem senile, aetatique nostrae conceditur. Videtisne, ut apud Homerum saepissime Nestor de virtutibus suis praedicet? tertiam enim jam aetatem hominum vivebat: nec erat ei verendum, ne vera de se praedicans, nimis videretur aut insolens, aut loquax. etenim (ut ait Homerus) ex ejus lingua melle dulcior fluebat oratio: quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus: et tamen dux ille Graeciae nusquam optat, ut Ajacis similes habeat decem, at ut Nestoris; quod si acciderit, non dubitat, quin brevi Troja sit peritura. Sed redeo ad me. quartum annum ago et octogesimum: equidem posse vellem idem gloriari, quod Cyrus: sed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis esse viribus, quibus aut miles bello Punico, aut quaestor eodem bello, aut consul in Hispania fuerim, aut quadriennio post, cum tribunus militaris depugnavi apud Thermopylas, M. Acilio Glabrione consule: sed tamen (ut vos videtis) non plane me enervavit, nec afflixit senectus: non curia vires meas desiderat, non Rostra, non amici, non clientes, non hospites. nec enim umquam sum assensus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet, mature fieri senem, si diu velis esse senex. Ego vero me minus diu senem esse malletm, quam esse senem ante, quam essem. Itaque nemo adhuc convenire me voluit, cui fuerim occupatus. At minus habeo virium, quam vestrum utervis. Ne vos quidem T. Pontii centurionis vires habetis. num ideo est ille praestantior? moderatio modo virium adsit, et tantum, quantum potest, quisque nitatur. nae ille non magno desiderio tenebitur virium.

Olym-

Olympiae per stadium ingressus esse Milo dicitur, cum humeris sustineret bovem vivum. utrum igitur has corporis, an Pythagorae tibi malis vires ingenii dari? denique isto bono utare, dum adsit; cum absit, ne requiras: nisi forte adolescentes pueritiam, paulum aetate progressi adolescentiam debeant requirere. Cursus est certus aetatis, et una via naturae, eaque simplex: suaeque cuique parti aetatis tempestivitas est data; ut et infirmitas puerorum, et ferocitas juvenum, et gravitas jam constantis aetatis, et senectutis maturitas naturale quiddam habeat, quod suo tempore percipi debeat. Arbitror te audire, Scipio, hospes tuus avitus, Massinissa, quae faciat hodie, nonaginta annos natus: cum ingressus iter pedibus sit, in equum omnino non adscendere; cum equo, ex equo non descendere: nullo imbore, nullo frigore adduci, ut capite operto sit: summam in eo esse corporis siccitatem: itaque exsequi omnia regis officia et munera. Potest igitur exercitatio, et temperantia etiam in senectute conservare aliquid pristini roboris. Non sunt in senectute vires? ne postulantur quidem vires a senectute. ergo et legibus et institutis vacat aetas nostra muneribus iis, quae non possunt sine viribus sustineri. itaque non modo, quod non possumus, sed ne quantum possumus quidem, cogimur. At ita multi sunt imbecilli senes, ut nullum officii, aut omnino vitae munus exsequi possint. At id quidem non proprium senectutis est vitium, sed commune valitudinis. Quam fuit imbecillus P. Africani filius is, qui te adoptavit? quam tenui, aut nulla potius valitudine? quod ni ita fuisset, alterum ille existisset lumen civitatis. ad paternam enim magnitudinem animi doctrina uberius accesserat. Quid mirum igitur in senibus, si infirmi sunt aliquando, cum ne id quidem adolescentes effugere possint? Resistendum, Laeli, et Scipio, senectuti est, ejusque vitia diligentia compensanda sunt. Pugnandum, tamquam contra morbum, sic contra senectutem. Habenda ratio valitudinis: utendum exercitationibus modicis: tantum cibi

et potionis adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. Nec vero corpori soli subveniendum est, sed menti atque animo multo magis. nam haec quoque, nisi tamquam lumini oleum instilles, extinguuntur senectute. et corpora quidem defatigatione, et exercitatione ingravescent: animi autem exercitando levantur. nam quos ait Caecilius - *comicos stultos senes*: hoc significat credulos, obliuiosos, dissolutos: quae vitia sunt non senectutis, sed inertis, ignavae, somnulosae senectutis: ut petulantia, ut libido, magis est adolescentium, quam senum; nec tamen omnium adolescentium, sed non proborum: sic ista senilis stultitia (quae deliratio appellari solet) senum levium est, non omnium. Quattuor robustos filios, quinque filias, tantam domum, tantas clientelas Appius regebat et senex, et caecus. intentum enim animum, tamquam arcum, habebat, nec languescens succumbebat senectuti. tenebat non modo auctoritatem, sed etiam imperium in suos: metuebant servi, verebantur liberi, earum omnes habebant: vigeat in illa domo patrius mos, et disciplina. Ita enim senectus honesta est, si se ipsa defendit, si jus suum retinet, si nemini emancipata est, si usque ad extremum spiritum dominatur in suos. ut enim adolescentem, in quo senile aliquid; sic senem, in quo est adolescentis aliquid, probo; quod qui sequitur: corpore senex esse poterit, animo numquam erit. Septimus mihi Originum liber est in manibus: omnia antiquitatis monumenta colligo: causarum illustrum, quascumque defendi, nunc quam maxime conficio orationes: jus augurum, pontificum, civile tracto: multum etiam Graecis litteris utor: Pythagoreorumque more exercendae memoriae gratia, quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro vespere. Hae sunt exercitationes ingenii, haec curricula mentis: in his desudans, atque elaborans, corporis vires non magnopere desidero. adsum amicis: venio in senatum frequens, ultroque assero res multum et diu cogitatas; easque tueor animi, non corporis viribus.

quae

quae si exsequi nequirem, tamen me lectulus oblectaret meus, ea ipsa cogitantem, quae jam agere non possem: sed ut possim, facit acta vita. Semper enim in his studiis, laboribusque viventi non intelligitur, quando obrepat senectus. Ita sensim sine sensu aetas senescit: nec subito frangitur: sed diuturnitate exstinguitur.

Sequitur tertia vituperatio senectutis, quod eam carere dicunt voluptatibus. O praeclarum munus aetatis, si quidem id aufert nobis, quod est in adolescentia viciosissimum! Accipite enim, optimi adolescentes, veterem orationem Archytæ Tarentini, magni in primis, et praeclari viri; quae mihi tradita est, cum essem adolescens Tarenti cum Q. Maximo. Nullam capitalior rem pestem, quam corporis voluptatem, hominibus dicebat a natura datam: cujus voluptatis avidae libidines temere et effrenate ad potiundum incitarentur. Hinc patriae proditiones, hinc rerumpublicarum everfiones, hinc cum hostibus clandestina colloquia nasci: nullum denique scelus, nullum malum facinus esse, ad quod suscipiendum non libido voluptatis impelleret; stupra verò, et adulteria, et omne tale flagitium, nullis aliis illecebris excitari, nisi voluptatis. Cumque homini sive natura, sive quis deus nihil mente praestabilius dedisset; huic divino muneri ac dono nihil esse tam inimicum, quam voluptatem. Nec enim libidine dominante temperantiae locum esse; neque omnino in voluptatis regno virtutem posse consistere. quod quo magis intelligi posset; fingere animo jubebat, tanta incitatum aliquem voluptate corporis, quanta percipi posset maxima. nemini censebat fore dubium, quin tamdiu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione consequi posset. quocirca nihil esse tam detestabile, tamque pestiferum, quam voluptatem: si quidem ea, cum major esset atque longior, omne animi lumen exstingueret. Haec cum C. Pontio Samnite, patri ejus, a quo, Caudino proelio Sp. Postumius, T. Veturius, consules, superati sunt, locutum Archytam, Nearchus Tarentinus, hospes noster,

O 3

qui

qui in amicitia populi Romani permanerat, se a majoribus natu accepisse dicebat, cum quidem ei sermone interfuisset Plato Atheniensis: quem Tarentum venisse, L. Camillo, Appio Claudio consulibus, reperio. Quorsum haec? ut intelligatis, si voluptatem aspernari ratione et sapientia non possemus, magnam habendam senectuti gratiam, quae efficeret, ut id non liberet, quod non oporteret. Impedit enim consilium voluptas, rationi inimica: ac menti. (ut ita dicam) praestringit oculos, nec habet ullum cum virtute commercium. iuvitus quidem feci, ut fortissimi viri T. Flaminini fratrem L. Flaminium e senatu ejicerem, septem annis post, quam consul fuisset: sed notandam putavi libidinem. Ille enim cum esset consul, in Gallia exoratus in convivio a scorto est, ut securi feriret aliquem eorum, qui in vinculis essent damnati rei capitalis. hic Tito, fratre suo, censore, (qui proximus ante me fuerat) elapsus est: mihi vero, et Flacco nequam probari potuit tam flagitiosa, et tam perditam libido, quae cum probro privato conjungeret imperii dedecus. Saepe audiui a majoribus natu, qui se porro pueros a senibus audisse dicebant; mirari solitum C. Fabricium, quod cum apud regem Pyrrhum legatus esset, audisset a Thessalo Cineas, esse quendam Athenis, qui se sapientem profiteretur: eumque dicere, omnia, quae faceremus, ad voluptatem esse referenda. quod ex eo audientes, M. Curium et Ti. Cornucanum optare solitos, ut id Samnitibus, ipsique Pyrrho persuaderetur: quo facilius vinci possent, cum se voluptatibus dedissent. Vixerat M. Curius cum P. Decio, qui quinquennio ante eum consulem se pro republica quarto consulatu devoverat. Norat eundem Fabricius, norat Cornucanius: qui cum ex sua vita, tum ex ejus, quem dico, P. Decii facto, iudicabant, esse profecto aliquid naturae pulcrum atque praeclarum, quod sua sponte peteretur, quodque, spreto et contenta voluptate, optimus quisque sequeretur. Quorsum igitur tam multa de voluptate? quia non modo vituperatio nulla,

nulla, sed etiam summa laus senectutis est, quod ea voluptates nullas magnopere desiderat. caret epulis, exstructisque mensis, et frequentibus poculis? caret ergo etiam vinolentia, et cruditate, et insomniis. Sed si aliquid dandum est voluptati, quoniam ejus blanditiis non facile obstitimus: (divine enim Plato escam malorum, voluptatem appellat, quod ea videlicet homines capiantur, ut hamo pisces) quamquam immoderatis epulis careat senectus, modicis tamen conviviiis delectari potest. C. Duillium, M. F. qui Poenos classe primus devicerat, redeuntem a coena senem saepe videbam puer; delectabatur crebro funali, et tibicine, quae sibi nullo exemplo privatus sumserat: tantum licentiae dabat gloria. Sed quid ego alios? ad meipsum jam revertar. Primum habui semper sodales. sodalitates autem me quaestore constitutae sunt, sacris Idaeis Magnae Matris acceptis. epulabar igitur cum sodalibus omnino modice, sed erat quidam fervor aetatis: qua progrediente, omnia fient indies mitiora. neque enim ipsorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis, quam coetu amicorum, et sermonibus metiebar. bene enim majores nostri accubitionem epularum amicorum, quia vitae conjunctionem haberet, convivium nominarunt, melius, quam Graeci; qui hoc idem tum compotationem, tum concoenationem vocant: ut, quod in eo genere minimum est, id maxime probare videantur. Ego vero propter sermonis delectationem tempestivis quoque conviviiis delector, nec cum aequalibus solum, (qui pauci admodum restant) sed cum vestra etiam aetate, atque vobiscum: habeoque senectuti magnam gratiam, quae mihi sermonis aviditatem auxit, potionis et cibi sustulit. Quod si quem etiam ista delectant (ne omnino bellum indixisse videar voluptati, cujus est etiam fortasse quidam naturalis modus) non intelligo, ne in istis quidem voluptatibus ipsis, carere sensu senectutem. Me vero et magisteria delectant, a majoribus instituta: et is sermo, qui more majorum a summo adhibetur in poculis: et pocula,

sicut in symposio Xenophontis, minuta, atque rorantia, et refrigeratio aestate, et vicissim aut sol, aut ignis hi-
bernus. quae quidem in Sabinis etiam persequi soleo, conviviumque vicinorum quotidie compleo: quod ad multam noctem, quam maxime possumus, vario sermone producimus. At non est voluptatum tanta quasi titillatio in senibus. Credo: sed ne desideratio quidem. Nihil autem molestum, quod non desideres. Bene Sophocles, cum ex eo quidam jam affecto aetate, quaereret, utereturne rebus veneris: Dii meliora, inquit. libenter vero istinc, tamquam a domino agresti ac furioso, profugi. cupidis enim rerum talium odiosum et molestum est fortasse carere, satiatis vero et expletis jucundius est carere, quam frui. quamquam non caret is, qui non desiderat. Ergo hoc non desiderare, dico esse jucundius, quam frui. Quod si istis ipsis voluptatibus bona aetas fruitur libentius; primum parvulis fruitur rebus, ut diximus: deinde iis, quibus senectus, si non abunde potitur, non omnino caret. Ut Turpione Ambivio magis delectatur, qui in prima cavea spectat; delectatur tamen etiam qui in ultima: sic adolescentia voluptates prope intuens magis fortasse laetatur: sed delectatur etiam senectus procul eas spectans, tantum, quantum sat est. At illa quanti sunt, animum, tamquam emeritis stipendiis libidinis, ambitionis, contentionis, inimicitiarum, cupiditatum omnium, secum esse, secumque (ut dicitur) vivere? si vero habet aliquod tamquam pabulum studii atque doctrinae, nihil est otiosa senectute jucundius. mori paene videbamus in studio dimetiundi coeli atque terrae C. Gallum, familiarem patris tui, Scipio. quoties illum lux nocte aliquid describere ingressum, quoties nox oppressit, cum mane coepisset? quam delectabat enim, defectiones solis et lunae multo nobis ante praedicere? Quid in levioribus studiis, sed tamen acutis? quam gaudebat bello suo Punico Naevius! quam Tru- culento Plautus! quam Pseudolo! Vidi etiam senem Livium: qui cum sex annos ante, quam ego natus sum,

sum, fabulam docuisset, Centone Tuditanoque consiliis, usque ad adolescentiam meam processit aetate. quid de P. Licinii Crassi, et pontificii, et civilis juris studio loquar? aut de hujus P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est? Atqui eos omnes, quos commemoravi, his studiis flagrantibus senes vidimus. M. vero Cethegum, quem recte Snadae medullam dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo videbamus, etiam senem? Quae sunt igitur epularum, aut ludorum, aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandae? Atque haec quidem studia doctriinae. quae quidem prudentibus, et bene institutis pariter cum aetate crescunt: ut honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam, ut ante dixi, senescere se, multa indies addiscentem: qua voluptate animi nulla certe potest esse major. Venio nunc ad voluptates agriculturalium, quibus ego incredibiliter delector: quae nec ulla impediuntur senectute, et mihi ad sapientis vitam proxime videntur accedere. habent enim rationem cum terra, quae numquam recusat imperium, nec umquam sine usura reddit, quod accepit: sed alias minore, plerumque majore cum faenore. quamquam me quidem non fructus modo, sed etiam ipsius terrae vis ac natura delectat: quae cum gremio molito ac subacto semen sparsum exceperit; primum id occoecatam cohibet; ex quo occatio (quae hoc efficit) nominata est: deinde tepesfactum vapore et compressu suo diffundit, et elicit herbescentem ex eo viriditatem: quae nixa fibris stirpium, sensim adolescit, culmoque erecta geniculato, vaginis jam quasi pubescens includitur; e quibus cum emerferit, fundit frugem spici, ordine structam, et contra avium minorum morsus munitur vallo aristarum. Quid ego vitium satus, ortus, incrementa commemorem? satiari delectatione non possum, ut meae senectutis requietem oblectamentumque noscatis. Omitto enim vim ipsam omnium, quae generantur e terra: quae ex fici tantulo grano, aut ex acino vinaceo, aut ex ceterarum frugum ac stirpium minu-

tissimis feminibus tantos truncos ramosque procreat: malleoli, plantae, sarmenta, viviradices, propagines, nonne ea efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent? Vitis quidem, quae natura caduca est? et nisi sulta sit, ad terram fertur; eadem, ut se erigat, clavieulis suis, quasi manibus, quidquid est nacta, complectitur: quam serpentem multiplici lapsu et erratico, ferro amputans coërcet ars agricolarum, ne silvescat sarmentis, et in omnes partes nimia fundatur. Itaque ineunte vere in iis, quae relictæ sunt, existit tanquam ad articulos sarmentorum ea, quae gemma dicitur: a qua oriens uva sese ostendit: quae et succo terrae, et calore solis augefcens primo est peracerba gustatu, deinde maturata dulcescit; vestitaque pampinis, nec modico tepore caret, et nimios solis defendit ardores. quæ quid potest esse cum fructu laetius, tum adspectu pulchrius? cujus quidem non utilitas me solum, ut ante dixi, sed etiam cultura, et ipsa natura delectat: adminiculorum ordines, capitum jugatio, religatio et propagatio vitium, sarmentorumque, ea, quam dixi, aliorum amputatio, aliorum immissio. Quid ego irrigationes? quid fossiones agri, repastinationesque proferam, quibus sit multo terra foecundior? Quid de utilitate loquar stercoreandi? dixi in eo libro, quem de rebus rusticis scripsi: de qua doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, cum de cultura agri scriberet. At Homerus, qui multis, ut mihi videtur, ante saeculis fuit, Laërtem lenientem desiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum, et eum stercoreantem facit. Nec vero segetibus solum, et pratis, et vineis, et arbutis res rusticae laetae sunt, sed etiam hortis et pomariis: tum pecudum pastu, apium examinibus, florum omnium varietate. Nec consitiones modo delectant, sed etiam insitiones: quibus nihil invenit agricultura sollertius. Possum persequi multa oblectamenta rerum rusticarum: sed ea ipsa, quae dixi, fuisse sentio longiora. Ignoscetis autem. nam et studio rerum rusticarum proventus sum, et senectus est natura loquacior: ne ab
omni-

omnibus eam vitiis videar vindicare. Ergo in hac vita M'. Curius, cum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphasset, consumsit extremum tempus aetatis: cuius quidem villam ego contemplans (abest enim non longe a me) admirari satis non possum vel hominis ipsius continentiam, vel temporum disciplinam. Curio ad focum sedenti, magnum auri pondus Samnites cum attulissent, repudiati ab eo sunt. non enim aurum habere, praeclarum sibi videri dixit; sed iis, qui haberent aurum, imperare. Poteratne tantus animus non iucundam efficere senectutem? Sed venio ad agricolas, ne a meipso recedam. In agris erant tum senatores, et iidem, senes: siquidem aranti L. Quinctio Cincinnato nuntiatum est, eum dictatorem esse factum: cuius dictatoris iussu magister equitum C. Servilius Ahala Sp. Maclium, regnum appetentem, occupatum interemit. a villa in senatum arcessiebantur et Curius, et ceteri senes: ex quo, qui eos arcessiebant, viatores nominati sunt. num igitur eorum senectus, miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant? Mea quidem sententia, haud scio, an? nulla beator esse possit: neque solum officio, quod hominum generi universo cultura agrorum est salutaris, sed et delectatione, quam dixi, et saturitate, copiaque omnium rerum, quae ad victum hominum, ad cultum etiam deorum pertinent: ut, quoniam haec quidam desiderant, in gratiam jam cum voluptate redeamus. Semper enim boni assidue domini referta cella vinaria, olearia, etiam penaria est, villaque tota locuples est: abundat porco, haedo, agno, gallina, lacte, caseo, melle. Jam hortum ipsi agricolae succidiam alteram appellant: tum conditiора facit haec, supervacanei etiam operis aucupium atque venatio. Quid de pratorum viriditate, aut arborum ordinibus, aut vinearum olivetorumque specie dicam? Brevi praecidam. Agro bene culto nil potest esse, nec usu uberius, nec specie ornatius: ad quem fruendum non modo non retardat, verum etiam invi-

tat,

1 id est, senes.

2 ulla.

tat, atque allectat senectus. Ubi enim potest illa aetas, aut calefcere vel apricatione melius, vel igni; aut vicissim umbris aquisve refrigerari salubrius? Sibi igitur habeant arma, sibi equos, sibi hastas, sibi clavam, sibi pilam, sibi ¹ natationes, et cursus: nobis senibus ex lusionibus multos talos relinquant, et tesseras: id ipsum utrum lubebit: quoniam sine his beata esse senectus potest. Multas ad res perutiles Xenophontis libri sunt. quos legite, quaeso, studiose, ut facitis. quam copiose ab eo agricultura laudatur in eo libro, qui est de tuenda re familiari, qui Oeconomicus inscribitur? Atque ut intelligatis, nihil ei tam regale videri, quam studium agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo, Cyrum minorem, regem Persarum, praestantem ingenio, atque imperii gloria, cum Lysander Lacedaemonius, vir summae virtutis, venisset ad eum Sardis, eique dona a sociis attulisset: et ceteris in rebus comem erga Lysandrum atque humanum fuisse, et ei quendam conseptum agrum, diligenter consitum ostendisse. cum autem admiraretur Lysander et proceritates arborum, et directos in quincuncem ordines, et humum subactam, atque puram, et suavitatem odorum, qui assarentur e floribus: tum dixisse, mirari se non modo diligentiam, sed etiam sollertiam ejus, a quo essent illa dimensa, atque descripta: et ei Cyrum respondisse: Atqui ego omnia ista sum dimensus; mei sunt ordines, mea descriptio; multae etiam istarum arborum mea manu sunt satae. Tum Lysandrum intuentem ejus purpuram, et nitorem corporis, ornatumque Persicum multo auro, multisque gemmis, dixisse: ² Recte vero te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuae fortuna conjuncta est. Hac igitur fortuna frui licet senibus: nec aetas impedit, quo minus et ceterarum rerum, et imprimis agri colendi studia teneamus usque ad ultimum tempus senectutis. Mihi quidem Valerium Corvum accepimus ad centesimum annum perduxisse, cum esset acta jam aetate in agris, eosque

¹ nationes.² Rite.

eosque coleret: cujus inter primum et sextum consulatum, sex et quadraginta anni intersuerunt. itaque quantum spatium aetatis majores nostri ad senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cursus honorum fuit. atque ejus extrema aetas hoc beator, quam media, quod auctoritatis plus habebat, laboris vero minus. Apex autem senectutis est auctoritas. Quanta fuit in L. Caecilio Metello? quanta in Atilio Calatino? in quem illud elogium unicum: PLURIMAE CONSENTIUNT GENTES, POPULI PRIMARIUM FUISSE VIRUM. notum est ³ carmen, incisum in sepulcro. Jure igitur gravis, cujus de laudibus omnium esset fama consentiens. Quem virum P. Crassum, nuper pontificem maximum, quem postea M. Lepidum eodem sacerdotio praeditum, vidimus? Quid de Paulo, aut Africano loquar? aut, ut jam ante, de Maximo? quorum non in sententia solum, sed etiam in nutu residebat auctoritas. Habet senectus, honorata praesertim, tantam auctoritatem, ut ea pluris sit, quam omnes adolescentiae voluptates. Sed in omni oratione, mementote, eam me laudare senectutem, quae fundamentis adolescentiae constituta sit. ex quo id efficitur, (quod ego magno quondam cum assensu omnium dixi:) Miseram esse senectutem, quae se oratione defenderet. non cani, non rugae repente auctoritatem accipere possunt: sed honeste acta superior aetas fructus capit auctoritatis extremos. Haec enim ipsa sunt honorabilia, quae videntur levia, atque communia, salutari, appeti, decedi, assurgi, deduci, reduci, consuli: quae et apud nos, et in aliis civitatibus, ut quaeque optime morata, ita diligentissime observantur. Lysandrum Lacedaemonium, cujus modo mentionem feci, dicere ajunt solitum, Lacedaemone esse honestissimum domicilium senectutis. nusquam enim tantum tribuitur aetati, nusquam est senectus honoratior. quin etiam memoriae proditum est, cum Athenis, ludis, quidam in theatrum grandis natu venisset, in magno confesso locum ei

3 totum carmen.

ei a suis civibus nusquam datum: cum autem ad Lacedaemonios accessisset, qui legati cum essent, in loco certo confederant, consurrexissent omnes, et senem illum sessum recepisse. Quibus cum a cuncto consensu plausus esset multiplex datus, dixisse ex iis quendam, Athenienses scire, quae recta essent, sed facere nolle. Multa in nostro collegio praeclara: sed hoc, de quo animus, imprimis, quod, ut quisque aetate¹ antecedit, ita sententiae principatum tenet: neque solum honore antecedentibus, sed iis etiam, qui cum imperio sunt, maiores natu augures anteponuntur. Quae sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis praemiis comparandae? quibus qui splendide usi sunt, ii mihi videntur fabulam aetatis peregisse, nec, tamquam inexercitati histriones, in extremo actu corruisse. At sunt morosi, et anxii, et iracundi, et difficiles senes: si quaerimus, etiam avari. sed haec, morum vitia sunt, non senectutis. Ac morositas tamen, et ea vitia, quae dixi, habent aliquid excusationis, non illius quidem iustae, sed quae probari posse videatur. contemni se putans, despici, illudi. praeterea in fragili corpore odiosa omnis offensio est. quae tamen omnia dulciora sunt et moribus bonis, et artibus: idque tum in vita, tum in scena intelligi potest ex iis fratribus, qui in Adelphis sunt. quanta in altero duritas, in altero comitas! Sic se res habet. ut enim non omne vinum, sic non omnis aetas vetustate coacescit. severitatem in senectute probo, sed eam (sicut alia) modicam: acerbitatem nullo modo. avaritia vero senilis quid sibi velit, non intelligo. Potest enim quidquam esse absurdius, quam, quo minus vitae restat, eo plus viatici quaerere?

Quarta restat causa, quae maxime augere, atque sollicitam habere nostram aetatem videtur, appropinquo mortis: quae certe a senectute non potest longe abesse. O miserum senem, qui, mortem contemnendam esse, in tam longa aetate non viderit! quae aut
plane

¹ antecellit.

plane negligenda est, si omnino exstinguit animum; aut etiam optanda, si aliquo eum deducit, ubi sit futurus aeternus. Atqui tertium certe nihil inveniri potest. Quid igitur timeam, si aut non miser post mortem, aut beatus etiam futurus sum? quamquam quis est tam stultus, quamvis sit adolescens, cui sit exploratum, se ad vesperum esse victurum? quin etiam aetas illa multo plures, quam nostra, mortis casus habet. facilius in morbos incident adolescentes; gravius aegrotant; tristius curantur. itaque pauci veniunt ad senectutem: quod ni ita accideret, melius et prudentius viveretur. Mens enim, et ratio, et consilium, in senibus est: qui si nulli fuissent, nullae omnino civitates essent. Sed redeo ad mortem impendentem. quod illud est crimen senectutis, cum illud videatis cum adolescentia esse commune? Sensi ego cum in optimo filio meo, tum in expectatis ad amplissimam dignitatem fratribus tuis, Scipio, omni aetati mortem esse communem. At sperat adolescens, diu se victurum: quod sperare idem senex non potest. Insipienter sperat. Quid enim stultius, quam incerta pro certis habere, falsa pro veris? Senex, ne quod speret quidem, habet. At est eo meliore conditione, quam adolescens: cum id, quod ille sperat, hic jam consecutus est. Ille vult diu vivere: hic diu vixit. Quamquam, o dii boni! Quid est in hominis vita diu? da enim supremum tempus: expectemus Tartessiorum regis aetatem: fuit enim (ut scriptum video) Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regnavit annos, centum et viginti vixit: sed mihi ne diuturnum quidem quidquam videtur, in quo est aliquid extremum. cum enim id advenit; tunc illud, quod praeteriit, effluxit: tantum remanet, quod virtute, et recte factis consecutus sis. horae quidem cedunt, et dies, et menses, et anni: nec praeteritum tempus nunquam revertitur, nec quid sequatur, sciri potest. quod cuique temporis ad vivendum datur, eo debet esse contentus. Neque enim histrioni, ut placeat, peragenda est fabula, modo, in quocumque fuerit

rit actu, probetur: neque sapienti usque ad *Plaudite* vivendum. Breve enim tempus aetatis, fatis est longum ad bene honesteque vivendum. sin processeris longius, non magis dolendum est, quam agricolae dolent, praeterita verni temporis suavitate, aestatem autumnumque venisse. ver enim, tamquam adolescentiam significat, ostenditque fructus futuros: reliqua tempora demetendis fructibus et percipiendis accommodata sunt. Fructus autem senectutis est (ut saepe dixi) ante partorum bonorum memoria et copia. Omnia vero, quae secundum naturam sunt, sunt habenda in bonis. quid est autem tam secundum naturam, quam senibus emori? quod idem contingit adolescentibus, adversante et repugnante natura. Itaque adolescentes mori sic mihi videntur, ut cum aquae multitudine vis flammae opprimitur: senes autem, sicut sua sponte, nulla adhibita vi, consumtus ignis exstinguitur. et quasi poma, ex arboribus, si cruda sunt, vi avelluntur; si matura et cocta, decidunt: sic vitam adolescentibus vis aufert, senibus maturitas: quae mihi quidem tam jucunda est, ut, quo propius ad mortem accedam, quasi terram videre videar, aliquandoque in portum ex longa navigatione esse venturus. Omnium aetatum certus est terminus: senectutis autem nullus certus est terminus: recteque in ea vivitur, quoad munus officii exsequi et tueri possis: et tamen mortem contemnere. ex quo fit, ut animosior etiam senectus sit, quam adolescentia, et fortior. Hoc illud est, quod Pisistrato tyranno a Solone responsum est; cum illi quaerenti, qua tandem spe fretus sibi tam audaciter obliteret, respondisse dicitur, Senectute. Sed vivendi finis est optimus, cum integra mente, ceterisque sensibus, opus ipsa suum eadem, quae coagmentavit, natura dissolvit. Ut navem, ut aedificium idem destruit faillime, qui construxit: sic hominem eadem optime, quae conglutinavit, natura dissolvit. jam omnis conglutinatio recens, aegre; inveterata, facile divellitur. ita fit, ut illud breve vitae reliquum nec avide appeten-

petendum senibus, nec sine causa deferendum sit. Vetatque Pythagoras, injussu imperatoris, id est, dei, de praesidio et statione vitae decedere. Solonis quidem sapientis elogium est, quo se negat velle suam mortem dolore amicorum et lamentis vacare. vult, credo, se esse carum suis. Sed haud scio, an melius Ennius:

*Nemo me lacrymis decoret, neque funera fletu
Faxit.*

Non censet lugendam esse mortem, quam immortalitas consequatur. Jam sensus ¹ morienti aliquis esse potest, isque ad exiguum tempus, praesertim seni: post mortem quidem sensus aut optandus, aut nullus est. Sed hoc meditarum ab adolescentia debet esse, mortem ut negligamus: sine qua meditatione, tranquillo esse animo nemo potest. moriendum enim certe est: et id incertum, an eo ipso die. Mortem igitur omnibus horis impendentem timens, qui poterit animo consistere? de qua non ita longa disputatione opus esse videtur, cum recorder, non solum L. Brutum, qui in liberanda patria est interfectus: non duo Decios, qui ad voluntariam mortem cursum equorum incitaverunt: non M. Atilium, qui ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam conservaret: non duo Scipiones, qui iter Poenis vel corporibus suis obstruere voluerunt: non avum tuum L. Paullum, qui morte luit collegae in Cannensi ignominia temeritatem: non M. Marcellum, cujus interitum ne crudelissimus quidem hostis honore sepulturae carere passus est: sed legiones nostras (quod scripsi in Originibus) in eum saepe locum profectas alacri animo, et erecto, unde se numquam redituras arbitrarentur. Quod igitur adolescentes, et ii quidem non solum indocti, sed etiam rustici contemnunt, id docti senes extimescent? Omnino (ut mihi quidem videtur) studiorum omnium satietas, vitae facit satietatem. Sunt pueritiae certa studia. num igitur ea de-

¹ moriendi.

Cic. de Offic,

P

siderant adolescentes? sunt et incipientis adolescentiae. num ea jam constans requirit aetas, quae media dicitur? sunt etiam hujus aetatis. ne ea quidem quaeruntur a senectute. sunt extrema quaedam studia senectutis. ergo, ut superiorum aetatum studia occidunt, sic occidunt etiam senectutis. quod cum evenit, fatietas vitae tempus maturum mortis affert. Equidem non video, cur, quid ipse sentiam de morte, non audeam vobis dicere: quod eo melius mihi cernere videor, quo ab ea propius absum. Ego vestros patres, P. Scipio, tuque, C. Laeli, viros clarissimos, mihiq̄ue amicissimos, vivere arbitror: et eam quidem vitam, quae est sola vita nominanda. Nam, dum sumus in his inclusi compagibus corporis, munere quodam necessitatis, et gravi opere perfungimur. est enim animus coelestis ex altissimo domicilio depressus, et quasi demersus in terram, locum divinae naturae, aeternitatisque contrarium. Sed credo, deos immortales sparsisse animos in corpora humana, ut essent, qui terras tuerentur, quique coelestium ordinem contemplantes, imitarentur eum vitae modo atque constantia. nec me solum ratio ac disputatio impulit, ut ita crederem: sed nobilitas etiam summorum philosophorum, et auctoritas.

Audiebam Pythagoram, Pythagoreosque, incolae paene nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, numquam dubitasse, quin ex universa mente divina delibatos animos haberemus. demonstrabantur mihi praeterea, quae Socrates supremo vitae die de immortalitate animorum disseruisset, is, qui esset omnium sapientissimus oraculo Apollinis judicatus. Quid multa? sic mihi persuasi, sic sentio, cum tanta celeritas animorum sit, tanta memoria praeteritorum, futurorumque prudentia, tot artes, tantae scientiae, tot inventa, non posse eam naturam, quae res eas contineat, esse mortalem: cumque semper agitetur animus, nec principium motus habeat, quia se ipse moveat; ne finem quidem habiturum esse motus, quia numquam se ipse sit relicturus. et, cum simplex animi natura

tura esset, neque haberet in se quidquam admistum dispar sui, atque dissimile, non posse eum dividi: quod si non possit, non posse interire: magnoque esse argumento, homines scire pleraque ante, quam nati sint, quod jam pueri, cum artes difficiles discant, ita celeriter res innumerabiles arripiant, ut eas non tum primum accipere videantur, sed reminisci, et recordari. ¹ Haec Plato noster. Apud Xenophontem autem moriens Cyrus majora, haec dicit. Nolite arbitrari, o mihi carissimi filii, me, cum a nobis discessero, nusquam, aut nullum fore. nec enim, dum eram vobiscum, animum meum videbatis: sed eum esse in hoc corpore, ex iis rebus, quas gerebam, intelligebatis. eundem igitur esse creditote, etiam si nullum videbitis. Nec vero clarorum virorum post mortem honores permanerent, si nihil eorum ipsorum animi efficerent, quo diutius memoriam sui teneremus. Mihi quidem numquam persuaderi potuit, animos, dum in corporibus essent mortalibus, vivere; cum exissent ex iis, emori: nec vero, tum animum esse insipientem, cum ex insipienti corpore evasisset; sed cum omni admixtione corporis liberatus, purus et integer esse coepisset, tum esse sapientem. Atque etiam, cum hominis natura morte dissolvitur, ceterarum rerum perspicuum est, quo quaeque discedant: abeunt enim illuc omnia, unde orta sunt; animus autem solus, nec cum adest, nec cum discedit, apparet. Jam vero videtis, nihil esse morti tam simile, quam somnum. Atqui dormientium animi maxime declarant divinitatem suam. multa enim, cum remissi et liberi sunt, futura prospiciunt. Ex quo intelligitur, quales futuri sint, cum se plane corporis vinculis relaxaverint. Quare, si haec ita sunt, sic me colitote, ut deum. sin una est interiturus animus cum corpore, vos tamen deos verentes, qui hanc omnem pulcritudinem tuentur et regunt, memoriam nostri pie inviolateque servabitis. Cyrus quidem haec moriens. Nos (si placet) nostra videamus. Nemo umquam
P 2 mihi,

¹ Haec Platonis fere.

mihi, Scipio, persuadebit, aut patrem tuum Paullum, aut duos avos, Paullum, et Africanum, aut Africanum patrem, aut patruum, aut multos praestantes viros, quos enumerare non est necesse, tanta esse conatos, quae ad posteritatis memoriam pertinerent: nisi animo cernerent, posteritatem ad se pertinere. An censēs (ut de me ipso aliquid more senum glorier) me tantos labores diurnos nocturnosque, domi militiaeque suscepturum fuisse, si iisdem finibus gloriam meam, quibus vitam, essem terminaturus? nonne melius multo fuisset, otiosam aetatem, et quietam, sine ullo labore et contentione traducere? sed, nescio quomodo, animus erigens se, posteritatem semper ita prospiciebat, quasi, cum excessisset e vita, tum denique victurus esset. quod quidem ni ita se haberet, ut animi immortales essent, haud optimi cujusque animus maxime¹ ad immortalitatem gloriae niteretur. Quid, quod sapientissimus quisque aequissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo? Nonne vobis videtur animus is, qui plus cernat, et longius, videre, se ad meliora proficisci: ille autem, cujus obtusior sit acies, non videre? Equidem efferor studio patres vestros, quos colui et dilexi, videndi: neque vero eos solum convenire aveo, quos ipse cognovi; sed illos etiam, de quibus andivi, et legi, et ipse conscripsi. Quo quidem me proficiscentem haud sane quis facile retraxerit, neque tamquam Peliam recoxerit. Quod si quis deus mihi largiatur, ut ex hac aetate repueriscam, et in cunis vagiam, valde recusam: nec vero velim, quasi decurso spatio, ad carceres a calce revocari. Quid enim habet vita commodi? quid non potius laboris? sed habeat sane. habet certe tamen, aut satietatem, aut modum. non lubet enim mihi deplorare vitam, quod multi, et ii docti, saepe fecerunt. neque me vixisse poenitet: quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existimem: et ex vita ita discedo, tamquam ex hospitio, non tamquam ex domo. commorandi enim natura

¹ ad immortalem gloriam.

tura deversorium nobis, non habitandi ² locum dedit. O praeclarum diem, cum ad illum divinum animorum concilium coetumque proficiscar, cumque ex hac turba et colluvione discedam! proficiscar enim non ad eos solum viros, de quibus ante dixi; sed etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus est, nemo pietate praestantior: cujus a me corpus crematum est; quod contra decuit ab illo meum. animus vero non me deserens, sed respectans, in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi cernebat esse veniendum. quem ego meum casum fortiter ferre visus sum: non quod aequo animo ferrem: sed me ipse consolabar, existimans, non longinquum inter nos digressum et discesum fore. His mihi rebus, Scipio (id enim te cum Laelio admirari solere dixisti) levis est senectus, nec solum non molesta, sed etiam jucunda. quod si in hoc erro, quod animos hominum immortales esse credam, lubenter erro: nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo. si mortuus (ut quidam minuti philosophi censent) nihil sentiam: non vereor, ne hunc errorem meum mortui philosophi irrideant, quod si non sumus immortales futuri, tamen extinguui homini suo tempore optabile est. Nam habet natura, ut aliarum omnium rerum, sic vivendi modum. Senectus autem, peractio aetatis est, tamquam fabulae: cujus defatigationem fugere debemus, praesertim adjecta satietate. Haec habui, de senectute quae dicerem: ad quam utinam perveniatis! ut ea, quae ex me audistis, re experti probare possitis.

2 Absit locum.

M. TULLII CICERONIS
L A E L I U S

SIVE

DE AMICITIA DIALOGUS

AD

T. POMPONIUM ATTICUM.

ARGUMENTUM.

Cum inter P. Scipionem Africanum et Laelium summam usque ad mortem amicitiam fuisse constaret, Ciceroni de amicitia scripturo idoneus visus et Laelius, quem induceret de amicitia disputantem, rogatu generi utriusque C. Fannii et Q. Mucii Scaevolae. Docet ergo Laelius, quid sit amicitia, quibus de causis amicitia contrahatur: deinde inter quos amicitia esse possit: quae sit amicitiae lex, quae officia, et quibus denique modis perpetuo conservetur.

Quintus Mucius augur multa narrare de C. Laelio, socero suo, memoriter et jucunde solebat, nec dubitare, illum in omni sermone appellare sapientem. Ego autem a patre ita eram deductus ad Scaevolam, sumta virili toga, ut, quoad possem, et liceret, a senis latere numquam discederem. Itaque multa ab eo prudenter disputata, multa etiam breviter, et commode dicta, memoriae mandabam: fierique studebam ejus prudentia doctior. Quo mortuo, me ad pontificem Scaevolam contuli: quem unum nostrae civitatis et ingenio, et justitia praestantissimum audeo dicere. Sed de hoc alias: nunc redeo ad augurem. Cum saepe multa, tum memini, domi in hemicyclio sedentem,
ut

ut solebat, cum et ego essem una, et pauci admodum familiares, in eum sermonem illum incidere, qui tum fere omnibus erat in ore. meministi enim profecto, Attice, et eo magis, quod P. Sulpicio utebare multum (cum is tribunus plebis capitali odio a Q. Pompejo, qui tum erat consul, dissideret, quocum conjunctissime et amantissime vixerat), quanta hominum esset vel admiratio, vel querela. Itaque tum Scaevola, cum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis Sermonem Laelii de amicitia, habitum ab illo secum, et cum altero genere C. Fannio, M. F. paucis diebus post mortem Africani. Ejus disputationis sententias memoriae mandavi: quas hoc libro exposui meo arbitratu. quasi enim ipsos induxi loquentes, ne, Inquam, et, Inquit, saepius interponeretur: atque, ut tamquam a praesentibus coram haberi sermo videretur. Cum enim saepe mecum ageres, ut de amicitia scriberem aliquid, digna mihi res cum omnium cognitione, tum nostra familiaritate, visa est. Itaque feci non invitus, ut prodessem multis tuo rogatu. Sed, ut in Catone Majore, qui est scriptus ad te de senectute, Catonem induxi senem disputantem, quia nulla videbatur aptior persona, quae de illa aetate loqueretur, quam ejus, qui et diutissime senex fuisset, et in ipsa senectute prae ceteris floruisset: sic, cum accepissemus a patribus, maxime memorabilem C. Laelii et P. Scipionis familiaritatem fuisse, idonea mihi Laelii persona visa est, quae de amicitia ea ipsa differeret, quae disputata ab eo meminisset Scaevola. Genus autem hoc Sermonum, positum in hominum veterum auctoritate, et eorum illustrium, plus, nescio quo pacto, videtur habere gravitatis. Itaque ipse mea legens, sic afficior interdum, ut Catonem, non me loqui existimem. Sed ut tum ad senem senex de senectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus de amicitia scripsi. Tum est Cato locutus, quo erat nemo fere senior temporibus illis, nemo prudentior: nunc Laelius, et sapiens (sic enim est habitus) et amicitiae gloria excellens, de amicitia loquitur. Tu velim

animum a me parumper avertas, Laelium loqui ipsum putes. C. Fannius, et Q. Mucius ad focerum veniunt post mortem Africani: ab his sermo oritur. respondet Laelius: cujus tota disputatio est de amicitia, quam legens tu te ipse cognosces.

FANNIUS. Sunt ista, Laeli. nec enim melior vir fuit Africano quisquam, nec clarior. sed existimare debes omnium oculos in te esse coniectos: unum te sapientem et appellant et existimant. tribuebatur hoc modo M. Catoni. scimus L. Atilium apud patres nostros appellatum esse sapientem. sed uterque alio quodam modo: Atilius, quia prudens esse in jure civili putabatur: Cato, quia multarum rerum usum habebat: multa ejus et in senatu, et in foro, vel provisâ prudenter, vel acta constanter, vel responsa acute, ferebantur. propterea quasi cognomen jam habebat in senectute sapientis. te autem alio quodam modo, non solum natura et moribus, verum etiam studio et doctrina, esse sapientem: nec sicut vulgus, sed, ut eruditi, solent appellare sapientem, qualem in tota Graecia neminem. Nam qui septem appellantur, eos, qui ista subtilius quaerunt, in numero sapientium non habent. Athenis unum accepimus, et eum quidem etiam Apollinis oraculo sapientissimum judicatum. hanc esse in te sapientiam existimant, ut omnia tua in te posita ducas, humanosque casus virtute inferiores putes. itaque ex me quaerunt, credo item ex te, Scaevola, quonam pacto mortem Africani feras, eoque magis, quod his proximis Nonis, cum in hortos D. Bruti auguris, commentandi causa, ut assolet, venissemus, tu non affuisti: qui diligentissime semper illum diem, et illud munus solitus esses obire. SCAEVOLA. Quaerunt quidem, C. Laeli, multi, ut est a Fannio dictum: sed ego id respondeo, quod animadverti, te dolorem, quem acceperis cum summi viri, tum amicissimi morte, ferre moderate: nec potuisse non commoveri, nec fuisse id humanitatis tuas. quod autem his Nonis in
nostro

nostro collegio non affuisses, valitudinem¹ causam, non maestitiam fuisse. LAELIUS. Recte tu quidem, Scaevola, et vere. nec enim ab isto officio, quod semper usurpavi, cum valerem, abduci incommodo meo debui: nec ullo casu arbitror hoc constanti homini posse contingere, ut ulla intermissio fiat officii. Tu autem, Fanni, qui mihi tantum tribui dicis, quantum ego nec agnosco, nec postulo, facis amice: sed, ut mihi videris, non recte judicas de Catone. aut enim nemo, quod quidem magis credo, aut, si quisquam, ille sapiens fuit. Quomodo enim (ut alia omittam) mortem filii tulit? memineram Paullum, videram Gallum: sed hi in pueris; Cato in perfecto et spectato viro. Quamobrem cave Catoni anteponas, ne istum quidem ipsum, quem Apollo, ut ais, sapientissimum judicavit. Hujus enim facta, illius dicta laudantur. De me autem (ut jam cum utroque loquar) sic habetote. Ego, si Scipionis desiderio me moveri negem, quam id recte faciam, videri sapientes: sed certe mentiar. Moveor enim tali amico orbatus, qualis, ut arbitror, nemo umquam erit: et, ut confirmare possum, nemo certe fuit. sed non egeo medicina: me ipse consolor, et maxime illo solatio, quod eo errore careo, quo, amicorum decessu, plerique angi solent. nihil enim mali accidisse Scipioni puto. mihi accidit, si quid accidit. suis autem incommodis graviter angi, non amicum, sed seipsum amantis est. Cum illo vero quis neget actum esse praeclare? nisi enim, quod ille minime putabat, immortalitatem optare vellet, quid non est adeptus, quod homini fas esset optare? qui summam spem civium, quam de eo jam puero habuerant, continuo adolescens incredibili virtute superavit. qui consulatum petivit numquam, factus est consul bis: primum ante tempus; iterum sibi, suo tempore; rei publicae, paene sero: qui, duabus urbibus everfis, inimicissimis huic imperio, non modo praesentia, verum etiam futura bella delevit. Quid dicam de moribus

bus facillimis? de pietate in matrem? liberalitate in sorores? bonitate in suos? iustitia in omnes? nota sunt vobis: quam autem civitati carus fuerit, maerore funeris indicatum est. Quid igitur hunc paucorum annorum accessio juvare potuisset? senectus enim quamvis non sit gravis, ut meum Catonem anno ante, quam mortuus est, mecum et cum Scipione differere, tamen auferat eam viriditatem, in qua etiamnum erat Scipio. Quam obrem vita quidem talis fuit, vel fortuna, vel gloria, ut nihil posset accedere. moriendi autem sensu celeritas abstulit, quo de genere mortis difficile dictu est: quid homines inspicuntur, videtis. Hoc tamen vere licet dicere, P. Scipioni, ex multis diebus, quos in vita celeberrimos, lactissimosque viderit, illum diem clarissimum fuisse, cum, senatu dimisso, domum reductus ad vesperum est, a patribus conscriptis, a populi Romani sociis et Latinis, pridie quam excessit e vita: ut ex tam alto dignitatis gradu¹ ad superos videatur potius, quam ad inferos pervenisse. Neque enim assentior iis, qui haec nuper differere coeperunt, cum corporibus simul animos interire, atque omnia morte deleri. Plus apud me antiquorum auctoritas valet, vel nostrorum majorum, qui mortuis tam religiosa jura tribuerunt: quod non fecissent profecto, si nihil ad eos pertinere arbitrarentur: vel eorum, qui in hac terra fuerunt, magnamque Graciam (quae nunc quidem deleta est, tum florebat,) institutis et praeceptis suis erudierunt: vel ejus, qui Apollinis oraculo sapientissimus est iudicatus: qui non tum hoc, tum illud, ut in plerisque, sed idem dicebat semper, Animos hominum esse divinos, hisque, cum e corpore excessissent, reditum in coelum patere, optimoque et iustissimo cuique expeditissimum. Quod item Scipioni videbatur: qui quidem, quasi praefagiret, perpaucis ante mortem diebus, cum et Philus, et Manilius adessent, et alii plures, inque etiam, Scaevola, mecum venisses, triduum differuit de republica: cujus disputationis fuit extremum fere de immortali-

¹ ad superos v. Deos p.

tate

tate animorum: quae se in quiete per visum ex Africano audisse dicebat. Id si ita est, ut optimi cujusque animus in morte facillime evolet, tamquam e custodia vinculisque corporis: cui censemus cursum ad deos faciliorem fuisse, quam Scipioni? quocirca, maerere hoc ejus ² eventu, vereor, ne invidi magis, quam amici sit. Sin autem illa veriora, ut idem interitus sit animorum et corporum, nec ullus sensus maneat; ut nihil boni est in morte, sic certe nihil mali. sensu enim amisso, sit idem, quasi natus non esset omnino: quem tamen esse natum et nos gaudemus, et haec civitas, dum erit, laetabimur. Quamobrem cum illo quidem (ut supra dixi) actum optime est; mecum incommodius: quem fuerat aequius, ut prius introieram, sic prius exire de vita. sed tamen recordatione nostrae amicitiae sic fruor, ut beate vixisse videar, quia cum Scipione vixerim: quorum mihi conjuncta cura de re publica, et de privata fuit, quocum et domus, et militia communis; et id, in quo est omnis vis amicitiae, voluntatum, studiorum, sententiarum summa consensus. Itaque non tam ista me sapientiae, quam modo Fannius commemoravit, fama delectat, falsa praesertim, quam quod amicitiae nostrae memoriam spero sempiternam fore. idque mihi eo magis est cordi, quod ex omnibus saeculis vix tria, aut quattuor nominantur paria amicorum: quo in genere sperare videor, Scipionis et Laelii amicitiam notam posteritati fore. Fann. Istud quidem, Laeli, ita necesse est: sed, quoniam amicitiae mentionem fecisti, et sumus otiosi, pergratum mihi feceris, (spero item Scaevolae) si, quemadmodum soles, de ceteris rebus, cum ex te quaeruntur, sic de amicitia disputaris, quid sentias, qualem existimes, quae praecepta des. Scaev. Mihi vero pergratum erit: atque, id ipsum cum tecum agere conarer, Fannius antevertit. quamobrem utrique nostrum gratum admodum feceris. Lael. Ego vero non gravarer, si mihi ipse considerem, nam et praeclara res est, et sumus, ut dixit Fannius, otiosi.

otiosi. sed quis ego sum? aut quae in me est facultas? doctorum est ista consuetudo, eaque Graecorum, ut iis ponatur, de quo disputent quamvis subito. Magnum opus est, egetque exercitatione non parva. Quamobrem quae disputari de amicitia possunt, ab eis, censeo, petatis, qui ista profitentur. ego vos hortari tantum possum, ut amicitiam omnibus rebus humanis anteponas. nihil est enim tam naturae aptum, tam conveniens ad res vel secundas, vel adversas. Sed hoc primum sentio, nisi in bonis amicitiam esse non posse: neque id ad vivum refeco, ut illi, qui haec subtilius differunt, fortasse vere, sed ad communem utilitatem parum. negant enim, quemquam virum bonum esse, nisi sapientem. Sit ita sane. Sed eam sapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consecutus. nos autem ea, quae sunt in usu, vitaeque communi, non ea, quae finguntur, aut optantur, spectare debemus. numquam ego dicam, C. Fabricium, M'. Curium, Ti. Coruncanium, quos sapientes nostri majores judicabant, ad istorum normam fuisse sapientes. Quare sibi habeant sapientiae nomen et invidiosum, et obscurum: concedantque, ut hi boni viri fuerint. Ne id quidem facient. negabunt, id, nisi sapienti, posse concedi. Agamus igitur pingui Minerva, ut ajunt. Qui ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, integritas, ¹ aequitas, liberalitas, nec sit in illis ulla cupiditas, vel libido, vel audacia, sintque magna constantia, ut ii fuerunt, modo quos nominavi; hos viros bonos, ut habiti sunt, sic etiam appellandos putemus; quia sequantur (quantum homines possunt) naturam, optimam bene vivendi ducem. sic enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut inter omnes esset societas quaedam: major autem, ut quisque proxime accederet. itaque cives, potiores, quam peregrini; et propinqui, quam alieni. cum his enim amicitiam natura ipsa peperit; sed ea non satis habet firmitatis. namque hoc praestat amicitia propinquitati, quod ex propin-

¹ aequalitas.

pinquitate benevolentia tolli potest, ex amicitia non potest. sublata enim benevolentia, amicitiae nomen tollitur, propinquitatis manet. Quanta autem vis amicitiae sit, ex hoc intelligi maxime potest: quod ex infinita societate generis humani, quam conciliavit ipsa natura, ita contracta res est, et adducta in angustum, ut omnis caritas aut inter duos, aut inter paucos jungeretur. Est autem amicitia nihil aliud, nisi omnium divinarum humanarumque rerum, cum benevolentia et caritate, summa consensio: qua quidem haud scio, an, excepta sapientia, ² nihil quicquam melius homini sit a diis immortalibus datum. divitias alii praeponunt, bonam alii valitudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiam voluptates. beluarum hoc quidem extremum est: illa autem superiora, caduca, et incerta, posita non tam in nostris consiliis, quam in fortunae temeritate. Qui autem in virtute summum bonum ponunt, praeclare illi quidem: sed haec ipsa Virtus amicitiam et gignit, et continet: nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest. Jam virtutem ex consuetudine vitae sermonisque nostri interpretemur: nec eam, ut quidam docti, verborum magnificentia metiamur: virosque bonos eos, qui habentur, numeremus, Paullos, Catones, Gallos, Scipiones, Philos. his communis vita contenta est. eos autem omittamus, qui omnino nusquam reperiuntur. Talis igitur inter viros amicitia tantas opportunitates habet, quantas vix queo dicere. Principio, ³ *cui potest esse vita vitalis, ut ait Ennius, qui non in amici mutua benevolentia conquiescat?* Quid dulcius, quam habere, quicum omnia audeas sic loqui, ut tecum? Quis esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes, qui illis aequae, ac tu ipse, gauderet? adversas vero ferre difficile esset sine eo, qui illas gravius etiam, quam tu, ferret. denique ceterae res, quae expetuntur, opportunae sunt singulae rebus fere singulis: divitiae, ut utare: opes, ut colare: honores, ut laudare: voluptates, ut gaudeas: valitudo,

² Absit nihil.³ quis.

do, ut dolore careas, et muneribus fungare corporis: amicitia res plurimas continet: quoquo te verteris, praesto est: nullo loco excluditur: numquam intempestiva, numquam molesta est. Itaque non aqua, non igni, ut ajunt, pluribus locis utimur, quam amicitia. neque ego nunc de vulgari, aut de mediocri (quae tamen ipsa et delectat, et prodest), sed de vera et perfecta loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur, fuit. nam et secundas res, splendidiore facit amicitia, et adversas partiens communicansque leviores. Cumque plurimas, et maximas commoditates amicitia contineat, tum illa nimirum praestat omnibus, quod bona spe praelucet in posterum: nec debilitari animos, aut cadere patitur. Verum etiam amicum qui intueatur, tamquam exemplar aliquod intueatur sui. quocirca et absentes adfunt, et egentes abundant, et imbecilles valent, et, quod difficilius dictum est, mortui vivunt: tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum. ex quo illorum beata mors videtur: horum vita laudabilis. quod si eximeris ex natura rerum benevolentiae¹ conjunctionem; nec domus ulla, nec urbs stare poterit: ne agri quidem cultus permanebit. id si minus intelligitur, quanta vis amicitiae concordiaeque sit: ex dissensionibus atque discordiis percipi potest. quae enim domus tam stabilis, quae tam firma civitas est, quae non odiis, atque dissidiis funditus possit everti? ex quo, quantum boni sit in amicitia, judicari potest. Agrigentinum quidem, doctum quendam virum, carminibus Graecis vaticinatum ferunt: quae in rerum natura, totoque mundo constarent, quaeque moverentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam. atque hoc quidem omnes mortales et intelligunt, et re probant. Itaque, si quando aliquod officium existit amici in periculis aut ad-eundis, aut communicandis, quis est, qui id non maximis efferat laudibus? qui clamores tota caeva nuper in hospitis et amici mei M. Pacuvii nova fabula: cum,
igno-

¹ conjunctionem.

ignorante rege, uter eorum esset Orestes, Pylades Orestem se esse diceret, ut pro illo necaretur: Orestes autem, ita ut erat, Orestem se esse perseveraret? stantes plaudebant in re ficta: quid arbitramur in vera fuisse facturos? facile indicabat ipsa natura vim suam: cum homines, quod facere ipsi non possent, id recte fieri in altero judicarent. Hactenus mihi videor, de amicitia quid sentirem, potuisse dicere. si qua praeterea sunt (credo autem esse multa) ab iis, si videbitur, qui ista disputant, quaeritote. Fann. Nos autem a te potius: quamquam etiam ab istis saepe quaesivi, et audiivi, non invitus equidem: sed aliud quoddam² expetimus filium orationis tuae. Scaev. Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, cum est de Republica disputatum, affuisses. qualis tum patronus justitiae fuit contra accuratam orationem Phil! Fann. Facile id quidem fuit, justitiam justissimo viro defendere. Scaev. Quid amicitiam? nonne facile ei, qui ob eam summa fide, constantia, justitiaque servatam, maximam gloriam ceperit? Lael. Vim hoc quidem est afferre. quid enim refert, qua me rogatione cogatis? cogitis certe. Studiis enim generorum, praesertim in re bona, cum difficile est, tum ne aequum quidem, obistere.

Saepe igitur mihi de amicitia cogitanti, maxime illud considerandum videri solet, num propter imbecillitatem, atque inopiam, desiderata sit amicitia: ut dandis, recipiendisque meritis, quod quisque minus per se ipse posset, id acciperet ab alio, vicissimque redderet: an esset hoc quidem proprium amicitiae; sed antiquior, et pulchrior, et magis a natura ipsa profecta alia causa. amor enim (ex quo amicitia nominata,) princeps est ad benevolentiam conjungendam. nam utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur saepe, qui simulatione amicitiae coluntur, et observantur causa temporis. In amicitia autem nihil fictum, nihil simulatum; et, quidquid in ea est, id est verum et volun.

2 Deest expetimus.

voluntarium. Quapropter a natura mihi videtur potius, quam ab indigentia, orta amicitia, et applicatione magis animi cum quodam sensu amandi, quam cogitatione, quantum illa res utilitatis esset habitura. Quod quidem quale sit, etiam in bestiis quibusdam animadverti potest: quae ex se natos ita amant ad quoddam tempus, et ab eis ita amantur, ut facile earum sensus appareat. quod in homine multo est evidentius. Primum ex ea caritate, quae est inter natos, et parentes: quae dirimi, nisi detestabili scelere, non potest. Deinde, cum similis sensus existit amoris, si aliquem nacti sumus, cujus cum moribus et natura congruamus, quod in eo quasi lumen aliquod probitatis et virtutis perspicere videamur. Nihil est enim amabilius virtute: nihil, quod magis alliciat ad diligendum: quippe cum, propter virtutem et probitatem, eos etiam, quos nunquam vidimus, quodam modo diligamus. Quis est, qui C. Fabricii, M'. Curii non cum caritate aliqua et benevolentia memoriam usurpet, quos numquam viderit? quis autem est, qui Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Maelium non oderit? Cum duobus ducibus de imperio in Italia decertatum; Pyrrho, et Hannibale. ab altero, propter probitatem ejus, non nimis alienos animos habemus: alterum propter crudelitatem semper haec civitas oderit. Quod si tanta vis probitatis est, ut eam vel in eis, quos numquam vidimus, vel, quod majus est, in hoste etiam diligamus: quid mirum, si animi hominum moveantur; cum eorum, quibuscum usu conjuncti esse possunt, virtutem et bonitatem perspicere videantur? Quamquam confirmatur amor et beneficio accepto, et studio perspecto, et consuetudine adjuncta: quibus rebus ad illum primum motum animi et amoris adhibitis, admirabilis quaedam exardescit benevolentiae magnitudo: quam si qui putant ab imbecillitate proficisci, ut sit, per quem quisque assequatur, quod desideret; humilem sane relinquunt, et minime generosum, ut ita dicam, ortum amicitiae, quam ex inopia atque indigen-

digentia natam volunt. quod si ita esset; ut quisque minimum in se esse arbitraretur, ita ad amicitiam esset aptissimus. quod longe secus est. Ut enim quisque sibi plurimum confidit, et ut quisque maxime virtute, et sapientia sic munitus est, ut nullo egeat, suaeque omnia in se ipso posita iudicet: ita in amicitiiis expectendis colendisque maxime excellit. Quid enim Africanus indigens mei? Minime hercle: ac ne ego quidem illius: sed ego admiratione quadam virtutis ejus, ille vicissim opinione fortasse nonnulla, quam de meis moribus habebat, me dilexit: auxit benevolentiam consuetudo. Sed quamquam utilitates multae, et magnae consecutae sunt, non sunt tamen ab earum spe causae diligendi profectae. Ut enim benefici liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam (neque enim beneficium foeneramur), sed natura propensi ad liberalitatem sumus: sic amicitiam non spe mercedis adducti, sed quod omnis ejus fructus in ipso amore inest, expetendam putamus. Ab iis, qui pecudum ritu ad voluptatem omnia referunt, longe dissentiunt. nec mirum. nihil enim altum, nihil magnificum ac divinum suspicere possunt, qui suas omnes cogitationes abjecerunt in rem tam humilem, tamque contemptam. quamobrem hos quidem ab hoc sermone removeamus: ipsi autem intelligamus, natura gigni sensum diligendi, et benevolentiae caritatem, facta significatione probitatis: quam qui appetiverunt, applicant sese, et propius admovent, ut et usu ejus, quem diligere coeperunt, fruantur, et moribus; sintque pares in amore, et aequales: propensioresque ad bene merendum, quam ad reposcendum. Atque haec inter eos sit honesta certatio. sic et utilitates ex amicitia maximae capientur: et erit ejus ortus a natura, quam ab imbecillitate, et gravior, et verior. nam si utilitas amicitias conglutinaret, eadem commutata dissolveret. sed quia natura mutari non potest, idcirco verae amicitiae sempiternae sunt. Ortum quidem amicitiae videtis, nisi quid ad haec forte vultis. Fann. Tu vero perge, Laeli. pro hoc enim, qui mi-

nor est natu, meo jure respondeo. Scaev. Recte tu quidem. quamobrem audiamus.

Lael. Audite ergo, optimi viri, ea, quae saepissime inter me, et Scipionem de amicitia differebantur. quamquam ille quidem nihil difficilius esse dicebat, quam amicitiam usque ad extremum ¹ vitae permanere. nam, vel ut non idem expediret utrique, incidere saepe: vel ut de republica non idem sentirent: mutari etiam mores hominum saepe dicebat, alias adversis rebus, alias aetate ingravescente, atque earum rerum exemplum ex similitudine capiebat incuntis aetatis, quod summi puerorum amores saepe una cum praetexta ponerentur. Sin autem ad adolescentiam perduxissent; dirimi tamen interdum contentione, vel uxoriae conditionis, vel commodi alicujus, quod idem adipisci uterque non posset. quod si qui longius in amicitia proveci essent, tamen saepe labefactari, si in honoris contentionem incidissent: pestem enim majorem esse ² nullam amicitias, quam in plerisque pecuniae cupiditatem: in optimis quibusque honoris certamen, et gloriae: ex quo inimicitias maximas saepe inter amicissimos exstitisse. Magna enim dissidia, et plerumque justa nasci, cum aliquid ab amicis, quod rectum non esset, postularetur: ut aut libidinis ministri, aut adjuutores essent ad injuriam. quod cui recusarent, quamvis honeste id facerent, jus tamen amicitiae deferere arguerentur ab iis, quibus obsequi nollent: illos autem, qui quidvis ab amico auderent postulare, postulatione ipsa profiteri, omnia se amici causa esse facturos. eorum querela ³ inveteratas non modo familiaritates extinguere solere, sed etiam odia gigni sempiterna. Haec ita multa, quasi fata, impendere amicitias, ut omnia subterfugere non modo sapientiae, sed etiam felicitatis diceret sibi videri.

Quamobrem id primum videamus, si placet, quatenus amor in amicitia progredi debeat. num, si Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma illi cum

¹ vitae diem.

² nullam in amicitias.

³ inveterata.

cum Coriolano debuere? num Viscellinum amici regnum appetentem, num Sp. Maelium debuerunt iuvare? Ti. quidem Gracchum rempublicam vexantem, a Q. Tuberone, aequalibusque amicis derelictum videbamus. At C. Blossius, Cumanus, hospes familiae vestrae, Scaevola, cum ad me, qui aderam Laenati et Rupilio consulibus in consilio, deprecatum venisset, hanc, ut sibi ignoscerem, causam afferebat, quod tanti Ti. Gracchum fecisset, ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putaret. Tum ego, Etiamne, si te in Capitolium faceres ferre vellet? Numquam, inquit, voluisset id quidem. Sed, si voluisset? Paruissim. Videtis, quam nefaria vox. et hercle ita fecit; vel plus etiam, quam dixit. non enim paruit ille Ti. Gracchi temeritati, sed praefuit: nec se comitem illius furoris, sed ducem praebuit. Itaque hac amentia, quaestione nova perterritus, in Asiam profugit, ad hostes se contulit, poenas reipublicae graves, iustasque persolvit. Nulla est igitur excusatio peccati, si amici causa peccaveris. nam, cum conciliatrix amicitiae virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si a virtute defeceris. Quod si rectum statuerimus, vel concedere amicis, quidquid velint, vel impetrare ab iis, quidquid velimus, perfecta quidem sapientia⁴ sumus, si nihil habeat res vitii: sed loquimur de iis amicis, qui ante oculos sunt, quos videmus, aut de quibus memoriam accepimus, aut quos novit vita communis. ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt: et eorum quidem maxime, qui ad sapientiam proxime accedunt. Videmus Papum Aemilium C. Luscino familiarem fuisse (sic a patribus accepimus), bis una consules, et collegas in censura: tum et cum iis, et inter se, conjunctissimos fuisse M. Curium et Ti. Coruncanium, memoriae proditum est. igitur ne suspicari quidem possumus, quemquam horum ab amico quippiam contendisse, quod contra fidem, contra iusjurandum, contra rempublicam esset. nam hoc quidem in talibus viris quid

Q 2

attinet

attinet dicere? si contendisset, scio impetraturum non fuisse; cum illi sanctissimi viri fuerint: aequae autem nefas sit, tale aliquid facere rogatum, et rogare. At vero Ti. Gracchum sequebantur C. Carbo, C. Cato, et ¹ minime tum quidem Cajus frater, nunc idem acerrimus. Haec igitur lex in amicitia sancitur, ut neque rogemus res turpes, nec faciamus rogati. Turpis enim excusatio est, et minime accipienda, cum in ceteris peccatis, tum si quis contra rempublicam se amici causa fecisse fateatur. Etenim eo loco, Fanni, et Scaevola, locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat futuros casus reipublicae. Deflexit enim jam aliquantulum de spatio curriculoque consuetudo majorum. Ti. Gracchus regnum occupare conatus est, vel regnavit is quidem paucos menses. Num quid simile populus Romanus audierat, aut viderat? Hunc etiam post mortem secuti amici et propinqui, quid in P. Scipionem effecerint, sine lacrymis nonqueo dicere. nam Carbonem quoquo modo potuimus, propter recentem poenam Ti. Gracchi, sustinuisse. De C. Gracchi autem tribunatu, quid expectem, non libet augurari. serpit deinde res: quae proclivius ad perniciem, cum semel coepit, labitur. Videtis in tabella jam ante, quanta sit facta labe, primo Gabinia lege, biennio autem post, Cassia. Videre jam videor populum a senatu disjunctum, multitudinisque arbitrio res maximas agi. Plures enim discent, quemadmodum haec fiant, quam quemadmodum his resistatur. Quorsum haec? quia sine focis nemo quidquam tale conatur. Praeci- piendum est igitur bonis, ut, si in ejusmodi amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment, ita se al- ligatos, ut ab amicis in ² magna aliqua re peccantibus non discedant: improbis autem poena statuenda est: nec vero minor iis, qui sequuti erunt alterum, quam iis, qui ipsi fuerint impietatis duces. Quis clarior in Graecia Themistocle? quis potentior? qui cum impe- rator bello Persico servitute Graeciam liberasset, pro- pterque

1 minimus.

2 magnam aliquam rem.

pterque invidiam in exilium missus esset, ingratae patriae injuriam non tulit, quam ferre debuit. fecit idem, quod xx annis ante apud nos fecerat Coriolanus. His adjutor contra patriam inventus est nemo. itaque mortem sibi uterque conscivit. Quare talis improborum consensio non modo excusatione amicitiae tegenda non est, sed potius omni supplicio vindicanda: ut ne quis sibi concessum putet, amicum, vel bellum patriae inferentem, sequi. quod quidem, ut res coepit ire, haud scio, an aliquando futurum sit. Mihi autem non minori curae est, qualis respublica post mortem meam futura sit, quam qualis hodie sit. Haec igitur prima lex amicitiae sancitur, ut ab amicis honesta petamus, amicorum causa honesta faciamus: ne expectemus quidem, dum rogemur: studium semper adsit, cunctatio absit: consilium vero dare gaudeamus libere: plurimum in amicitia amicorum bene suadentium valeat auctoritas: eaque et adhibeatur ad monendum non modo aperte, sed etiam acriter, si res postulabit, et adhibitae pareatur.

Nam quibusdam, quos audio sapientes habitos in Graecia, placuisse opinor mirabilia quaedam. sed nihil est, quod illi non persequantur³ argutius: partim fugiendas esse nimias amicitias, ne necesse sit unum sollicitum esse pro pluribus: satis superque esse suarum cuique rerum: alienis nimis implicari molestum esse: commodissimum esse, quam laxissimas habenas habere amicitiae; quas vel adducas, cum velis, vel remittas. caput enim esse ad beate vivendum, securitatem; qua frui non possit animus, si tamquam parturiat unus pro pluribus. Alios autem dicere ajunt multo etiam inhumanius, (quem locum breviter perstrinxi paullo ante) praesidii adjumentique causa, non benevolentiae, neque caritatis, amicitias esse expetendas. itaque ut quisque minimum firmitatis habeat, minimumque virium, ita amicitias appetere maximè. ex eo fieri, ut mulierculae magis amicitiarum praesidia quaerant, quam viri:

Q 3

et

et inopes, quam opulenti: et calamitosi, quam ii, qui putentur beati. O praeclaram sapientiam: Solem enim e mundo tollere videntur, qui amicitiam e vita tollunt: quae a diis immortalibus nihil melius habemus, nihil iucundius. quae est enim ista securitas? specie quidem, blanda, sed reapse multis locis repudianda. Neque enim est consentaneum, ullam honestam rem actionemve, ne sollicitus sis, aut non suscipere, aut susceptam deponere. quod si curam fugimus, virtus fugienda est; quae necesse est, cum aliqua cura res sibi contrarias aspernetur, atque oderit; ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo. Itaque videas rebus iniustis iustos maxime dolere, imbecillibus fortes, flagitiosis modestos. Ergo hoc proprium est animi bene constituti, et laetari bonis rebus, et dolere contrariis. Quamobrem si cadit in sapientem animi dolor (qui profecto cadit, nisi ex ejus animo extirpatam humanitatem arbitremur) quae causa est, cur amicitiam funditus tollamus e vita, ne aliquas propter eam suscipiamus molestias? Quid enim interest, motu animi sublato, non dico inter hominem et pecudem: sed inter hominem, et saxum, aut truncum, aut quidvis generis ejusdem? neque enim sunt isti audiendi, qui virtutem duram, et quasi ferream esse volunt: quae quidem est cum multis in rebus, tum in amicitia, tenera, atque tractabilis: ut et bonis amici quasi diffundantur, et incommodis contrahantur. Quamobrem angor iste, qui pro amico saepe capiundus est, non tantum valet, ut tollat e vita amicitiam: non plus, quam ut virtutes, quia nonnullas curas et molestias afferunt, rupadientur. Cum autem contrahat amicitiam (ut supra dixi) si qua significatio virtutis eluceat, ad quam se similis animus applicet, et adjungat; id cum contingit, amor exoritur necesse est. Quid enim tam absurdum, quam delectari multis inanibus rebus, ut honore, ut gloria, ut aedificio, ut vestitu, cultuque corporis, animo autem virtute praedito,

dito, eo, qui vel amare, vel (ut ita dicam) redamare possit, non admodum delectari? Nihil est enim remuneratione benevolentiae, nihil vicissitudine studiorum, officiorumque jucundius. Quod si etiam illud addimus, quod recte addi potest, nihil esse, quod ad se rem ullam tam ² alliciat, et tam attrahat, quam ad amicitiam similitudo: concedetur profecto verum esse, ut bonos boni diligant, adseiscantque sibi, quasi propinquitate conjunctos atque natura. Nihil est enim appetentius similium sui, nihil rapacius, quam natura. Quamobrem hoc quidem, Fanni et Scaevola, constat, (ut opinor) bonis inter bonos quasi necessariam benevolentiam esse: qui est amicitiae fons a natura constitutus. sed eadem bonitas etiam ad multitudinem pertinet. non est enim inhumana virtus, neque ³ immanis, neque superba: quae etiam populos universos tueri, eisque optime consulere soleat: quod non faceret profecto, si a caritate vulgi abhorreret. Atque etiam mihi quidem videntur, qui utilitatis causa fingunt amicitias, amabilissimum nodum amicitiae tollere. non enim tam utilitas parta per amicum, quam amici amor ipse delectat: tumque illud fit, quod ad amico est profectum, jucundum, si cum studio est profectum: tantumque abest, ut amicitiae propter indigentiam colantur, ut ii, qui opibus, et copiis, maximeque virtute ⁴ praediti (in qua plurimum est praesidii) minime alterius indigeant, liberalissimi sint, et beneficentissimi. Atque haud scio, an ne opus sit quidem, nihil unquam omnino deesse amicis. Ubi enim studia nostra viguissent, si numquam consilio, numquam opera nostra nec domi, nec militiae Scipio eguisset? non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam consecuta est. Non ergo erunt homines deliciis diffuentes audiendi, si quando de amicitia, quam nec usu, nec ratione habent cognitam, disputabunt. Nam quis est, pro deum fidem, atque hominum! qui velit, ut neque diligat quemquam, nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere

Q 4

omni-

2 illiciat.

3 immunis.

4 Abest praediti.

omnibus copiis, atque in omnium rerum abundantia vivere? haec enim est tyrannorum vita; in qua nimirum nulla fides, nulla caritas, nulla stabilis benevolentiae potest esse fiducia: omnia semper suspecta, atque sollicita: nullus locus amicitiae. Quis enim aut eum diligat, quem metuit; aut eum, a quo se metui putat? Coluntur tamen simulatione duntaxat ad tempus. quod si forte (ut fit plerumque) ceciderint: tum intelligitur, quam fuerint inopes amicorum. quod Tarquinium dixisse¹ ferunt, exsulantem se intellexisse, quos fidos amicos habuisset, quos infidos, cum jam neutris gratiam referre posset. Quamquam miror, illa superbia et importunitate, si quemquam habere potuit. Atque ut hujus, quem dixi, mores veros amicos parare non potuere: sic multorum opes praepotentium excludunt amicitias fideles. Non enim solum ipsa fortuna caeca est, sed eos etiam plerumque efficit caecos, quos complexa est. Itaque efferuntur illi fere fastidio, et contumacia: neque quidquam insipiente fortunato intolerabilius fieri potest. Atque hoc quidem videre licet, eos, qui antea commodis fuerunt moribus; imperio, potestate, prosperis rebus immutari, spernique ab iis veteres amicitias,² indulgeri novis. Quid autem stultius, quam, cum plurimum copiis, facultatibus, opibus possint, cetera parare, quae³ parantur pecunia, equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa: amicos non parare, optimam et pulcerrimam vitae, ut ita dicam, supellectilem? etenim cetera cum parant, cui parent, nesciunt, nec cuius causa laborent. ejus enim est istorum⁴ quodque, qui vincit viribus: amicitiarum sua cuique permanet stabilis, et certa possessio: ut, etiam si illa maneant, quae sunt quasi dona fortunae, tamen vita inculta, et deserta ab amicis, non possit esse jucunda. Sed haec hactenus.

Constituendi autem sunt, qui sint in amicitia fines, et quasi termini diligendi: de quibus tres video senten-

¹ f. tum exf.

² indulgere.

³ parantur, pecuniam.

⁴ quidque.

sententias ferri; quarum nullam probo: unam, ut eodem modo erga amicum affecti simus, quo erga nosmetipsos: alteram, ut nostra in amicos benevolentia, illorum erga nos benevolentiae pariteraequaliterque respondeat: tertiam, ut, quanti quisque seipse facit, tanti fiat ab amicis. Harum trium sententiarum nulli prorsus assentior. nec enim illa prima vera est; ut, quemadmodum in se quisque, sic in amicum sit animatus. Quam multa enim, quae nostra causa numquam faceremus, facimus causa amicorum? precari ab indigno, supplicare; tum acerbius in aliquem invehi, insectarique vehementius: quae in nostris rebus non satis honeste, in amicorum fiunt honestissime: multaeque res sunt, in quibus de suis commodis viri boni multa detrahunt, detrahique patiuntur, ut iis amici potius, quam ipsi, fruantur. Altera sententia est, quae definit amicitiam paribus officiis ac voluntatibus. hoc quidem est nimis exigue et exiliter ad calceolos vocare amicitiam, ut par sit ratio acceptorum et datorum. Dittior mihi et affluentior videtur esse vera amicitia: nec observare restricte, ne plus reddat, quam acceperit. neque enim verendum est, ne quid excidat, aut ne quid in terram defluat, aut ne plus aequo quid in amicitiam congeratur. Tertius vero ille finis deterri-
mus, ut, quanti quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. saepe enim in quibusdam aut animus abjectior est, aut spes amplificandae fortunae fractior. non est igitur amici, talem esse in eum, qualis ille in se est: sed potius eniti, et efficere, ut amici jacentem animum excitet, inducatque spem, cogitationemque meliorem. Alius igitur finis verae amicitiae constituendus est, si prius, quid maxime reprehendere Scipio solitus sit, ⁵ dixero. Negabat ullam vocem inimiciorem amicitiae potuisse reperiri, quam ejus, qui dixisset, ita amare oportere, ut si aliquando esset osurus. nec vero se adduci posse, ut hoc, quemadmodum putaretur, a Biante esse dictum crederet, qui sapiens habitus esset

Q 5

unus

unus e septem, sed impuri cujusdam, aut ambitiosi, aut omnia ad suam potentiam revocantis esse sententiam. Quoniam enim modo quisquam amicus esse poterit, cui se putabit inimicum esse posse? quin etiam necesse erit cupere et optare, ut quam saepissime peccet amicus, quo plures det sibi tamquam ansas ad reprehendendum: rursus autem recte factis, commodisque amicorum necesse erit angere, dolere, invidere. Quare hoc quidem praeceptum, cujuscumque est, ad tollendam amicitiam valet. Illud potius praecipendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus in amicitias comparandis, ut nequando amare inciperemus eum, quem aliquando odisse possemus. quin etiam si minus felices in deligendo fuisset, ferendum id Scipio potius, quam inimicitiarum tempus cogitandum, putabat. His igitur finibus utendum arbitror, ut, cum emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium rerum, consiliorum, voluntatum, sine ulla exceptione communitas: ut, etiam si qua fortuna acciderit, ut minus justae amicorum voluntates adjuvandae sint, in quibus eorum aut caput agatur, aut fama, declinandum sit de via, modo ne summa turpitudine sequatur. est enim quatenus amicitiae dari venia possit. nec vero negligenda est fama: nec mediocriter telum ad res gerendas existimare oportet benevolentiam civium: quam blanditiis, et ¹ affectando colligere turpe est. virtus, quam sequitur caritas, minime repudianda est.

Sed saepe (etenim redeo ad Scipionem, cujus omnis sermo erat de amicitia) querebatur, quod omnibus in rebus homines diligentiores essent; ut capras et oves quot quisque haberet, dicere posset: amicos quot haberet, non posset dicere: et in illis quidem parandis adhibere curam, in amicis eligendis negligentes esse: nec habere quasi signa quaedam, et notas, quibus eos, qui ad amicitiam essent idonei, judicarent. Sunt igitur firmi, et stabiles, et constantes eligendi; cujus generis est magna penuria: et judicare difficile est sane, nisi
exper-

expertum. experiendum autem est in ipsa amicitia. ita praecurrit amicitia iudicium, tollitque experiendi potestatem. Est igitur prudentis, sustinere, ut curum, sic impetum benevolentiae: quo utamur, quasi equis ² tentatis, sic amicitii, aliqua parte periclitatis moribus amicorum. Quidam saepe in parva pecunia perspiciuntur, quam sint leves: quidam, quos parva movere non potuit, cognoscuntur in magna. sin vero erunt aliqui reperti, qui pecuniam praeferre amicitiae, sordidum existiment: ubi eos inveniemus, qui honores, magistratus, imperia, potestates, opes amicitiae non ³ anteponent? ut, cum ex altera parte proposita haec sint, ex altera jus amicitiae, non multo illa malint? imbecilla enim natura est ad contempnendam potentiam: quam etiam si neglecta amicitia consecuti sunt, obscuratum iri ⁴ arbitrantur, quia non sine magna causa sit neglecta amicitia. Itaque verae amicitiae difficillime reperiuntur in iis, qui in honoribus, reque publica versantur. Ubi enim istum invenias, qui honorem amici anteponat suo? Quid, haec ut omittam, quam graves, quam difficiles plerisque videntur calamitatum societates? ad quas non est facile inventu, qui descendat. Quamquam Ennius recte:

Amicus certus in re incerta cernitur:

tamen haec duo levitatis, et infirmitatis plerosque convincunt; aut si in bonis rebus contemnunt, aut in malis deserunt. Qui igitur utraque in re gravem, constantem, stabilem se in amicitia praestiterit, hunc ex maxime raro hominum genere judicare debemus, et paene divino.

Firmamentum autem stabilitatis, constantiaeque ejus, quam in amicitia quaerimus, fides est. Nihil enim stabile est, quod infidum est. Simplicem praeterea, et communem, et consentientem, qui rebus iisdem moveatur, eligi par est: quae omnia pertinent ad fidelitatem. neque enim fidum potest esse multiplex inge-

² temperatis.

³ anteponent.

⁴ se arb.

ingenium, et tortuosum. Neque vero, qui non iisdem rebus movetur, et natura consentit, aut fidus, aut stabilis potest esse. Addendum eodem est, ut ne criminibus, aut inferendis delectetur, aut credat oblati: quae omnia pertinent ad eam, quam jamdudum tracto, constantiam. Ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam, nisi inter bonos, esse non posse. est enim boni viri (quem eundem sapientem licet dicere) haec duo tenere in amicitia: primum, nequid fictum sit, neve simulatum: aperte enim vel odisse, magis ingenui est, quam fronte occultare sententiam. deinde, non solum ab aliquo allatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum, semper aliquid existimantem ab amico esse violatum. Accedat huc suavitas quaedam oportet sermonum, atque morum, haudquaquam mediocre condimentum amicitiae. Tristitia autem, et in omni re severitas, habet illa quidem gravitatem: sed amicitia remissior esse debet, et liberior, et dulcior, et ad omnem comitatem, facilitatemque proclivior. Existit autem hoc loco quaedam quaestio subdificilis: num quando amici novi, digni amicitia, veteribus sint anteponendi, ut equis vetulis teneros antepondere solemus. Indigna homine dubitatio. non enim amicitiarum esse debent, sicut aliarum rerum, satietates. Veterrima quaeque (ut ea vina, quae vetustatem ferunt) esse debent suavissima: verumque illud est, quod dicitur, multos modios salis simul edendos esse, ut amicitiae munus expletum sit. Novitates autem, si spem afferunt, ut, tamquam in herbis non fallacibus, fructus appareat, non sunt illae quidem repudiandae: vetustas tamen suo loco conservanda est. maxima est enim vis vetustatis, et consuetudinis. atqui in ipso equo, cuius modo mentionem feci, si nulla res impediatur, nemo est, qui non eo, quo consuevit, libentius utatur, quam intractato, et novo: nec modo in hoc, quod est animal, sed in iis etiam, quae sunt inanimata, consuetudo valet: cum locis etiam ipsis montuosis delectemur, et silvestribus, in quibus diutius

tius commorati sumus. Sed maximum est in amicitia, superiorem parem esse inferiori. saepe enim excellentiae quaedam sunt: qualis erat Scipionis in nostro, ut ita dicam, grege. Numquam se ille Philo, numquam Rupilio: numquam Mummio anteposuit, numquam inferioris ordinis amicis. Q. vero Maximum fratrem, egregium virum, omnino sibi nequaquam parem, quod is anteibat aetate, tamquam superiorem colebat, suosque omnes, per se ¹ esse ampliores volebat. Quod faciendum, imitandumque est omnibus: ut, si quam praestantiam virtutis, ingenii, fortunae consecuti sunt, impertiant ea suis, communicentque cum proximis: ut, si parentibus nati sint humilibus, si propinquos habeant imbecilliores vel animo, vel fortuna, eorum augeant opes, eisque honori sint, et dignitati: ut in fabulis, qui aliquamdiu propter ignorationem stirpis, et generis in famulatu fuerint, eum cogniti sunt, et aut deorum, aut regum filii inventi, retinent tamen caritatem in pastores, quos patres multos annos esse duxerunt. Quod quidem est multo profecto magis veris in patribus, certisque faciendum. Fructus enim ingenii, et virtutis, omnisque praestantiae, tum maximus capitur, cum in proximum quemque confertur. Ut igitur ii, qui sunt in amicitiae conjunctionisque necessitudine superiores, exaequare se cum inferioribus debent: sic inferiores non dolere, se a suis aut ingenio, aut fortuna, aut dignitate superari. quorum plerique aut queruntur semper aliquid, aut etiam exprobrant: eoque magis, si habere se putant, quod officiose, et amice, et cum labore aliquo suo factum queant dicere. Odiosum sane genus hominum, officia exprobrantium: quae meminisse debet is, in quem collata sunt, non commemorare, qui contulit. Quamobrem ut ii, qui superiores sunt, summittere se debent in amicitia: sic quodam modo inferiores extollere. sunt enim quidam, qui molestas amicitias faciunt, cum ipsi se contemni putant: quod non fere contingit, nisi iis, qui etiam

con-

contemnendos se arbitrantur; qui hac opinione non modo verbis, sed etiam opere levandi sunt. Tantum autem cuique tribuendum, primum, quantum ipse efficere possis: deinde etiam, quantum ille, quem diligas, atque adjuves, sustinere. non enim tu possis, ¹ quantumvis excellas, omnes tuos ad honores amplissimos perducere: ut Scipio P. Rutilium potuit consullem efficere, fratrem ejus Lucium non potuit. quod si etiam possis quidvis deferre ad alterum, videndum est tamen, quid ille possit sustinere. Omnino amicitiae, corroboratis jam confirmatisque et ingeniis, et aetatibus, judicandae sunt: nec, si qui ineunte aetate venandi, aut pilae studiosi fuerint, eos habere necessarios oportet, quos tum eodem studio praeditos dilexerunt. isto enim modo nutrices, et paedagogi jure vetustatis plurimum benevolentiae postulabunt: qui negligendi quidem non sunt, sed alio quodam modo colendi: aliter amicitiae stabiles permanere non possunt. Disparēs enim mores disparia studia sequuntur, quorum dissimilitudo dissociat amicitias: nec ob aliam causam ullam boni improbis, improbi bonis amici esse non possunt, nisi quod tanta est inter eos, quanta maxima potest esse, morum studiorumque distantia. Recte etiam praecipitur potest in amicitiiis, ne intemperata quaedam benevolentia (quod per saepe fit) impediatur magnas utilitates amicorum. nec enim (ut ad fabulas redeam) Trojam Neoptolemus capere potuisset, si Lycomedem, apud quem erat educatus, multis cum lacrymis iter suum impedientem, audire voluisset. et saepe incidunt magnae res, ut discedendum sit ab amicis: quas qui impedire vult, quod desiderium non facile ferat, is et infirmus est, mollisque natura, et ob eam ipsam causam in amicitia parum justus. Atque in omni re considerandum est, et quid postules ab amico, et quid patiari a te impetrari.

Est etiam quasi quaedam calamitas in amicitiiis dimittendis nonnumquam necessaria: jam enim a sapientium

¹ quantumvis licet.

tium familiaritatibus ad vulgares amicitias oratio nostra delabitur. Erumpunt saepe vitia amicorum cum in ipsos amicos, tum in alienos; quorum tamen ad amicos redundet infamia. tales igitur amicitiae sunt remissione usus eluendae, et (ut Catonem dicere audivi) diffuendae magis, quam discindendae. nisi quaedam admodum intolerabilis injuria exarserit, ut neque rectum, neque honestum sit, neque fieri possit, ut non statim alienatio disjunctioque facienda sit. Sin autem morum, aut studiorum commutatio quaedam (ut fieri solet) facta erit, aut in reipublicae partibus dissensio intercesserit (loquar enim jam, ut paulo ante dixi, non de sapientium, sed de communibus amicitiiis) cavendum erit, ne non solum amicitiae depositae, sed inimicitiae etiam susceptae videantur. nihil enim est turpius, quam cum eo bellum gerere, quicum familiariter vixeris. Ab amicitia Q. Pompeji meo nomine se removerat (ut scitis) Scipio: propter dissensionem autem, quae erat in republica, alienatus est a collega nostro Metello. utrumque egit graviter, auctoritate, et offensione animi non acerba. Quamobrem primum danda opera est, nequa amicorum ² discidia fiant: sin tale aliquid evenerit; ut extinctae potius amicitiae, quam oppressae esse videantur. Cavendum vero est, ne etiam in graves inimicitias convertant se amicitiae: e quibus jurgia, maledicta, contumeliae ³ gignantur. quae tamen si tolerabiles erunt, ferendae sunt: et hic honos veteri amicitiae tribuendus est, ut is in culpa sit, qui faciat, non qui patiatur injuriam. Omnino omnium horum vitiorum, atque incommodorum una cautio est, atque una provisio, ut ne nimis cito diligere incipiamus, neve non dignos. Digni autem sunt amicitia, quibus in ipsis inest causa, cur diligantur. Rarum genus, (et quidem omnia praeclara rara) nec quidquam difficilius, quam reperire, quod sit omni ex parte in suo genere perfectum. sed plerique neque in rebus humanis quidquam bonum norunt, nisi quod fructuosum sit: et amicos,

tam-

² discidia.

³ gignantur.

tamquam pecudes, eos potissimum diligunt, ex quibus sperant se maximum fructum esse capturos. Ita pulcherrima illa, et maxime naturali carent amicitia, per se, et propter se expetenda: nec ipsi sibi exemplo sunt, haec vis amicitiae, qualis et quanta sit. Ipse enim se quisque diligit, non ut aliquam a se ipse mercedem exigat caritatis suae, sed quod per se sibi quisque carus est. quod nisi idem in amicitiam transferatur, verus amicus numquam reperietur. est enim is quidem tamquam alter idem. Quod si hoc apparet in bestiis, volucribus, nantibus, agrestibus, cicuribus, feris, primum ut se ipsae diligant: (id enim pariter cum omni animante nascitur) deinde, ut requirant, atque appetant, ad quas se applicent, ejusdem generis animantes: idque faciunt cum desiderio, et cum quadam similitudine amoris humani: quanto id magis in ¹ homine fit natura, qui et se ipse diligit, et alterum anquirat, cujus animum ita cum suo ² misceat, ut efficiat paene unum ex duobus? Sed plerique perverse, ne dicam impudenter, amicum habere talem volunt, quales ipsi esse non possunt: quaeque ipsi non tribuunt amicis, haec ab iis desiderant. Par est autem, primum ipsum esse virum bonum, tum alterum similem sui quaerere. in talibus ea, quam jamdudum tractamus, stabilitas amicitiae, confirmari potest: cum homines benevolentia conjuncti, primum cupiditatibus iis, quibus ceteri serviunt, imperabunt, deinde aequitate, justitiaque gaudebunt, omniaque alter pro altero suscipiet, neque quidquam umquam nisi honestum et rectum alter ab altero postulabit: neque ³ solum se colent inter se, ac diligunt, sed etiam verebuntur. nam maximum ornamentum amicitiae tollit, qui ex ea tollit verecundiam. Itaque in iis perniciosus est error, qui existimant, libidinum peccatorumque omnium patere in amicitia licentiam. Virtutum amicitia adjutrix a natura data est, non vitiorum comes: ut, quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quae summa sunt, pervenire, conjuncta

et

1 hominis fit natura.

2 commisceat.

3 solum colent.

et consociata cum altera perveniret: quae si quos inter societas aut est, aut fuit, aut futura est, eorum est habendus ad summum naturae bonum optimus beatissimusque comitatus. Haec est, inquam, societas, in qua omnia insunt, quae putant homines expetenda, honestas, gloria, tranquillitas animi, atque jucunditas: ut, cum haec adsint, beata vita sit, et sine his esse non possit. Quod cum optimum, maximumque sit, si id volumus adipisci, virtuti opera danda est: sine qua neque amicitiam, neque ullam rem expetendam consequi possumus. ea vero neglecta, qui se amicos habere arbitrantur, tum se denique errasse sentiunt, cum eos gravis aliquis casus experiri cogit. Quocirca (dicendum est enim saepius) cum judicaveris, diligere oportet: non cum dilexeris, judicare. sed cum multis in rebus negligentia plectimur: tum maxime in amicis et deligendis, et colendis. praeposteris enim utimur consiliis, et acta agimus, quod vetamur veteri proverbio. Nam implicati ultro et citro, vel usu diuturno, vel etiam officiis, repente in medio cursu amicitias, exorta aliqua offensione, dirumpimus. Quo etiam magis vituperanda est rei maxime necessariae tanta incuria. Una est enim amicitia in rebus humanis, de ejus utilitate omnes uno ore consentiunt. quamquam a multis ipsa virtus contemnitur, et venditatio quaedam atque ostentatio esse dicitur. multi divitias despiciunt, quos parvo contentos tenuis victus cultusque delectat: honores vero, quorum cupiditate quidam inflammantur, quam multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil levius esse existiment. itemque cetera, quae quibusdam admirabilia videntur, permulti sunt, qui pro nihilo putent. de amicitia omnes ad unum idem sentiunt, et ii, qui ad rempublicam se contulerunt: et ii, qui rerum cognitione doctrinaque delectantur: et ii, qui suum negotium gerunt otiosi: postremo, ii, qui se totos tradiderunt voluptatibus, sine amicitia vitam esse nullam sentiunt, si modo velint aliqua ex parte liberaliter vivere. serpit enim, nescio

Cic. de Offic.

R

quo-

quomodo, per omnium vitas amicitia: nec ullam aetatis degendae rationem patitur esse expertem sui. Quinetiam si quis ea asperitate est, et immanitate naturae, congressus ut hominum fugiat, atque oderit, qualem fuisse Athenis Timonem nescio quem accepimus: tamen is pati non possit, ut non anquirat aliquem, apud quem evomat virus acerbitalis suae. Atque hoc maxime judicaretur, si quid tale posset contingere, ut aliquis nos deus ex hac hominum frequentia tolleretur, et in solitudine uspiam collocaret, atque ibi suppeditans omnium rerum, quas natura desiderat, abundantiam et copiam, hominis omnino adspiciendi potestatem eriperet. quis tam esset ferreus, qui eam vitam ferre posset, cuique non auferret fructum voluptatum omnium solitudo? Verum ergo illud est, quod a Tarentino Archyta, ut opinor, dici solitum, nostros senes commemorare audiui, ab aliis senibus auditum: Si quis in coelum ascendisset, naturamque mundi, et pulcritudinem siderum perspexisset, insuavem illam admirationem ei fore; quae jucundissima fuisset, si aliquem, cui narraret, habuisset. Sic natura solitarium nihil amat, semperque ad aliquod tamquam adminiculum annitur: quod in amicissimo quoque dulcissimum est. Sed cum tot signis eadem natura declaret, quid velit, anquirat, ac desideret: obscurdescimus tamen nescio quomodo; nec ea, quae ab ea monemur, audimus. est enim varius et multiplex usus amicitiae, multaeque causae suspicionum, offensio-numque dantur: quas tum evitare, tum elevare, tum ferre, sapientis est.

Una illa sublevanda offensio est, ut et utilitas in amicitia, et fides retineatur. nam et monendi amici saepe sunt, et objurgandi: et haec accipienda amice, cum benevole sunt. Sed nescio quomodo verum est, quod in Andria familiaris meus dicit:

Obsequium amicos, veritas odium parit.

Molesta

Molestia veritas, si quidem ex ea nascitur odium; quod est venenum amicitiae: sed obsequium multo molestius, quod peccatis indulgens, praecipitem amicam ferri sinit. maxima autem culpa in eo est, qui et veritatem aspernatur, et in fraudem obsequio impellitur. Omni igitur hac in re habenda ratio et diligentia est: primum, ut monitio acerbitate, deinde objurgatio contumelia careat: in obsequio autem (quoniam Terentiano verbo lubenter utimur) comitas adsit: assentatio, vitiorum aditrix, procul amoveatur: quae non modo amico, sed ne libero quidem digna est. aliter enim cum tyranno, aliter cum amico vivitur. Cujus autem aures veritati clausae sunt, ut ab amico verum audire nequeat, hujus salus desperanda est. scitum est enim illud Catonis, ut multa; Melius de quibusdam acerbos inimicos mereri, quam eos amicos, qui dulces videantur: illos verum saepe dicere, hos numquam. Atque illud absurdum est, quod ii, qui monentur, eam molestiam, quam debent capere, non capiunt: eam capiunt, qua debent vacare. peccasse enim se non anguntur, objurgari moleste ferunt: quod contra oportebat, delicto dolere, correctione gaudere. Ut igitur et monere, et moneri, proprium est verae amicitiae: et alterum libere facere, non aspere; alterum patienter accipere, non repugnanter: sic habendum est, nullam in amicitia pestem esse majorem, quam adulationem, blanditiam, assentationem. quamvis enim multis nominibus est hoc vitium notandum, levium hominum atque fallacium, ad¹ voluntatem loquentium omnia, nihil ad veritatem. Cum autem omnium rerum simulatio est vitiosa (tollit enim judicium veri, idque adulterat) tum amicitiae repugnat maxime. delet enim veritatem, sine qua nomen amicitiae valere non potest. non amicitiae vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus: qui id fieri poterit, si ne in uno quidem quoque unus animus erit, idemque semper; sed varius, commutabilis, multiplex? Quid enim potest esse tam flexibile, tam de-

R 2

vium,

¹ voluptatem.

vium, quam animus ejus, qui id alterius non modo sensum ac voluntatem, sed etiam vultum atque nutum convertitur?

Negat quis? nego. ait? ajo. postremo imperavi egomet mihi,

Omnia assentari,

ut ait idem Terentius: sed ille sub Gnathonis persona: quod amici genus adhibere, omnino levitatis est. Multi autem Gnathonum similes cum sint, loco, fortuna, fama superiores: horum est assentatio molesta, cum ad vanitatem accessit auctoritas. Secerni autem blandus amicus a vero, et internosci, tam potest, adhibita diligentia, quam omnia fucata, et simulata a sinceris atque veris. Concio, quæ ex imperitissimis constat, tamen judicare solet, quid intersit inter popularem, id est, assentatorem et levem civem, et inter constantem, severum, et gravem. Quibus blanditiis C. Papirius nuper influebat in aures concionis, cum ferret legem de tribunis plebis reficiendis? Dissuasimus nos. Sed nihil de me: de Scipione dicam libentius. Quanta illa, dii immortales! fuit gravitas? quanta in oratione majestas? ut facile ducem populi Romani, non comitem diceres. sed affuistis: et est in manibus oratio. Itaque lex popularis, suffragiis populi repudiata est. Atque, ut ad me redeam; meministis, Q. Maximo, fratre Scipionis, et L. Mancio consulibus, quam popularis lex de sacerdotiis C. Licinii Crassi videbatur? cooptatio enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur. Atque is primum instituit in forum versus, agere cum populo. tamen illius vendibilem orationem religio deorum immortalium, nobis defendentibus, facile vincebat. atque id actum est praetore me, quinquennio ante, quam consul sum factus. itaque re magis, quam summa auctoritate, causa illa defensa est. Quod si in scena, id est, in concione, in qua rebus fictis, et adumbratis loci plurimum est, tamen verum valet, (si modo id patefactum, et illustratum

tum est) quid in amicitia fieri oportet, quae tota veritate perpenditur? in qua nisi (ut dicitur) apertum pectus videas, tuumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas: ne amare quidem, aut amari; cum id, quam vere fiat, ignores. Quamquam ista assentatio, quamvis perniciofa sit, nocere tamen nemini potest, nisi ei, qui eam recipit, atque ea delectatur. ita fit, ut is assentatoribus patefaciat aures suas maxime, qui ipse sibi assentetur, et se maxime ipse delectet. Omnino est amans sui virtus. optime enim se ipsa novit, quamque amabilis sit, intelligit. ego autem non de virtute nunc loquor, sed de virtutis opinione. virtute enim ipsa non tam multi praediti esse, quam videri volunt. Hos delectat assentatio: his fictus ad ipsorum voluntatem sermo cum adhibetur, orationem illam vanam, testimonium esse laudum suarum putant. nulla est igitur haec amicitia, cum alter verum audire non vult, alter ad mentiendum paratus est. Nec parasitorum in comediis assentatio nobis faceta videtur, nisi essent milites gloriosi.

Magnas vero agere gratias Thais mihi?

Satis erat respondere, *Magnas; ingentes*, inquit. Semper auget assentator id, quod is, cujus ad voluntatem dicitur, vult esse magnum. Quamobrem, quamvis blanda ista vanitas apud eos valeat, qui ipsi illam allectant et invitant: tamen etiam graviores constantioresque admonendi sunt, ut animum advertant, ne calida assentatione capiantur. aperte enim adulantem nemo non videt, nisi qui admodum est excors. callidus ille, et occultus ne si insinuet, studiosè cavendum est, nec enim facillime agnoscitur, quippe qui etiam adversando saepe assentetur: et litigare se simulans, blandiatur, atque ad extremum det manus, vincique se patiatur: ut is, qui illusus sit, plus vidisse videatur. quid autem turpius, quam illudi? Quo ne accidat, magis cavendum est, ut in Epiclero:

*Hodie me ante omnes comicos stultos senes
Versaris, atque luseris lautissime.*

Haec enim etiam in fabulis stultissima persona est improvidorum, et credulorum senum. Sed nescio quo pacto ab amicitiiis perfectorum hominum, id est, sapientium, (de hac dico sapientia, quae videtur in hominem cadere posse) ad leves amicitias deflexit oratio. Quamobrem ad illa prima redeamus, eaque ipsa concludamus aliquando.

Virtus, virtus, inquam, C. Fanni, et tu, Q. Muci, et conciliat amicitias, et conservat. in ea est enim convenientia rerum, in ea stabilitas, in ea constantia: quae cum se extulit, et ostendit lumen suum, et idem aspexit, agnovitque in alio; ad id se admovet, vicissimque accipit illud, quod in altero est: ex quo eorum exardescit sive amor, sive amicitia. utrumque enim dictum est ab amando. amare autem nihil aliud est, nisi eum ipsum diligere, quem ames, nulla indigentia, nulla utilitate quaesita. Quae tamen ipsa efflorescit ex amicitia, etiam si tu eam minus sequutus sis. hac nos adolescentes benevolentia senes illos L. Paulum, M. Catonem, C. Gallum, P. Nasicam, Ti. Gracchum, Scipionis nostri focerum, dileximus. haec etiam magis elucet inter aequales, ut inter me, et Scipionem, L. Furium, P. Rupilium, Sp. Mummius. vicissim autem senes in adolescentium caritate acquiescimus; ut in vestra, ut in Q. Tuberonis: equidem etiam admodum adolescentis, P. Rutilii, a Virginii familiaritate delector. Quoniamque ita ratio comparata est vitae naturaeque nostrae, ut alia aetas oriatur; maxime quidem optandum est, ut cum aequalibus possis, quibuscum tamquam e carceribus emissus sis, cum iisdem ad calcem, ut dicitur, pervenire. Sed quoniam res humanae fragiles, caducaeque sunt, semper aliqui anquirendi sunt, quos diligamus, et a quibus diligamur. caritate enim, benevolentiaque sublata omnis est e vita sublata jucunditas. Mihi quidem Scipio, quam-

quamquam est subito ereptus, vivit tamen, semperque vivet: virtutem enim amavi illius viri, quae extincta non est. nec mihi soli versatur ante oculos, qui illam semper in manibus habui, sed etiam posteris erit clara, et insignis. nemo umquam animo, aut spe majora suscipiet, qui sibi non illius memoriam, atque imaginem proponendam putet. Equidem ex omnibus rebus, quas mihi aut fortuna, aut natura tribuit, nihil habeo, quod cum amicitia scipionis possim comparare. In hac mihi de republica consensus, in hac rerum privatarum consilium; in eadem requies plena oblectationis fuit. numquam illum ne minima quidem re offendi, quod quidem senserim: nihil audiavi ex eo ipse, quod nollem. una domus erat, idem victus, isque communis: neque solum militia, sed etiam peregrinationes, rusticationesque communes. Nam quid ego de studiis dicam cognoscendi semper aliquid, atque discendi? in quibus remoti ab oculis populi, omne otiosum tempus contrivimus? Quarum rerum recordatio, et memoria, si unquam cum illo occidisset, desiderium conjunctissimi atque amantissimi viri ferre nullo modo possem. sed nec illa extincta sunt, alunturque potius, et augentur cogitatione, et memoria: et si illis plane orbatus essem; magnum tamen afferret mihi aetas ipsa solatium: diutius enim jam in hoc desiderio esse non possum. Omnia autem brevia, tolerabilia esse debent, etiam si magna sunt. Haec habui, de amicitia quae dicerem. Vos autem hortor, ut ita virtutem locetis, sine qua amicitia esse non potest, ut ea excepta nihil amicitia praestabilius putetis.

M. TULLII CICERONIS

P A R A D O X A

AD

M. BRUTUM.

Animadverti, Brute, saepe Catonem, avunculum tuum, cum in senatu sententiam diceret, locos graves ex philosophia tractare, abhorrentes ab hoc usu forensi et publico: sed dicendo consequi tamen, ut illa etiam populo probabilia viderentur. quod eo majus est illi, quam aut tibi, aut nobis: quia nos ea philosophia plus utimur, quae peperit dicendi copiam, et in qua dicuntur ea, quae non multum discrepant ab opinione populari. Cato autem perfectus (mea sententia) Stoicus, et ea sentit, quae non sane probantur in vulgus: et in ea est haeresi, quae nullum sequitur florem orationis, neque dilatat argumentum: minutis interrogationibus, ¹ quasi punctis, quod proposuit, efficit. Sed nihil est tam incredibile, quod non dicendo fiat probabile: nihil tam horridum, tam incultum, quod non splendescat oratione, et tamquam excolatur. quod cum ita putarem, feci etiam audacius, quam ille ipse, de quo loquor. Cato enim duntaxat de magnitudine animi, de continentia, de morte, de omni laude virtutis, de diis immortalibus, de caritate patriae, Stoice solet, oratoriis ornamentis adhibitis, dicere. Ego vero illa ipsa, quae vix in gymnasiis, et in otio Stoici probant, ludens conjeci in communes locos: quae, quia sunt admirabilia, contraque opinionem omnium, ab ipsis etiam *παράδοξα* appellantur, tentare volui, possentne proferri in lucem, id est, in forum,

¹ et quasi.

forum, et ita dici, ut probarentur, an alia quaedam esset erudita, alia popularis oratio: eoque scripsi libentius, quod mihi ista, παράδοξα quae appellant, maxime videntur esse Socratica, longeque verissima. Accipies igitur hoc parvum opusculum, lucubratum his jam contractionibus noctibus: quoniam illud majorum vigiliarum munus in tuo nomine apparuit. et degustabis genus hoc exercitationum earum, quibus uti consuevi, cum ea, quae dicuntur in scholis *θετικά*, ad nostrum hoc oratorium transfero dicendi genus. Hoc tamen opus in acceptum ut referas, nihil postulo. non est enim, ut in arce poni possit, quasi illa Minerva Phidiae; sed tamen, ut ex eadem officina exisse appareat.

PARADOXON I.

"Οτι μόνον ἀγαθόν, τὸ καλόν.

Quod honestum sit, id solum bonum esse.

Verèor, ne cui vestrum ex Stoicorum hominum disputationibus, non ex meo sensu deprompta haec videatur oratio: dicam tamen, quod sentio; et dicam brevius, quam res tanta dici poscit. Numquam mehercule ego neque pecunias istorum, neque tecta magnifica, neque opes, neque imperia, neque eas, quibus maxime adstricti sunt, voluptates in bonis rebus aut expetendis esse duxi: quippe cum viderem, rebus his circumfluentibus, ea tamen desiderare maxime, quibus abundarent. neque enim expletur umquam, nec satiatur cupiditatis sitis: neque solum, ea qui habent, libidine augendi cruciantur, sed etiam amittendi metu. in quo equidem continentissimorum hominum, majorum nostrorum, saepe requiro prudentiam, qui haec imbecilla et commutabilia pecuniae membra, verbo *BONA* putaverunt appellanda, cum re ac factis longe aliter judicavissent. Potestne bonum cuiquam malo esse? aut potest quisquam in abundantia bonorum ipse esse non bonus? Atqui ista omnia, talia videmus, ut

etiam improbi habeant, et obsint probis. Quamobrem licet irrideat, si quis vult, plus apud me tamen vera ratio valebit, quam vulgi opinio. neque ego umquam bona perdidisse dicam, si qui pecus, aut supellectilem amiserit: neque non saepe landabo sapientem illum, Biantem, ut opinor, qui numeratur in septem: cujus cum patriam Prienen cepisset hostis, ceterique ita fugerent, ut multa de suis rebus secum asportarent: cum esset admonitus a quodam, ut idem ipse faceret: Ego vero, inquit, facio. nam omnia mea porto mecum. Ille haec indibria fortunae, ne sua quidem putavit, quae nos appellamus etiam bona. Quid est igitur, quaeret aliquis, bonum? si quid recte sit, et honeste, et cum virtute, id bene fieri, veredicitur: et, quod rectum, et honestum, et cum virtute est, id solum opinor Bonum. Sed haec videri possunt obscuriora, cum lentius disputantur. vita atque factis illustranda sunt summorum virorum haec, quae verbis subtilius, quam satis est, disputari videntur. Quaero enim a vobis, num ullam cogitationem habuisse videantur ii, qui hanc rempublicam tam praeclare fundatam nobis reliquerunt, ¹ aut argenti ad avaritiam, aut amoenitatum ad delectationem, aut supellectilis ad delicias, aut epularum ad voluptates? Ponite ante oculos unumquemque regum. Vultis a Romulo? vultis post liberam civitatem, ab iis ipsis, qui liberaverunt eam? Quibus tandem gradibus Romulus ascendit in coelum? iisne, quae isti bona appellant? an rebus gestis, atque virtutibus? Quid? a Numa Pompilio? minusne gratas diis immortalibus capedines, ac fictiles urnulas fuisse, quam filicatas aliorum pateras arbitramur? Omitto reliquos: sunt enim omnes pares inter se, praeter Superbum. Brutum si quis roget, quid egerit in patria liberanda: si quis item reliquos ejusdem consilii socios, quid spectaverint, quid secuti sint: num quis existet, cui voluptas, cui divitiae, cui denique praeter officium fortis et magni viri, quidquam aliud propositum fuisse videatur?

¹ aut auri a. a.

tur? Quae res ad necem Porfennae C. Mucium impulit, sine ulla spe salutis suae? Quae vis Coclitem contra omnes hostium copias tenuit in ponte solum? quae patrem Decium, quae filium devotavit, atque immisit in armatas hostium copias? Quid continentia C. Fabricii, quid tenuitas victus M. Curii sequebatur? Quid duo propugnacula belli Punici, Cn. et P. Scipiones, qui Carthaginensium adventum corporibus suis intercludendum putaverunt? quid Africanus major? quid minor? quid inter horum aetates interjectus Cato? quid innumerabiles alii? nam domesticis exemplis abundamus: cogitasse ² putamus, quidquam in vita sibi expetendum, nisi quod laudabile esse, et praeclarum videretur? Veniant igitur isti irrisores hujus orationis, ac sententiae: et jam vel ipsi judicent, utrum se liorum alienjus, qui marmoreis tectis, ebore, et auro fulgentibus, qui signis, qui tabulis, quae caelato auro et argento, qui Corinthiis operibus abundant, an C. Fabricii, qui nihil eorum habuit, nihil habere voluit, similes esse malint? Atque haec quidem, quae modo huc, modo illuc transferuntur, facile adduci solent, ut in rebus bonis esse negent: illud tamen arcte tenent, accurateque defendunt, voluptatem esse summum bonum. quae quidem mihi vox pecudum videtur esse, non hominum. Tu, cum tibi sive deus, sive mater (ut ita dicam) rerum omnium, natura, dederit animum, quo nihil est praestantius, neque divinius, sic te ipse abjicies, atque prosternes, ut nihil inter te, ³ atque quadrupedem aliquam putes interesse? Quidquam bonum est, quod non eum, qui id possidet, meliorem facit? Ut enim quisque est maxime boni particeps, ita et laudabilis maxime: neque est ullum bonum, de quo non is, qui id habeat, honeste possit gloriari. quid autem est horum in voluptate? Melioremne efficit, aut laudabiliorem virum? an quisquam in potiundis voluptatibus gloriando sese, et praedicatione effert? Atqui si voluptas, quae plurimorum patrociniis

2 Abest putamus.

3 atque inter qu.

niis defenditur, in rebus bonis habenda non est; ea-
que, quo est major, eo magis mentem e sua sede et
statu dimovet: profecto nihil est aliud bene et beate
vivere, nisi honeste et recte vivere.

PARADOXON II.

"Οτι αὐτάρητις ἢ ἀπαρὴ πρὸς εὐδαιμονίαν.

In quo virtus sit, ei nihil deesse ad beate vivendum.

Nec vero ego M. Regulum, aerumnosum, nec in-
felicem, nec miserum, unquam putavi. non enim
magnitudo animi ejus excruciabatur a Poenis, non gra-
vitas, non fides, non constantia, non ulla virtus, non
denique animus ipse: qui tot virtutum praesidio, tan-
toque comitatu, cum corpus ejus caperetur, capi certe
ipse non potuit. C. vero Marium vidimus, qui mihi
secundis in rebus unus ex fortunatis hominibus; in
adversis unus ex summis viris videbatur; quo beatius
esse mortali nihil potest. Nescis, insane, nescis, quantas
vires virtus habeat, nomen tantum virtutis usurpas:
quid ipsa valeat, ignoras. Nemo potest non beatissi-
mus esse, qui est totus aptus ex sese, quique in se uno
sua ponit omnia. cui spes omnis, et ratio, et cogita-
tio pendet ex fortuna; huic nihil potest esse certi; ni-
hil, quo exploratum habeat, permansurum sibi unum
diem. Eum tu hominem terreto, si quem eris nactus,
istis mortis, aut exilii minis. mihi vero quidquid acci-
derit in tam ingrata civitate, ne recosanti quidem eve-
nerit, non modo non repugnanti. Quid enim ego la-
boravi, aut quid egi, aut in quo evigilaverunt curae
et cogitationes meae, si quidem nihil peperit tale, nihil
consecutus sum, ut eo statu essem, quem neque fortu-
nae temeritas, neque inimicorum labefactaret injuria?
Mortemne mihi minitaris, ut omnino ab hominibus;
an exilium, ut ab improbis demigrandum sit? mors ter-
ribilis est iis, quorum cum vita omnia extinguuntur;
non iis, quorum laus emori non potest: exilium au-
tem illis, quibus quasi circumscriptus est habitandi lo-
cus;

cus; non iis, qui omnem orbem terrarum, unam urbem esse ducunt. Te miseriae, te aerumnae premunt, qui te beatum, qui florentem putas: tuae libidines te torquent: tu dies, noctesque cruciaris; cui nec sat est, quod est, et id ipsum, ne non sit diuturnum, times: te conscientiae stimulant maleficiorum tuorum: te metus exanimant iudiciorum, atque legum: quocumque adspexisti, ut furiae, sic tuae sibi occurrunt injuriae, quae te respirare non sinunt. Quamobrem ut improbo, et stulto, et inertī nemini bene esse potest: sic bonus vir, et fortis, et sapiens, miser esse non potest. Nec vero, cujus virtus, moresque laudandi sunt, ejus non laudanda vita est: neque porro fugienda vita, quae laudanda est. esset autem fugienda, si esset misera. Quamobrem quidquid est laudabile, idem et beatum, et florens, et expetendum videri debet.

PARADOXON III.

*"Οτι ἴσα τὰ ἀμαρτήματα, καὶ τὰ κατ'ορθώματα.
Aequalia esse peccata, et recte facta.*

Parva, inquis, res est: at magna culpa. nec enim peccata, rerum eventu, sed vitiis hominum metienda sunt. In quo peccatur, id potest aliud alio majus esse, aut minus: ipsum quidem illud peccare, quoquo verteris, unum est. Auri navem evertat gubernator, an paleae; in re aliquantulum, in gubernatoris inscientia nihil interest. Lapsa est libido in muliere ignota: dolor ad panciores pertinet, quam si petulans fuisset in aliqua generosa ac nobili virgine: peccavit vero nihilominus, si quidem est peccare, tamquam transire lineas: quod cum feceris, culpa commissā est: quam longe progrediare, cum semel transieris, ad augendam transeundi culpam nihil pertinet. Peccare certe licet nemini. Quod autem non licet, id hoc uno tenetur, si arguitur non licere. Id si nec majus, nec minus unquam fieri potest (quoniam in eo est peccatum, si non licuit; quod semper unum, et idem est)

quae

quae ex eo peccata nascuntur, aequalia sint oportet. Quod si virtutes pares sunt inter se: paria esse etiam vitia necesse est. Atqui pares esse virtutes, nec bono viro meliorem, nec temperante temperantiorum, nec forti fortiorum, nec sapiente sapientiorum posse fieri, facillime potest perspicui. An virum bonum dices, qui depositum nullo teste, cum lucrari impune posset auri pondo decem, reddiderit, si idem in decem millibus pondo non idem fecerit? aut temperantem eum, qui se in aliqua libidine continuerit, in aliqua effuderit? Una virtus est consentiens cum ratione, et perpetua constantia. nihil huic addi potest, quo magis virtus sit: nihil demi, ut virtutis nomen relinquatur. etenim si benefacta, recte facta sunt, et nihil recto rectius: certe ne bono quidem melius quidquam inveniri potest. Sequitur igitur, ut etiam vitia sint paria: siquidem pravitates animi recte vitia dicuntur. Atqui quoniam pares virtutes sunt: recte facta, quando a virtutibus proficiuntur, paria esse debent: itemque peccata, quoniam ex vitiis manant, sint aequalia necesse est. A philosophis, inquis, ista sumis. Metuebam, ne a leonibus diceres. Socrates disputabat isto modo. Bene hercle narras. nam istum doctum, et sapientem virum fuisse, memoriae traditum est. Sed tamen quaero ex te (quando verbis inter nos contendimus, non pugnis) ¹ utrum de bonis est quaerendum, quid bajuli, atque operarii, an quid homines doctissimi senserint? praefertim cum hac sententia non modo verior, sed ne utilior quidem hominum vitae reperiri ulla possit. Quae vis enim est, quae magis arceat homines ab improbitate omni, quam si senserint, nullum in delictis esse discrimen? aequae peccare se, si privatis, ac si magistratibus manus adferant? quaecumque in domum stuprum intulerint, eandem esse labem libidinis? Nihilne igitur interest (nam hoc dicet aliquis) patrem quis enecet, an servum? Nuda ista si ponas, iudicari, qualia sint, non facile possunt. patrem vita privare, si per se

se scelus est: Saguntini, qui parentes suos, liberos emori, quam servos vivere maluerunt, parricidae fuerunt. ergo et parenti nonnumquam adimi vita sine scelere potest: et servo saepe sine injuria non potest. Causa igitur haec, non natura distinguit; quae ² quando utro accessit, id fit propensius; si utroque adjuncta sit, paria fiant, necesse est. illud tamen interest, quod in servo necando, si adsit injuria, semel peccatur; in patris vita violanda, multa peccantur. violatur is, qui procreavit: is, qui aluit: is, qui erudit: is, qui in sede ac domo, atque in republica collocavit. multitudine peccatorum praestat, eoque poena majore dignus est. Sed nos in vita, non quae cuique peccato poena sit, sed quantum cuique liceat, spectare debemus: quidquid non oportet, scelus esse; quidquid non licet, nefas putare debemus. Etiamne in minimis rebus? etiam: si quidem rerum modum fingere non possumus; animorum modum tenere possumus. Histrio si paulum se movit extra numerum, aut si versus pronuntiatus est syllaba una brevior, aut longior, exhibetur, et exploditur: in vita tu, qui omni gestu moderatio, omni versu aptior esse debes, ut in syllaba te peccare dices? poetam non audio in nugis: in vitae societate audiam civem, digitis peccata dimetientem sua? quae si visa sunt breviora, leviora qui possint videri, cum quidquid peccatur, perturbatione peccetur rationis atque ordinis? perturbata autem semel ratione et ordine, nihil possit addi, quo magis peccari posse videatur.

PARADOXON IV.

Ὅτι καὶ ὁ ὅπως ἀνίσταται.

Omnem stultum insanire.

Ego vero te non stultum, ut saepe; non improbum, ut semper; sed dementem, et insanum rebus ³ vincam necessariis. Sapientis animus magnitudine consilii, tolerantia rerum humanarum, contemtionem

for-

² quoniam.

³ addicam.

fortunae, virtutibus denique omnibus, ut moenibus
 septus, vincetur, et expugnabitur, qui ne civitate qui-
 dem pelli potest? Quae est enim civitas? Omnisne con-
 ventus etiam ¹ ferorum et immanium? omnisne etiam
 fugitivorum ac latronum, congregata unum in locum
 multitudo? certe negabis. Non igitur erat illa tum
 civitas, cum leges in ea nihil valebant: cum judicia
 jacebant: cum mos patrius occiderat: cum ferro pulsus
 magistratibus, senatus nomen in republica non erat.
 Praedonum ille concursus, et te duce latrocinium in
 foro constitutum, et reliquiae conjurationis a Catilinae
 furiis ad tuum scelus, furoremque conversae, non ci-
 vitas erat? Itaque pulsus ego civitate non sum, quae
 nulla erat; arcessitus in civitatem sum, cum esset in
 republica consul, qui tum nullus fuerat: esset senatus,
 qui tum occiderat: esset consensus populi liberi: esset
 juris et aequitatis (quae vincula sunt civitatis) repetita
 memoria. Ac vide, quam ista tui latrocinii tela con-
 temserim. jactam, et immissam a te nefariam in me
 injuriam semper duxi: pervenisse ad me numquam pu-
 tavi: nisi forte, cum parietes disturbabas, aut cum te-
 ctis sceleratas faces inferebas, meorum aliquid ruere,
 aut deflagrare arbitrabare. Nihil neque meum est, ne-
 que cujusquam, quod auferri, quod eripi, quod amitti
 potest. Si mihi eripuisses divinam animi mei constan-
 tiam, meas curas, vigiliis, consilia, quibus respu-
 blica de invitissimo stat; si hujus aeterni beneficii im-
 mortalem memoriam delevisse; multo etiam magis si
 illam mentem, unde haec consilia manarunt, mihi eri-
 puisses: tum ego accepisse me confiterer injuriam. Sed
 si haec nec fecisti, nec facere potuisti: reditum mihi
 gloriosum injuria tua dedit, non exitum calamitosum.
 Ergo ego semper civis: et tum maxime, cum meam
 salutem senatus exteris nationibus, ut civis optimi,
 commendabat; tu, ne nunc quidem: nisi forte idem
 esse hostis et civis potest. An tu civem ab hoste na-
 tura, ac loco, non animo, factisque distinguis? Cae-
 dem

¹ furum.

dem in foro fecisti: armatis latronibus templa tenuisti: privatorum domos, aedes sacras incendisti. Cur hostis Spartaeus, si tu civis? potes autem esse tu civis, propter quem aliquando civitas non fuit? et me tuo nomine appellas, cum omnes meo discessu exulasse rempublicam putent? Numquamne, homo amentissime, te circumspicies? nunquam, nec quid facias, considerabis, nec quid loquare? nescis, exilium scelerum esse poenam? meum illud iter ob praeclarissimas res a me gestas esse susceptum? Omnes scelerati, atque impii, quorum tu te ducem esse profiteris, quos leges exilio affici volunt, exules sunt, etiam si solum non mutarunt. an cum omnes leges te exulem esse jubeant, non eris tu exul? Num appellatur inimicus, qui cum telo fuerit? ante senatum tua sica deprehensa est. qui hominem occiderit? tu plurimos occidisti. qui incendium fecerit? aedes Nympharum manu tua deflagavit. qui templa occupaverit? in foro castra posuisti. Sed quid ego communes leges profero, quibus omnibus es exul? Familiarissimus tuus de te privilegium tulit, ut, si in opertum Bonae Deae accessisses, exulares. At te id fecisse, etiam gloriari soles. Quomodo igitur tot legibus in exilium ejectus, nomen exulis non perhorrescis? Romae sum, inquis. et quidem in operto fuisti. Non igitur ubi quisque erit, ejus loci jus tenebit; si ibi eum legibus esse non oportebit.

PARADOXON V.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς ἐλεύθερος, καὶ πᾶς ἄφρων δούλος.

Solum sapientem esse liberum, et omnem stultum servum.

Laudetur vero hic imperator, aut etiam appellatur, aut hoc nomine dignus putetur. quo modo, aut cui tandem hic libero imperabit, qui non potest cupiditatibus suis imperare? Refrenet primum libidines, spernat voluptates, iracundiam teneat, coërceat avaritiam,

Cic. de Offic.

S

ritiam,

ritiam, ceteras animi labe repellat: tum incipiat aliis imperare, cum ipse improbissimis dominis, dedecori ac turpitudini parere desierit. dum quidem his obediet, non modo imperator, sed liber habendus omnino non erit. praeclare enim est hoc usurpatum a doctissimis, quorum auctoritate non uteretur, si mihi apud aliquos agrestes haec habenda esset oratio. cum vero apud prudentissimos loquar, quibus haec inaudita non sunt: cur ego similem, me, si quid in his studiis operae posuerim, perdidisse? Dictum est igitur ab eruditissimis viris, nisi sapientem, liberum esse neminem. Quid est enim libertas? potestas vivendi, ut velis. Quis igitur vivit, ut vult, nisi qui recta sequitur, qui gaudet officio, cui vivendi via considerata, atque provisa est? qui legibus quidem non propter metum paret, sed eas sequitur, atque colit, quia id salutare maxime esse iudicat: qui nihil dicit, nihil facit, nihil cogitat denique, nisi libenter, ac libere: cuius omnia consilia, resque omnes, quas gerit, ab ipso proficiuntur, eodemque feruntur: nec est ulla res, quae plus apud eum polleat, quam ipsius voluntas atque iudicium: cui quidem etiam (quae vim habere maximam dicitur) *Fortuna ipsa cedit*: sicut sapiens poeta dixit, *Suis ea cuique fingitur moribus*. Soli igitur hoc contingit sapienti, ut nihil faciat invitus, nihil dolens, nihil coactus. quod etsi ita esse, pluribus verbis differendum est: illud tamen et breve et confitendum est, nisi qui ita sit affectus, esse liberum neminem. Igitur omnes improbi, servi. nec hoc tam re est, quam dictu inopinatum atque mirabile. non enim ita dicunt eos esse servos, ut mancipia, quae sunt dominorum facta nexu, aut aliquo jure civili: sed, si servitus sit, sicut est, obedientia fracti animi et abjecti, et arbitrio carentis suo, quis neget, omnes leves, omnes cupidos, omnes denique improbos, esse servos? An ille mihi liber, cui mulier imperat? cui leges imponit, praescribit, jubet, vetat, quod videtur? qui nihil imperanti negare potest, nihil recusare audet? Poscit? dandum est: vocat? veniendum:

dum: ejicit? abundum: minatur? extimescendum. Ego vero istum non modo servum, sed nequissimum servum, etiam si in amplissima familia natus sit, appellandum puto. Atque ut in ¹ magna familia sunt alii lautiores (ut sibi videntur) servi, sed tamen servi, atrieses ac ² topiarii, pari stultitia sunt, quos signa, quos tabulae, quos caelatum argentum, quos Corinthia opera, quos aedificia magnifica nimio opere delectant. At sumus, inquiunt, civitatis principes. Vos vero ne conservorum quidem vestrorum principes estis. Sed ut in familia, qui tractant ista, qui tergunt, qui ungunt, qui verrunt, qui spargunt, non honestissimum locum servitutis tenent: sic in civitate, qui se istarum rerum cupiditatibus dediderunt, ipsius ³ servitutis locum paene infimum obtinent. Magna, inquis, bella gessi: magnis imperiis, et provinciis praefui. Gere igitur animum laude dignum. Echionis tabula te stupidum detinet, aut signum aliquod Polyeleti. Mitto, unde sustuleris, et quomodo habeas. intuentem te, admirantem, clamores tollentem cum video, servum te esse ineptiarum omnium judico. Nonne igitur sunt ista festiva? ⁴ Sint. nam nos quoque oculos eruditos habemus: sed obsecro te, ita venusta habeantur ista, non ut vincula virorum sint, sed ut oblectamenta puerorum. Quid enim censes? si L. Mummius aliquem istorum videret, matellionem Corinthium cupidissime tractantem, cum ipse totam Corinthum contemfisset: utrum illum civem excellentem, an atriensem diligentem putaret? Reviviscat M'. Curius, aut eorum aliquis, quorum in villa ac domo nihil splendidum, nihil ornatum fuit, praeter ipsos, et videat aliquem, summis populi beneficiis usum, barbatulos mullos exceptantem de piscina, et pertractantem, et muraenarum copia gloriantem: nonne hunc hominem ita servum judicet, ut ne in familia quidem dignum majore aliquo negotio putet? An eorum servitus dubia est, qui cu-

S 2

piditate

1 m. stultorum fam.

2 top. stultitiae suae: qu. l.

3 civitatis,

4 Sunt.

piditate peculii nullam conditionem recusant durissimae servitutis? hereditatis spes quid iniquitatis in serviendo non fuscipit? quem nutum locupletis orbi senis non observat? loquitur ad voluntatem: quidquid denunciatum sit, facit: affectatur, assidet, muneratur. quid horum est liberi? quid denique? non servi inertis? Quid? jam illa cupiditas (quae videtur esse liberalior) honoris, imperii, provinciarum, quam dura est domina! quam imperiosa! quam vehemens! Cethego, homini non probatissimo, servire coëgit eos, qui sibi esse amplissimi videbantur; munera mittere, noctu venire domum ad eum, precari, denique supplicare. quae servitus est, si haec libertas existimari potest? Quid? cum cupiditatum dominatus excessit, et alius est dominus exortus ex conscientia peccatorum, timor? quam est illa misera, quam dura servitus! adolescentibus paulo loquacioribus est servendum: omnes, qui aliquid scire videntur, tamquam domini, timentur. Judex vero quantum habet dominatum? quo timore nocentes afficit? An non est omnis metus, servitus? Quid valet igitur illa eloquentissimi viri, L. Crassi, copiosa magis, quam sapiens oratio? *Eripite nos ex servitute.* quae est ista servitus, tam claro homini, tamque nobili? Omnis animi debilitati, et humilis, et fracti timiditas, servitus est. *Nolite sinere nos cuiquam servire.* In libertatem vindicari vult? minime. Quid enim adjungit? *nisi vobis universis.* Dominum mutare, non liber esse vult. *quibus et possumus et debemus.* Nos vero, siquidem animo excelfo, et alto, et virtutibus exaggerato sumus, nec debemus, nec possumus. Tu posse te dicito, quoniam quidem potes: debere ne dixeris; quoniam nihil quisquam debet, nisi quod est turpe non reddere. Sed haec hactenus. Ille videat, quomodo imperator esse possit: cum eum ne liberum quidem esse ratio, et veritas ipsa convincat.

PARA-

PARADOXON VI.

"Οτι μόνος ὁ σοφὸς πλέσιος.
Solum sapientem esse divitem.

Quae est ista in commemoranda pecunia tua tam insolens ostentatio? solusne tu dives? Pro dii immortales! egone me audivisse aliquid, et didicisse, non gaudeam? Solusne dives? Quid, si ne dives quidem? quid, si pauper etiam? Quem enim intelligimus divitem? aut, hoc verbum, in quo homine ponimus? opinor in eo, cui tanta possessio est, ut ad liberaliter vendendum facili contentus sit: qui nihil quaerat, nihil appetat, nihil optet amplius. Animus oportet tuus, se judicet divitem, non hominum sermo, neque possessiones tuae: nihil sibi deesse putet, nihil curet amplius. satiatus est, aut contentus etiam pecunia? concedo, dives es. sin autem propter aviditatem pecuniae nullum quaestum turpem putas, cum isti ordini ne honestus quidem possit esse ullus; si quotidie fraudas, decipis, poscis, pacisceris, auferis, eripis; si socios spoliās, aerarium expilas; si testamenta amicorum expectas, aut ne expectas quidem, ² atque ipse supponis: haec utrum abundantis, an egentis signa sunt? Abimis hominis dives, non arca appellari solet. quamvis illa sit plena, dum te inanem videbo, divitem non putabo. etenim ex eo, quantum cuique satis est, metiuntur homines divitiarum modum. Filiam quis habet? pecunia est opus. duas? majore. plures? majore etiam. et si, ut ajunt, ³ Danao, quinquaginta sint filiae: tot doctes magnam quaerunt pecuniam. Quantum enim cuique opus est, ad id accommodatur, ut ante dixi, divitiarum modus. qui igitur non filias plures, sed innumerales cupiditates habet, quae brevi tempore maximas copias exhaurire possint; hunc quo modo ego appellabo divitem, cum ipse etiam egere se sentiat? multi ex te audierunt, cum diceres, neminem esse divitem, nisi qui exercitum alere posset suis fructibus: quod po-

S 3

pulus

pulsus Romanus tantis vectigalibus jampridem vix potest. ergo hoc proposito, numquam eris dives ante, quam tibi ex tuis possessionibus tantum reficiatur, ut eo tueri sex legiones, et magna equitum ac peditum auxilia possis. Jam fateris igitur, non esse te divitem, cui tantum desit, ut expleas id, quod exoptas. itaque istam paupertatem, vel potius egestatem ac mendicantem tuam numquam obscure tulisti. Nam ut iis, qui honeste rem quaerunt mercaturis faciendis, operis dandis, publicis sumendis, intelligimus opus esse quaesito: sic, qui videt domi tuae pariter accusatorum, atque iudicum confociatos greges; qui nocentes et pecuniosos reos, eodem te auctore, corruptelam iudicii molientes, qui tuas mercedum pactiones in patrociniis, intercessionibus pecuniarum in coitionibus candidatorum, dimissiones libertorum ad ¹ foenerandas diripiendasque provincias: qui expulsionem vicinorum, qui latrocinia in agris, qui cum servis, cum libertis, cum clientibus societates, qui possessiones vacuas, qui proscriptiones locupletium, qui caedes municipiorum, qui illam Sullani temporis messem recordetur, qui testamenta subiecta, qui sublatis tot homines; qui denique omnia venalia, delectum, decretum, alienam, suam sententiam, forum, domum, vocem, silentium: quis hunc non putet confiteri, sibi quaesito opus esse? cui autem quaesito opus sit, quis unquam hunc vere dixerit divitem? est enim divitiarum fructus in copia: copiam autem declarat satietas rerum, atque abundantia: quam tu quoniam nunquam assequere, nunquam omnino es futurus dives. Meam autem quoniam pecuniam contemnis, et recte (est enim ad vulgi opinionem medicis; ad tuam, nulla; ad meam, modica) de me silebo: de re loquar. Si censenda nobis atque aestimanda res sit, utrum tandem pluris aestimemus pecuniam Pyrrhi, quam Fabricio dabat, an continentiam Fabricii, qui illam pecuniam repudiabat? utrum aurum Samnitum, an responsum M. Curii? hereditatem L. Pauli,

an

¹ defoenerandes.

an liberalitatem Africani, qui ejus hereditatis Q. Maximo fratri partem suam concessit? Haec profecto, quae sunt summarum virtutum, pluris aestimanda sunt, quam illa, quae sunt pecuniae. Quis igitur (si quidem, ut quisque, quod plurimi sit, possideat, ita ² ditissimus habendus sit) dubitet, quin in virtute divitiae sint? quoniam nulla possessio, nulla vis auri et argenti, pluris, quam virtus, aestimanda est. O dii immortales! non intelligunt homines, quam magnum vectigal sit parsimonia. venio enim jam ad sumtuosos: relinquo istum quaestuosum. Capit ille ex suis praediis sexcenta sester tia; ego centena ex meis; illi aurata tecta in villis, et sola marmorea facienti, et signa, tabulas, supellectilem, et vestem infinite concupiscenti, non modo ³ ad sumtum ille est fructus, sed etiam ad foenus, exiguus. ex meo tenui vectigali, detractis sumtibus cupiditatis, aliquid etiam redundabit. Uter igitur est ditior, cui deest, an cui superat? qui eget, an qui abundat? cuius possessio quo est major, eo plus requirit ad se tuendam: an quae suis se viribus sustinet? Sed quid ego de me loquor, qui morum ac temporum vitio aliquantum etiam ipse fortasse in hujus saeculi errore verfer? M^r. Manilius patrum nostrorum memoria (ne semper Curios, et Luscinos loquamur) pauper tandem fuit. habuit enim aediculas in Carinis, et fundum in Labicano. nos igitur ditiores, qui plura habemus? utinam quidem! sed non aestimatione census, verum victa atque cultu terminatur pecuniae modus. non esse cupidum, pecunia est: non esse emacem, vectigal est. contentum vero suis rebus esse, maximae sunt, certissimaeque divitiae. Etenim si isti callidi rerum aestimatores prata et areas quasdam magno aestimant, quod ei generi possessionum minime quasi noceri potest: quanti est aestimanda virtus, quae nec eripi, nec surripi potest unquam: neque naufragio, neque incendio amittitur: nec tempestatum, nec temporum ⁴ perturbatione mutatur?

S 4

qua

² divitissimus.³ ad fructum ille est sumtus.⁴ permutatione.

qua praediti qui sunt, soli sunt divites. Soli enim possident res et fructuosas, et sempiternas: solique (quod est proprium divitiarum) contenti sunt rebus suis. satis esse putant, quod est: nihil appetunt, nulla re egent, nihil sibi deesse sentiunt, nihil requirunt. Improbi autem, et avari, quoniam incertas, atque in casu positas habent, et plus semper appetunt, nec eorum quisquam adhuc inventus est, cui, quod haberet, esset satis; non modo non copiosi ac divites, sed etiam inopes ac pauperes existimandi sunt.

Q. CICERO
DE
P E T I T I O N E
CONSULATUS
AD
M. TULLIUM FRATREM.

ARGUMENTUM.

Cum tempus instaret, quo M. Tullius Cicero Consulatum ex lege annali petere posset, scripsit ad eum Quintus frater hunc libellum, quo docere fratrem suscepit, quomodo et quibus artibus Consulatum, cuius petitionem proxime suscepturus erat, consequi certo posset. Quare, quamquam ad Ciceronem proprie pertinet libellus, tamen omnium honorum petendorum ratio, quae libera republica Romae obtinebat, ex eo perspicui potest. Agit autem primo de persona, quae petit; deinde de re, quae

quae petitur; et tandem de loco, ubi petitur: in quibus singulis fere haec duo spectantur: impedimenta, quae obstant et rem difficilem reddant; deinde, quae subsidia adversus ea impedimenta sint comparanda, ut facilius, quo tendas, eo pervenias.

Et si tibi omnia suppetunt, quae consequi ingenio, aut usu homines, aut diligentia possunt: tamen amore nostro non sum arbitratus alienum, ad te perscribere ea, quae mihi veniebant in mentem, dies ac noctes de petitione tua cogitanti: non ut aliquid ex iis novi adjicerem, sed ut ea, quae in re dispersa atque infinita viderentur esse, ratione et distributione sub uno adspectu ponerentur. Quamquam plurimum natura valet, tamen videtur in paucorum mensium negotio posse simulatio naturam vincere. Civitas quae sit, cogita, quid petas, qui sis. Prope quotidie ad forum tibi descendenti meditatam hoc sit, *novus sum, consulatum peto, Roma est.* Nominis novitatem dicendi gloria maxime sublevabis. Semper ea res plurimum dignitatis habuit. Non potest, qui dignus habetur patronus consularium, indignus consulatu putari. Quamobrem, quoniam ab hac laude profiscisceris, et, quicquid es, ex hoc es: ita paratus ad dicendum venito, quasi in singulis causis iudicium de omni ingenio futurum sit. Ejus facultatis adjumenta, quae tibi scio esse seposita, ut parata ac prompta sint, cura; et saepe, quae de Demosthenis studio et exercitatione scripsit Demetrius, recordare. Deinde et amicorum multitudo et genera appareant. habes enim ea, quae novi habuerunt; omnes publicanos, totum fere equestrem ordinem, multa praeterea municipia, multos abs te defensores cujusque ordinis, aliquot collegia: praeterea studio dicendi conciliatos plurimos adolescentulos, quotidianam amicorum assiduitatem et frequentiam. Haec cura ut teneas commendando, et rogando, et omni ratione efficiendo, ut intelligant, et, qui debent tua causa, referendae gratiae; et qui volunt, obli-

gandi tui tempus sibi aliud nullum fore. Etiam hoc multum videtur adjuvare posse novum hominem, hominum nobilium voluntas, et maxime consularium. Prodest, quorum in locum ac numerum pervenire velis, ab his ipsis illo loco ac numero dignum putari. Hi rogandi omnes sunt diligenter, et ad eos allegandum; persuadendumque est iis, nos semper cum optimatibus de republica sensitse, minime populares fuisse: si quid locuti populariter, id nos eo consilio fecisse, ut nobis Cn. Pompejum adjungeremus, ut eum, qui plurimum posset, aut amicum in nostra petitione haberemus, aut certe non adversarium. Præterea adolescentes nobiles, elabora, ut habeas, vel ut teneas, studiosos tui quos habes. Multum dignitatis afferent. Plurimos habes: perface, ut sciant, quantum in his putes esse. si adduxeris, ut ii, qui non nolant, cupiant, plurimum proderunt. Ac multum etiam novitatem tuam adjuvat, quod ejusmodi nobiles tecum petunt, ut nemo sit, qui audeat dicere, plus illis nobilitatem, quam tibi virtutem prodesse oportere. Jam P. Galbam, et L. Cassium, summo loco natos, quis est, qui petere consulatum putet? vides igitur amplissimis ex familiis homines, quod sine nervis sint, tibi pares non esse. At Antonius et Catilina molesti sunt. Immo homini novo, industrio, innocenti, diserto, gratiofo apud eos, qui res judicant, optandi competitores: ambo a pueritia sicarii, ambo libidinosi, ambo egentes. Eorum alterius bona proscripta vidimus, vocem denique audivimus jurantis, se Romae judicio aequo cum homine Graeco certare non posse: et ex senatu ejectum scimus. Optima vero censorum existimatione in praetura competitorem habuimus, amico Sabidio et Panthera, cum, ad tabulam quos poneret, non habebat. quo tamen in magistratu amicam, quam palam domi haberet, de machinis emit. In petitione autem consulatus caupones omnes compilare per turpissimam legationem maluit, quam adesse, et populo Romano supplicare. Alter

ter vero, dii boni! quo splendore est? primum nobilitate eadem: num majore? non; sed virtute: quamobrem, quod inanius, umbram suam metuit: hic ne leges quidem, natus in patris egestate, educatus in sororis stupris, corroboratus in caede civium: cujus primus ad rempublicam aditus in equitibus Romanis occidendis fuit. Nam illis, quos meminimus, Gallis, qui tum Titiniorum, ac Nanniorum, ac Tanusiorum capita demebant, Sulla nnum Catilinam praefecerat, in quibus ille hominem optimum Q. Caecilium, sororis suae virum, equitem Romanum, nullarum partium, cum semper natura, tum etiam aetate jam quietum, suis manibus occidit. Quid ego nunc dicam, petere eum consulatum, qui hominem carissimum populo Romano, vitibus per totam urbem ceciderit? ad bustum egerit? ibi omni cruciatu vivum lacerarit? stanti collum gladio sua dextera secuerit, cum sinistra capillum ejus a vertice teneret? caput sua manu tulerit, cum inter digitos ejus rivi sanguinis fluerent? qui postea cum histrionibus et cum gladiatoribus ita vixit, ut alteros libidinis, alteros facinoris adjuutores haberet? qui nullum in locum tam sanctum, ac tam religiosum accessit, in quo non, etsi in aliis culpa non esset, tamen ex sua nequitia dedecoris suspensionem relinqueret? qui ex curia Curios, et Annios, ab atriis Sapalas, et Carvilios, ex equestri ordine Pompilios, et Vettios sibi amicissimos comparavit? qui tantum habet audaciae, tantum nequitiae, tantum denique in libidine artis et efficacitatis, ut prope in parentum gremiis praetextatos liberos constuprarit? Quid ego nunc tibi de Africa, quid de testium dictis scribam? nota sunt: et ea tu saepius legito. Sed tamen hoc mihi non praetermittendum videtur, quod primum ex eo judicio tam egens discessit, quam quidam iudices ejus ante illud judicium fuerunt: deinde tam invidiosus, ut aliud in eum judicium quotidie flagitetur. Hic se sic habet, ut magis timeat, etiam si quierit, quam ut contemnat, si quid commoverit. Quanto melior tibi fortuna petitionis
data

data est, quam nuper homini novo C. Coelio? ille cum duobus hominibus ita nobilissimis petebat, ut tamen in iis omnia pluris essent, quam ipsa nobilitas: summa ingenia, summus pudor, plurima beneficia, summa ratio ac diligentia petendi. Tamen eorum alterum Coelius, etiam cum multo esset inferior genere, superior nulla re, paene superavit. Quare si facies ea, quae tibi natura, et studia, quibus semper usus es, largiuntur, quae temporis tui ratio desiderat, quae potes, quae debes; non erit difficile certamen cum iis competitoribus, qui nequaquam sunt tam genere insignes, quam vitiis nobiles. Quis enim reperiri potest tam improbus civis, qui velit uno suffragio duas in rempublicam sicas destringere?

Quoniam, quae subsidia novitatis haberes, et habere posses, exposui: nunc de magnitudine petitionis dicendum videtur. Consulatum petis: quo honore nemo est, quin te dignum arbitretur; sed multi, qui invideant. Petis enim homo ex equestri loco summum locum civitatis; atque ita summum, ut forti viro, diserto, innocenti, multo ille idem honos plus amplitudinis, quam ceteris afferat. Noli putare, eos, qui sunt eo honore usi, non videre, tu cum idem sis adeptus, quid dignitatis habiturus sis. Eos vero, qui consularibus familiis nati locum majorum consecuti non sunt, suspiceor, tibi, nisi qui admodum te amant, invidere. Etiam novos homines praetorios existimo, nisi qui tuo beneficio vincti sunt, nolle abs te se honore superari. Jam in populo quam multi invidi sint, quam multi consuetudine horum annorum ab hominibus novis alienati, venire tibi in mentem certo scio. esse etiam nonnullos ibi iratos ex iis causis, quas egisti, necesse est. Jam illud tute circumspicito, quod ad Cn. Pompeji gloriam augendam tanto studio te dedisti, num quos tibi putes ob eam causam esse amicos. Quamobrem cum et summum locum civitatis petas: et videas esse studia, quae tibi adversentur: adhibeas necesse est omnem ratio-

rationem, et curam, et laborem, et diligentiam. Et petitio magistratuum divisa est in duarum rationum diligentiam: quarum altera in amicorum studiis, altera in populari voluntate ponenda est. Amicorum studia beneficiis, et officiis, et vetustate, et facilitate, ac jucunditate naturae parta esse oportet. Sed hoc nomen amicorum in petitione latius patet, quam in cetera vita. Quisquis est enim, qui ostendat aliquid in te voluntatis, qui colat, qui domum ventitet, is in amicorum numero est habendus. Sed tamen, qui sunt amici ex causa honestiore, cognationis, aut affinitatis, aut sodalitatis, aut alicujus necessitudinis, his earum et jucundum esse maxime prodest. Deinde ut quisque est intimus, ac maxime domesticus, ut is amet, et quam amplissimum esse te cupiat, valde elaborandum est: tum ut tribules, ut vicini, ut clientes, ut denique liberti, postremo etiam servi tui: nam fere omnis sermo ad forensam famam a domesticis emanat auctoribus. Denique instituendi sunt cujusque generis amici: ad speciem, homines illustres honore ac nomine; qui etiam suffragandi studia non navant, tamen afferunt petitori aliquid dignitatis: ad jus obtinendum, magistratus; ex quibus maxime consules, deinde tribuni plebis: ad conficiendas centurias, homines excellenti gratia. Qui abs te tribum, aut centuriam, aut aliquod beneficium, aut habeant, aut, ut habeant, sperent; eos prorsus magnopere et compara, et confirma. nam per hos annos homines ambiciosi vehementer omni studio atque opere laborarunt, ut possent a tribulibus suis ea, quae peterent, impetrare. Hos tu homines, quibuscumque rationibus, ut ex animo atque ex illa summa voluntate tui studiosi sint, elaborato. Quod si satis grati homines essent, haec omnia tibi parata esse debebant, sicut parata esse confido: nam hoc biennio quattuor sodalitates civium ad ambitionem gratiosissimorum tibi obligasti, M. Fundanii, Q. Galli, C. Cornelii, C. Orcinini: horum in causis ad te deferendis quidnam eorum sodales tibi receperint et con-

confirmarint, scio. nam interfui. Quare hoc tibi faciendum est, ut hoc tempore ab iis, quod debent, exigas saepe commonendo, rogando, confirmando, curando: ut intelligant, nullum se umquam aliud tempus habituros referendae gratiae. profecto homines et spe reliquorum tuorum officiorum, etiam recentibus beneficiis, ad studium navandum excitabuntur. Et omnino quoniam eo genere amicitiarum petitio tua maxime munita est, quod causarum defensionibus adeptus es: fac ut plane iis omnibus, quos devinctos tenes, descriptum ac dispositum suum cuique munus sit. et quemadmodum nemini illorum molestus nulla in re umquam fuisti: sic cura, ut intelligant, omnia te, quae ab illis tibi deberi putaris, ad hoc tempus reservasse. Sed quoniam tribus rebus homines maxime ad benevolentiam, atque ad haec suffragandi studia ducuntur, beneficio, spe, adjunctione animi, vel voluntate: animadvertendum est, quemadmodum cuique horum generi sit inserviendum. Minimis beneficiis homines adducuntur, ut satis causae putent esse ad studium suffragationis: nedum ii, quibus saluti fuisti, quos tu habes plurimos, non intelligant, si hoc tuo tempore tibi non satisfecerint, se probatos nemini unquam fore. quod cum ita sit, tamen rogandi sunt, atque etiam in hanc opinionem adducendi, ut, qui nobis adhuc obligati fuerint, iis vicissim nos obligari posse videamur. Qui autem spe tenentur, quod genus hominum multo etiam est diligentius atque officiosius: iis fac, ut propositum ac paratum auxilium tuum esse videatur: denique ut spectatorem te suorum officiorum esse intelligant diligentem: ut videre te plane, atque animadvertere, quantum a quoque proficiscatur, appareat. Tertium illud genus est studiorum voluntarium, quod agendis gratiis, accommodandis sermonibus ad eas rationes, propter quas quisque studiosus esse tui videbitur, significanda erga illos pari voluntate, adducenda amicitia in spem familiaritatis, et consuetudinis confirmari oportebit.

Atque

Atque in iis omnibus generibus iudicato et perpedito, quantum quisque possit; ut scias, et quemadmodum cuique inservias, et quid a quoque exspectes, et postules. Sunt enim quidam homines in suis vicinitatibus, et municipiis gratiosi; sunt diligentes et copiosi, qui etiam si antea non studuerunt huic gratiae, tamen ex tempore elaborare ejus causa, cui debent aut volunt, facile possunt. his hominum generibus sic inserviendum est, ut ipsi intelligant, te videre, quid a quoque exspectes; sentire, quid accipias; meminisse, quid acceperis. Sunt autem alii, qui aut nihil possunt, aut etiam odio sunt tribulibus suis: nec habent tantum animi, aut facultatis, ut enitantur ex tempore. hos internoscas videto; ne, spe in aliquo maiore posita, praesidii parum comparetur. Et quamquam partis et fundatis amicitiiis fretum ac munitum esse oportet, tamen in ipsa petitione, amicitiae permultae ac perutiles comparantur. nam in ceteris molestiis habet hoc tamen petitio commodi, ut possis honeste, quod in cetera vita non queas, quoscumque velis, adungere ad amicitiam; quibuscum si alio tempore agas, ut te utantur, absurde facere videare: in petitione autem nisi id agas, et cum multis, et diligenter, nullus petitor esse videare. Ego autem tibi hoc confirmo, esse neminem (nisi aliqua necessitudine competitorum alicui tuorum sit adjunctus) a quo non facile, si contenderis, impetrare possis, ut suo beneficio promereatur, se ut ames, et sibi ut debeas: modo ut intelligat, te magni aestimare, ex animo agere, bene se ponere, fore ex eo non brevem et suffragatoriam, sed firmam et perpetuam amicitiam. Nemo erit, mihi crede, in quo modo aliquid virtutis sit, qui hoc tempus sibi oblatum amicitiae tecum constituendae praetermittat: praesertim cum tibi hoc casus afferat, ut ii tecum petant, quorum amicitia aut contemnenda, aut fugienda sit, et qui hoc, quod ego te hortor, non modo non assequi, sed ne incipere quidem possint. Nam quid incipiat Antonius homines ad-
gere,

gere, atque invitare ad amicitiam, quos per se suo nomine appellare non possit? mihi quidem stultius nihil videtur, quam existimare eum studiosum tui, quem non noris. Eximiam quandam gloriam, et dignitatem, ac rerum gestarum magnitudinem esse oportet in eo, quem homines ignoti, nullis suffragantibus meritis, honore afficiant. ut quidem homo iners, sine officio, sine ingenio, cum infamia, nullis amicis septus, hominem plurimorum studio, atque omnium bona existimatione munitum praecurrat, sine magna culpa negligentiae fieri non potest. Quamobrem, omnes centurias multis et variis amicitiiis, cura, ut confirmatas habeas: et primum, id, quod ante oculos est, senatores, equitesque Romanos, ceterorum ordinum navos homines et gratiosos complectere. multi homines urbani industrii, multi libertini in foro gratiosi navique versantur, quos per te, quos per communes amicos poteris sumere. cura ut tui cupidi sint: elaborato, appetito, allegato, summo beneficio te affici ostendito. deinde habeto rationem urbis totius, collegiorum omnium, pagorum, vicinitatum. ex iis principes ad amicitiam tuam si adjunxeris, per eos reliquam multitudinem facile tenebis. postea totam Italiam fac ut in animo ac memoria tributim descriptam comprehensamque habeas: ne quod municipium, coloniam, praefecturam, locum denique Italiae ne quem esse patiari, in quo non habeas firmamenti, quod satis esse possit. perquiras etiam et investiges homines ex omni regione, eosque cognoscas, appetas, confirmes; cures, ut in suis vicinitatibus tibi petant, et tua causa quasi candidati sint. Volent te amicum, si suam a te amicitiam expeti videbunt. id ut intelligant, oratione, quae ad eam rationem pertinet, abunde consequere. Homines municipales, ac rustici, si nomine nobis noti sunt, in amicitia se esse arbitrantur. si vero etiam praesidii se aliquid sibi constituere putant, non amittunt occasionem promerendi. hos caeteri, et maxime tui competitores ne norunt quidem: tu et nosti, et facile cogno-

cognosces: sine quo amicitia esse non potest. neque id tamen satis est, tametsi magnum est, si non consequatur spes utilitatis atque amicitiae, ne nomenclator solum, sed amicus etiam bonus esse videare. ita cum et hos ipsos, propter suam ambitionem, qui apud tribules suos plurimum gratia possunt, tui studiosos in centuriis habebis: et ceteros, qui apud aliquam partem tribulium propter municipii, aut civitatis, aut collegii rationem valent, cupidos tui constitueris, in optima spe esse debebis. Jam equitum centuriae multo facilius mihi diligentia posse teneri videntur. primum cognoscendi sunt equites; pauci enim sunt: deinde adipiscendi: multo enim facilius illa adolescentulorum aetas ad amicitiam adjungitur. deinde habebis tecum ex juventute optimum quemque, et studiosissimum humanitatis. tum autem quod equester ordo tuus est, sequentur illi auctoritatem ordinis, si abs te adhibebitur ea diligentia, ut non ordinis solum voluntate, sed etiam singulorum amicitii eas centurias confirmatas habeas. Jam studia adolescentulorum in suffragando, in obeundo, in nuntiando, in affectando mirifice et magna, et honesta sunt. Et quoniam affectationis mentio facta est, id quoque curandum est, ut quotidiana ejusque generis, et ordinis, et aetatis utare. nam ex ea ipsa copia conjectura fieri poterit, quantum sis in ipso campo virium ac facultatis habiturus. Hujus autem rei tres partes sunt. una salutatorum, quum domum veniunt: altera deductorum: tertia affectatorum. In salutatoribus, qui magis vulgares sunt, et hac consuetudine, quae nunc est, plures veniunt, hoc efficiendum est, ut hoc ipsum minimum officium eorum tibi gratissimum esse videatur. Qui domum tuam venient, iis significato, te animadvertere, et eorum amicis, qui illis renuntient, ostendito, saepe ipsis dicto. sic homines saepe, quum obeunt plures competitores, et vident unum esse aliquem, qui haec officia maxime animadvertat, ei se dedunt, deserunt ceteros, minutatim ex communibus proprii, ex fucolis firmi

suffragatores evadunt. Jam illud teneto diligenter, si
 eum, qui tibi promiserit, fucum (ut dicitur) facere
 audieris, aut senseris; ut te id audisse, aut scire dissi-
 miles: si quis tibi se purgare volet, quod suspectum
 esse arbitretur, affirmes te de illius voluntate num-
 quam dubitasse, nec debere dubitare. is enim, qui se
 non putat satisfacere, amicus esse nullo modo potest.
 Scire autem oportet, quo quisque animo sit, ut et
 quantum cuique confidas, constituere possis. Jam de-
 ductorum officium, quo majus est, quam salutatorum,
 hoc gratius tibi esse significato atque ostendito, et, quo-
 ad ejus fieri poterit, certis temporibus descendito.
 magnam affert opinionem, magnam dignitatem quoti-
 diana in deducendo frequentia. Tertia est ex hoc genere
 assidua affectatorum copia. in ea quos voluntarios ha-
 bebis, cura, ut intelligant, te sibi in perpetuum sum-
 mo beneficio obligari. qui autem tibi debent, ab iis
 plane hoc munus exige: qui per aetatem ac negotium
 poterunt, ipsi tecum ut assidui sint. qui ipsi sectari non
 poterunt, necessarios suos in hoc munere constituent.
 valde ego te volo, et ad rem pertinere arbitror, sem-
 per cum multitudine esse. praeterea magnam affert lau-
 dem, et summam dignitatem, si ii tecum erunt, qui a
 te defensi, et qui per te servati, ac judiciis liberati
 sunt. Haec tu plane ab iis postulato, ut quoniam nulla
 impensa per te alii rem, alii honestatem, alii salutem
 ac fortunas omnes obtinuerunt, nec aliud ullum tem-
 pus futurum sit, ut tibi referre gratiam possint, hoc te
 officio remunerent. Et quoniam in amicorum studiis
 haec omnia ratio versatur: qui locus in hoc genere ca-
 vendus sit, praetermittendum non videtur. Fraudis
 atque insidiarum, et perfidiae plena sunt omnia. non
 est hujus temporis perpetua illa de hoc genere disputa-
 tio, quibus rebus benevolus et simulator dijudicari
 possit. tantum est hujus temporis admonere. Summa
 tua virtus eosdem homines et simulare tibi se esse
 amicos, et invidere coëgit. Quamobrem *Ἐπιχαρμεῖον*
 illud teneto, nervos atque artus esse sapientiae, non te-
 mere

mere credere. Et cum tuorum amicorum studia constitueris, tum etiam obrectatorum atque adversariorum rationes et genera cognoscito. Haec tria sunt: unum ex iis, quos laesisti: alterum, qui sine causa non amant: tertium, qui competitorum valde amici sunt. Quos laesisti, cum contra eos pro amico diceres, his te plane purgato: necessitudines commemorato: in spem adducito, te in eorum rebus, si se in amicitiam contulerint, pari studio atque officio futurum: spondeto. Qui sine causa non amant, eos aut beneficio, aut spe, aut significando tua erga illos studia futura, delinito, dans operam, ut de illa animi pravitate deducas. Quorum voluntas erit abs te propter competitorum amicitias alienior, his quoque eadem inservi oratione, qua superioribus: et, si probare poteris, te in eos ipsos competitores tuos benevolo esse animo ostendito. Quoniam de amicitiiis constituendis satis dictum est, dicendum de illa altera parte petitionis, quae in populari ratione versatur. Ea desiderat nomenclationem, blanditiam, assiduitatem, benignitatem, rumorem, spem in republica. Primum id, quod facis, ut homines noris, significa, ut appareat: et auge, ut quotidie melius fiat. nihil mihi tam popolare, neque tam gratum videtur. Deinde id, quod natura non habes, induc in animum, ita simulandum esse, ut natura facere videare. nam comitas tibi non deest ea, quae bono ac suavi homine digna est. sed opus est magnopere blanditiis: quae etiam si vitiosa est, et turpis in cetera vita, tamen in petitione est necessaria. tunc enim cum deteriore aliquem assentando facit, improba est: cum amiciorem, non tam vituperanda. petitori vero necessaria est, cujus et frons, et vultus, et sermo ad eorum, quoscumque convenerit, sensum et voluntatem commutandus est. Jam assiduitatis nullum est praeceptum: verbumque ipsum docet, quae res sit. prodest quidem vehementer, nusquam deesse: sed tamen hic fructus est assiduitatis, non solum esse Romae atque in foro, sed assidue petere, saepe eosdem appellare: non

committere, ut quisquam possit dicere, quod ejus sit. consequi possis, si ¹ abs te sit rogatum, et valde ac diligenter rogatum. Benignitas autem late patet: et est in re familiari; quae quamquam ad multitudinem pervenire non potest, tamen ab amicis laudatur, et multitudini grata est. Est in conviviis; quae facito et abs te, et ab amicis tuis concelebrentur, et passim, et tributum: est etiam in opera; quam pervulga et communica: curaque, ut aditus ad te diurni nocturnique pateant, neque foribus solum aedium tuarum, sed etiam vultu ac fronte, quae est animi janua. quae si significant, voluntatem abditam esse ac reclusam, parvi refert patere ostium. homines enim non modo promitti sibi, praesertim quae a candidato petant, sed etiam large atque honorifice promitti volunt. quare hoc quidem facile praeceptum est, ut, quod acturus sis, id significes te studiose ac libenter esse facturum. illud difficilius, et magis ad tempus, quam ad naturam accommodatum tuam: quod facere non possis, ut id aut jucunde promittas, aut ingenue neges. quorum alterum est boni viri, alterum boni petitoris. Nam cum id petitur, quod honeste, aut sine detrimento nostro promittere non possumus (quo modo, si qui roget, ut contra amicum aliquem causam recipiamus), belle negandum est, ut ostendas necessitudinem, demonstres quam moleste feras, aliis te id rebus exsarturum esse persuadeas. Audivi hoc dicere quendam de quibusdam oratoribus; ad quos causam suam detulisset, gratiorem sibi orationem fuisse; qui negasset, quam illius, qui recepisset. sic homines fronte et oratione magis, quam ipso beneficio reque capiuntur. Verum hoc probabile est: illud alterum subdnum tibi homini Platonico suadere: sed tamen tempori tuo consulam. quibus enim te propter aliquod officium necessitudinis assuturum negaris, tamen ii possunt abs te placati, aequique discedere: quibus autem idcirco negaris, quod te impeditum esse dixeris aut amicorum negotiis, aut gravioribus causis, ante susceptis; inimici discedunt: omnesque hoc animo sunt, ut sibi

¹ abs te non sit rog.

te

te mentiri malint, quam negare. C. Cotta, in ambitione artifex, dicere solebat, se operam suam, quoad non contra officium rogaretur, polliceri solere omnibus, impertire iis, apud quos optime poni arbitraretur: ideo se nemini negare, quod saepe accideret, ut is, cui pollicitus esset, non uteretur: saepe, ut ipse magis esset vacuus, quam putasset: neque posse domum ejus compleri, qui tantum modo reciperet, quantum videret se obire posse: casu fieri, ut agantur ea, quae non putaris; illa, quae credideris in manibus esse, ut aliqua de causa non agantur: deinde esse extremum, ut irascatur is, cui mendacium dixeris. id si promittas, et incertum est, et in diem, et in paucioribus. sin autem id neges, et certe abalienes, et statim, et plures: plures enim multo sunt, qui rogant, ut uti liceat opera alterius, quam qui utantur. Quare satius est, ex iis aliquos aliquando tibi in foro irasci, quam omnes continuo domi: praesertim cum multo magis irascantur ei, qui neget, quam ei, quem videant iusta causa impeditum; ut facere, quod promissit, cupiat, si ullo modo possit. Ac ne videar aberrasse a distributione mea, qui haec in hac populari parte petitionis disputem: hoc sequor; haec omnia non tam ad amicorum studia, quam ad popularem famam pertinere. etsi enim inest aliquid ductum ex illo genere, benigne respondere, studiose inservire negotiis, ac periculis amicorum: tamen hoc loco ea dico, quibus multitudinem capere possis, ut de nocte domus compleatur; ut multi spe tui praesidii teneantur, ut amiciores abs te discedant, quam accefferint, ut quam plurimorum aures optimo sermone compleantur. Sequitur, ut de rumore dicendum sit: cui maxime serviendum est. sed quae dicta sunt omni superiori oratione, eadem ad celebrandum rumorem valent, dicendi laus, studia publicanorum, et equestris ordinis, hominum nobilium voluntas, adolescentulorum frequentia, eorum, qui abs te defensi sunt, assiduitas, ex municipiis multitudo eorum, quos tu causa venisse appareat: bene ut homines nosse, co-

miter appellare, assidue ac diligenter petere, benignum ac liberalem esse, loquantur et existiment; domus ut multa nocte compleatur, omnium generum frequentia adsit, satisfiat oratione omnibus; re operaque multis: perficiatur id, quod fieri potest labore, et arte, ac diligentia; non ut ad populum ab iis omnibus fama perveniat, sed ut in his studiis populus ipse versetur. Jam urbanam illam multitudinem, et eorum studia, qui conciones tenent, quae adeptus es in Pompejo ornando, Manilii causa recipienda, Cornelio defendendo, excitanda nobis sunt: quae adhuc habuit nemo, quin idem splendorem omnium, voluntatesque haberet. Efficendum etiam illud, ut sciant omnes, Cn. Pompeji summam erga te esse voluntatem, et vehementer ad illius rationes, te id assequi, quod petis, pertinere. Postremo tota petitio, cura, ut pompae plena sit, ut illustris, ut splendida, ut popularis, ut habeat summam speciem, ac dignitatem, ut, etiam si quid possit, nec competitoribus tuis existat aut sceleris, aut libidinis, aut largitionis accommodata ad eorum mores infamia. Atque etiam in hac petitione maxime videndum est, ut spes reipublicae bona de te sit, et honesta opinio. nectamen in petendo respublica capeffenda est, neque in senatu, neque in concione: sed haec tibi sunt retinenda; ut senatus te existimet ex eo, quod ita vixeris, defensorem auctoritatis suae fore: equites Romani, et viri boni, et locupletes, ex vita acta te studiosum otii ac rerum tranquillarum: multitudo, ex eo duntaxat, quod oratione in concione ac iudicio popularis fuisti, te a suis commodis alienum non futurum. Haec mihi veniebant in mentem de duabus illis commonitionibus matutinis, quod tibi quotidie ad forum descendenti meditandum esse dixeramus: Novus sum, consulatum peto.

Tertium restat, Roma est, civitas ex nationum conventu constituta: in qua multae insidiae, multa fallacia, multa in omni genere vitia versantur: multorum arrogantia, multorum contumacia, multorum malevolentia, multorum superbia, multorum odium ac molestia

lestia perferenda est. Video esse magni consilii atque artis, in tot hominum cujusque modi vitiis, tantisque versantem vitare offensionem, vitare fabulam, vitare insidias; esse unum hominem accommodatum ad tantam morum, ac sermonum, ac voluntatum varietatem. Quare etiam atque etiam perge tenere istam viam, quam institisti. excelle dicendo. hoc et tenentur Romae homines, et alliciuntur, et ab impediendo, ac laedendo repelluntur. Et quoniam in hoc vel maxime vitiosa est civitas, quod, largitione interposita, virtutis ac dignitatis oblivisci solet; in hoc, fac, ut te bene noris, id est, ut intelligas, eum esse te, qui iudicii ac periculi metum maximum competitoribus afferre possis. Fac, ut se abs te custodiri atque observari sciant. cum diligentiam tuam, cum auctoritatem, vimque dicendi, tum profecto equestris ordinis erga te studium pertimescant. Atque haec ita te volo illis proponere, non, ut videre jam accusationem meditari, sed ut hoc terrore facilius hoc ipsum, quod agis, consequare. et plane sic contende omnibus nervis ac facultatibus, ut adipiscamur, quod petimus. Video, nulla esse comitia tam inquinata largitione, quibus non gratis aliquae centuriae renuntient suos, maxime necessarios. Quare si advigilamus pro rei dignitate, et si nostros ad summum studium benevolos excitamus; et si hominibus gratiosis studiosisque nostri suum cuique munus describimus, et si competitoribus iudicia proponimus; sequestribus metum injicimus; divisores ratione aliqua coërcemus: perfici potest, ut largitio aut nulla fiat, aut nihil valeat. Haec sunt, quae putavi non melius scire me, quam te, sed facilius his tuis occupationibus colligere unum in locum posse, et ad te perscripta mittere. quae tamen etsi ita scripta sunt, ut non ad omnes, qui honores petent, sed ad te proprie, et ad hanc tuam petitionem valeant: tamen tu, si quid mutandum esse videbitur, aut omnino tollendum, aut si quid erit praeteritum; velim hoc mihi dicas. Volo enim hoc commentarium petitionis haberi omni ratione perfectum.

1 instituisti.

T 4

SOMNIUM

S O M N I U M
S C I P I O N I S.

S C I P I O L O Q U I T U R.

Cum in Africam venissem, M'. Manilio consuli ad quartam legionem tribunus (ut scitis) militum; nihil mihi potius fuit, quam ut Malinissam convenirem, regem familiae nostrae justis de causis amicissimum. Ad quem ut veni, complexus me senex collocrimavit, aliquantoque post suspexit in coelum: et, Grates, inquit, tibi ago, summe Sol, vobisque reliqui coelites, quod, ante quam ex hac vita migro, conspicio in meo regno et his tectis P. Cornelium Scipionem, cujus ego nomine ipso recreor: ita numquam ex animo meo discedit illius optimi atque invictissimi viri memoria. Deinde ego illum de suo regno; ille me de nostra republica percontatus est. multisque verbis ultro citroque habitis, ille nobis consumitus est dies. post autem regio apparatu accepti, sermonem in multam noctem produximus, cum senex nihil nisi de Africano loqueretur, omniaque ejus non facta solum, sed etiam dicta meminisset. deinde, ut cubitum discessimus, me et de via, et qui ad multam noctem vigilaſsem, arctior, quam solebat, somnus complexus est. Hic mihi (credo equidem ex hoc, quod eramus locuti: sit enim fere, ut cogitationes, sermonesque nostri pariant aliquid in somno tale, quale de Homero scribit Ennius, de quo videlicet saepissime vigilans solebat cogitare, et loqui) Africanus se ostendit ea forma, quae mihi ex imagine ejus, quam ex ipso, erat notior. quem ut agnovi, equidem cohorrui. sed ille, Ades, inquit, animo, et omitte timorem, Scipio, et quae dicam, tradere memoriae. Videsne illam urbem, quae parere populo Romano

mano coacta per me, renovat pristina bella, nec potest quiescere? (ostendebat autem Carthaginem de excelsō, et pleno stellarum, illustri et claro quodam loco) ad quam tu oppugnandam nunc venis paene miles? hanc hoc biennio consul evertes, eritque cognomen id tibi per te partum, quod habes adhuc a nobis hereditarium. Cum autem Carthaginem deleveris, triumphum egeris, censorque fueris, et obieris legatus Aegyptum, Syriam, Asiam, Graeciam, deligere iterum consul absens, bellumque maximum conficies, Numantiam exscindes. Sed cum eris curru Capitolium invectus, offendes rempublicam perturbatam consiliis nepotis mei. Hic tu, Africane, ostendas oportebit patriae, lumen animi, ingenii, consiliique tui. Sed ejus temporis ancipitem video quasi fatorum viam. nam cum aetas tua septenos octies solis anfractus, reditusque converterit, duoque hi numeri, quorum uterque plenus, alter altera de causa, habetur, circuitu naturali summam tibi fatalem confecerint: in te unum, atque in tuum nomen, se tota convertet civitas: te senatus, te omnes boni, te socii, te Latini intuebuntur: tu eris unus, in quo nitatur civitatis salus; ac ne multa, dictator rempublicam constituas oportet, si impias propinquorum manus effugeris. Hic cum exclamasset Laelius, ingemuisse, et ceteri vehementius: leniter arridens Scipio, Quaesio, inquit, ne me e somno excitetis, et parum rebus: audite cetera. Sed quo sis, Africane, alacrior ad tutandum rempublicam. sic habeto: Omnibus, qui patriam conservarint, adjuverint, auxerint, certum esse in coelo ac definitum locum, ubi beati aevo sempiterno fruantur. nihil est enim illi principi Deo, qui omnem hunc mundum regit, quod quidem in terris fiat, acceptius, quam concilia, coetusque hominum, jure sociati, quae civitates appellantur: harum rectores, et conservatores hinc profecti, huc revertuntur. Hic ego, etsi eram perterritus, non tam metu mortis, quam insidiarum a meis, quaesivi tamen, viveretne ipse et Paulus pater, et alii, quos nos extinctos arbitraremur.

Immo vero, inquit, ii vivunt, qui ex corporum vinculis, tamquam e carcere, evolaverunt: vestra vero, quae dicitur vita, mors est. quin tu aspicias ad te venientem Paulum patrem. Quem ut vidi, equidem vim lacrimarum profudi. Ille autem me complexus, atque osculans, flere prohibebat. Atque ego ut primum, fletu represso, loqui posse coepi, Quaesio, inquam, pater sanctissime, atque optime, quoniam haec est vita, (ut Africanum audio dicere) quid moror in terris? quin huc ad vos venire propero? Non est ita, inquit ille. Nisi Deus is, cujus hoc templum est omne, quod conspicias, istis te corporis custodiis liberaverit, huc tibi aditus patere non potest. homines enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medium vides, quae terra dicitur: hisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus, quae sidera et stellas vocatis: quae globosae et rotundae, divinis animatae mentibus, circulos suos orbesque conficiunt celeritate mirabili. Quare et tibi, Publi, et piis omnibus retinendus est animus in custodia corporis, nec injussu ejus, a quo ille est vobis datus, ex hominum vita migrandum est, ne munus humanum, assignatum a Deo, defugisse videamini. Sed sic, Scipio, ut avus hic tuus, ut ego, qui te genui, justitiam cole, et pietatem: quae, cum sit magna in parentibus, et propinquis, tum in patria maxima est: ea vita, via est in coelum, et in hunc coetum eorum, qui jam vixerunt, et corpore laxati, illum incolunt locum, quem vides. erat autem is splendidissimo candore inter flammis circumspectus elucens, quem vos, ut a Graecis accepistis, orbem lacteum nuncupatis: ex quo omnia mihi contemplanti praeclara cetera, et mirabilia videbantur. erant autem eae stellae, quas numquam ex hoc loco vidimus: et eae magnitudines omnium, quas esse numquam suspicati sumus: ex quibus erat illa minima, quae ultima coelo, citima terris, luce lucebat aliena. stellarum autem globi terrae magnitudinem facile vincebant. Jam ipsa terra ita mihi parva visa est, ut me imperii nostri, quo quasi

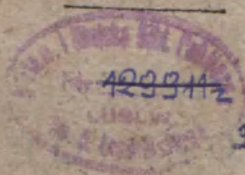
quasi punctum ejus attingimus, poeniteret. Quam
tum magis intuerer, Quaesio, inquit Africanus, quous-
que humi defixa tua mens erit? nonne adspicis, quae in
templa veneris? novem tibi orbibus, vel potius glo-
bis, connexa sunt omnia: quorum unus est coelestis,
extimus, qui reliquos omnes complectitur, summus
ipse Deus, arcens et continens ceteros; in quo infixi
sunt illi, qui volvuntur, stellarum cursus sempiterni:
cui subjecti sunt septem, qui versantur retro, contrario
motu, atque coelum, ex quibus unum globum possi-
det illa, quam in terris Saturniam nominant. deinde
est hominum generi prosperus et salutaris ille fulgor,
qui dicitur Jovis: tum rutilus, horribilisque terris,
quem Martium dicitis: deinde subter mediam fere re-
gionem Sol obtinet, dux, et princeps, et moderator
luminum reliquorum, mens mundi, et temperatio,
tanta magnitudine, ut cuncta sua luce illustret, et com-
pleat. hunc ut comites consequuntur, Veneris alter,
alter Mercurii cursus: in infimoque orbe Luna, radiis
solis accensa, convertitur. infra autem jam nihil est,
nisi mortale et caducum, praeter animos generi homi-
num, munere deorum datos. supra lunam sunt aeterna
omnia. nam ea, quae est media, et nona tellus, ne-
que movetur, et infima est, et in eam feruntur omnia
suo nutu pondera. Quae cum intuerer stupens, ut me
recepì, Quid? hic, inquam, quis est, qui complet
aures meas tantus et tam dulcis sonus? Hic est, inquit
ille, qui intervallis conjunctus imparibus, sed tamen
pro rata parte ratione distinctis, impulsu et motu ipso-
rum orbium conscitur: qui acuta cum gravibus tem-
perans, varios aequabiliter concentus efficit. nec enim
silentio tanti motus incitari possunt, et natura fert, ut
extrema ex altera parte graviter, ex altera autem acute
sonent. Quam ob causam summus ille coeli stellifer
cursus, ejus conversio est concitator, acuto et exci-
tato movetur sono: gravissimo autem hic lunaris atque
infimus. nam terra, nona, immobilis manens, ima
sede semper haeret, complexa medium mundi locum.

illi autem octo cursus, in quibus eadem vis est duorum, Mercurii et Veneris, septem efficiunt distinctos intervallis sonos: qui numerus rerum omnium fere nodus est. quod docti homines nervis imitati, atque cantibus, apernere sibi reditum in hunc locum: sicut alii, qui praestantibus ingeniis in vita humana divina studia coluerunt. Hoc sonitu oppletae aures hominum obsurduerunt: nec est ullus hebetior sensus in vobis: sicut ubi Nilus ad illa, quae Catadupa nominantur, praecipit ex altissimis montibus, ea gens, quae illum locum accolit, propter magnitudinem sonitus, sensu audiendi caret. Hic vero tantus est totius mundi incitatissima conversione sonitus, ut eum aures hominum capere non possint: sicut intueri solem adversum nequitis, ejusque radiis acies vestra sensusque vincitur. Haec ego admirans: referebam tamen oculos ad terram identidem. Tum Africanus, Sentio, inquit, te sedem etiam nunc hominum ac domum contemplari: quae si tibi parva, ut est, ita videtur, haec coelestia semper spectato: illa humana contemnito. Tu enim quam celebritatem sermonis hominum, aut quam expetendam gloriam consequi potes? vides habitari in terra raris et angustis in locis: et in ipsis quasi maculis, ubi habitatur, vastas solitudines interjectas: hosque, qui incolunt terram, non modo interruptos ita esse, ut nihil inter ipsos ab aliis ad alios manare possit: sed partim obliquos, partim averfos, partim etiam adversos stare vobis: a quibus expectare gloriam certe nullam potestis. Cernis autem eandem terram, quasi quibusdam redimitam et circumdatam cingulis: e quibus duos, maxime inter se diversos, et coeli verticibus ipsis ex utraque parte subnixos, obriguisse pruina vides; medium autem illum, et maximum, solis ardore torreri. duo sunt habitabiles: quorum australis ille, in quo qui insunt, adversa vobis urgent vestigia, nihil ad vestrum genus. Hic autem alter subjectus aquiloni, quem incolitis, cerne, quam tenui vos parte contingat. omnis enim terra, quae colitur a vobis, angusta verticibus,

bus, lateribus latior, parva quaedam insula est, circumfusa illo mari, quod Atlanticum, quod Magnum, quem Oceanum appellatis in terris: qui tamen tanto nomine, quam sit parvus, vides. Ex his ipsis cultis, notisque terris, num aut tuum aut cuiusquam nostrum nomen, vel Caneasum hunc, quem cernis, transcendere potuit, vel illum Gangem transnatare? quis in reliquis, orientis aut obeuntis solis, ultimis aut aquilonis austrive partibus, tuum nomen audiet? quibus amputatis, cernis profecto, quantis in angustiis vestra gloria se dilatari velit. Ipsi autem, qui de vobis loquuntur, quam loquentur diu? Quin etiam, si cupiat proles illa futurorum hominum deinceps laudes unius cuiusque nostrum a patribus acceptas posteris prodere: tamen propter eluviones, exstinctionesque terrarum, quas accidere tempore certo necesse est, non modo aeternam, sed ne diuturnam quidem gloriam assequi possumus. Quid autem interest, ab iis, qui postea nascentur, sermonem fore de te, cum ab iis nullus fuerit, qui ante nati sint? qui nec pauciores, et certe meliores fuerint viri: cum praesertim apud eos ipsos, a quibus audiri nomen nostrum potest, nemo unius anni memoriam consequi possit: homines enim populariter annum tantummodo solis, id est, unius astri reditu metiuntur: cum autem ad idem, unde semel profecta sunt, cuncta astra redierint, eandemque totius coeli descriptionem longis intervallis retulerint, tum ille vere vertens annus appellari potest: in quo vix dicere audeo, quam multa saecula hominum teneantur. namque, ut olim deficere sol hominibus, exstinguique visus est, cum Romuli animus haec ipsa in templa penetravit: ita quandoque eadem parte sol, eodemque tempore iterum defecerit, tum signis omnibus ad idem principium, stellisque revocatis, expletum annum habeto. huius quidem anni nondum vicesimam partem scito esse conversam. Quocirca si reditum in hunc locum desperaveris, in quo omnia sunt magnis, et praestantibus viris: quanti tandem est ista hominum gloria, quae pertinere vix ad
unius

unius anni partem exiguam potest? Igitur alte spectare si voles, atque hanc sedem, et aeternam domum contueri: neque te sermonibus vulgi dederis, nec in praemiis humanis spem posueris rerum tuarum: suis te oportet illecebris ipsa virtus trahat ad verum decus. quid de te alii loquantur, ipsi videant: sed loquentur tamen. Sermo autem omnis ille, et angustiis cingitur iis regionum, quas vides; nec umquam de ullo perennis fuit; et obruitur hominum interitu; et oblivione posteritatis exstinguitur. Quae cum dixisset, Ego vero, inquam, o Africane, si quidem bene meritis de patria quasi limes ad coeli aditum patet, quamquam a pueritia vestigiis ingressus patriis, et tuis, decori vestro non defui: nunc tamen, tanto praemio exposito, enitar multo vigilantius. et ille, Tu vero enitere, et sic habeto, non esse te mortalem, sed corpus hoc. nec enim tu is es, quem forma ista declarat: sed mens cuiusque, is est quisque; non ea figura, quae digito demonstrari potest. Deum te igitur scito esse, siquidem Deus est, qui viget, qui sentit, qui meminit, qui providet, qui tam regit, et moderatur, et movet id corpus, cui praepositus est, quam hunc mundum ille princeps Deus: et ut mundum ex quadam parte mortalem ipse Deus aeternus, sic fragile corpus animus sempiternus movet. Nam quod semper movetur, aeternum est: quod autem motum affert alicui, quodque ipsum agitur aliunde; quando finem habet motus, vivendi finem habeat necesse est. solum igitur, quod sese movet, quia numquam deseritur a se; numquam ne moveri quidem desinit: quin etiam ceteris, quae moventur, hic fons, hoc principium est movendi. principio autem nulla est origo. nam ex principio oriuntur omnia: ipsum autem nulla ex re alia nasci potest: nec enim id esset principium, quod gigneretur aliunde: quod si numquam oritur, ne occidit quidem umquam. nam principium exstinctum, nec ipsum ab alio renascetur, nec ex se aliud creabit: siquidem necesse est a principio oriri omnia. Ita fit, ut motus principium
ex

ex eo sit, quod ipsum a se movetur: id autem nec nasci potest, nec mori: vel concidat omne coelum, omnisque natura, et consistat necesse est, nec vim ullam nanciscatur, qua a primo impulsu moveatur. Cum pateat igitur, aeternum id esse, quod a se ipso moveatur, quis est, qui hanc naturam animis esse tributam neget? inanimatum est enim omne, quod pulsu agitur externo: quod autem animal est, id motu cietur interiore, et suo, nam haec est natura propria animi, atque vis. Quae si est una ex omnibus, quae sese moveat: neque nata est certe, et aeterna est. Hanc tu exerce in optimis rebus. sunt autem optimae curae, de salute patriae: quibus agitur et exercitatus animus, velocius in hanc sedem, et domum suam pervolabit: idque ocus faciet, si jam tum, cum erit inclusus in corpore, eminebit foras, et ea, quae extra erunt, contemplans, quam maxime se a corpore abstrahet. Namque eorum animi, qui se corporis voluptatibus dediderunt, earumque se quasi ministros praebuerunt, impulsuque libidinum voluptatibus obedientium, Deorum, et hominum jura violaverunt, corporibus elapsi circum terram ipsam volutantur; nec hunc in locum, nisi multis exagitati saeculis, revertuntur. Ille discessit: ego somno solutus sum.

2015112

Biblioteka im. Hieronima
Łopacińskiego w Lublinie

201511